

BİLİMSEL EKSEN

SCIENTIFIC AXIS - НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Kış/ Зима /Winter 2013 • Yıl /Year/Год 4 • Sayı /Number/Число 9

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1309-5811

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Taciser ONUK • Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof.Dr. Naciye YILDIZ • Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN • Prof. Dr.Kurtuluş KAYALI

Prof.Dr.Özkul ÇOBANOĞLU • Dr. Yaşar KALAFAT

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.bilimseleksen.com

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Baskı Tarihi/ Press Date

15 Mayıs 2013

Kapak Resmi

Kafkas Oyunu (Tablo: Mustafa Kaya-Akozan)

Baskı / Pres / Типография

SAGE Yayıncılık Rek.Mat.San.Tic.Ltd.Şti.

Temsilcilikler / Representative / Представители

•
AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

•
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.com Tel: 00994506737860

•
TÜRKMENİSTAN

Wezir AŞIRNEPESOW

e-mail: wezdip@gmail.com Tel: 0099365681139

•
RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

•
KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

•
UKRAYNA

Doç. Dr. Iryna M. DRYGA

e-mail: idriga@gmail.com Tel: 003806796103301

•
KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

•
TÜRKİYE

İbrahim İMER

e-mail: i.imer@hotmail.com Tel: 0090546.491 24 15

Bilimsel Eksen dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler,
yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале Научный Меридиан следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu

Editorial Board

Консультативный совет – Редколлегия

Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)

Ord. Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)

Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)

Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)

Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)

Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ingeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)

Prof. Dr. Maria CİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)

Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Università 'Ca' Foscari Di Venezia / İTALYA)

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)

Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)

Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)

Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LIN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Bakıtgül KULCANOVA (Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Mustafa SEVER (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Selçuk DUMAN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

Not : Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

* * *

Bilimsel Eksen Dergisi EBSCO/Pro-Quest/ULRICH tarafından taranmakta ve endekslenmektedir.

It is scanned and indexed by Bilimsel Eksen Dergisi (Scientific Axis Magazine) EBSCO/PRO-Qest/ ULRICH

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Eski Türk Dili ve Kültürüne Bir Bakış ve Türkolojinin Gelişimi A Look At Old Turkish Language And Culture Development Of Turcology Обзор Старотюркского Языка И Культуры: Развитие Тюркологии Prof. Dr. Tuncer Gülensoy	7
The Legitimacy Of Medical Artificial Insemination (In Vitro Fertilization) And Its Respective Consequences On Law And Jurisprudence Tıbbi Yapay Döllenme Meşruiyeti ve İlgili Sonuçlarının Yasalara ve Hukuka Uygunluğu Легитимность Медицинского Искусственного Оплодотворения (В Пробирке) И Его Соответствующие Последствия На Законе И Юриспруденции Soheila Adeli Ardabili	46
Türk Şiirinin Doğuşu ve Gelişim Evreleri Creation Of Turkish Poem And Its Development Phases Зарождение И Этапы Развития Турецкой Поэзии. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı	55
Governmental And Non – Governmental Role On Entrepreneurship Development Girişimciliğin Geliştirilmesinde Hükümet ve Sivil Toplumun Rolü Правительственный И Не-Правительственная Роль На Развитии Предпринимательства Farkhondeh Yeganeh Deljoo	70
Necessity And Methodological Aspects Of Social Development Regulation Sosyal Gelişiminin Tanzimlenmesinin Önemi ve Metodolojik Görüntüsü Методологический Вид И Важность Социального Развития Pervin Pervizoğlu Musayev	79
Mitolojik Vak Vak Ağacı ve Kültürel Yansımaları Mythological “Vak Vak Tree” And Its Cultural Reflections Мифологическое «Дерево Вак-Вак» И Его Культурологические Отголоски Hayrettin İvgin	87
Üsküdar Yatırırları ve “Şüheda İnancı”ndaki Devamlılık Üsküdar Encombed Saints And Continuesness In “The Belief Of Martyrs” Святыни Ускудара И Продолжительность В Вере Шухеда Dr. Yaşar Kalafat	110
“Molla Nasreddin” Dergisinde Türk Dünyası Edebiyatı ve Basını “Molla Nəsrəddin” Jurnalında Türk Dünyası Ədəbiyyatı və Mətbuatı Литература И Печать Тюркского Мира В Журнале «Молла Насреддин» Turkish World Literature And Press In “Molla Nasreddin” Magazine Seyfəddin Eyvazov	119

Орыс Тiлiндегi Түркiзмдердiң Тақырыптық Топтары Rus Dilinde Bulunan Türkçe Sözlerin Tematik Grupları Thematic Groups Of Turkism In Russian Language Тематические Группы Тюркизма В Русском Языке Meruert Zarlıhankızı Kitmanova 124 <i>(Китманова Меруерт Зарлыханқызы)</i>	124
The Necessity Of Using Nuclear Energy For Peaceful Purposes In Iran İran'da Barışçıl Amaçlı Nükleer Enerji Kullanımının Gerekliği Иране Необходимость Использования Ядерной Энергии В Мирных Целях В Иране Zahra Karganroodi Moghaddam 130	130
Kitap Tanıtımı- Publicity Work On Books- Обзор Книги Kitâbu Müfidü'l-Emvât ve Fevzü'n-Necât Publicity Work On Books Китабу Муфидил-Эмьят И Февзун-Неджат Abdul Rahim Masumi 138	138

ESKİ TÜRK DİLİ VE KÜLTÜRÜNE BİR BAKIŞ VE TÜRKOLOJİNİN GELİŞİMİ

A LOOK AT OLD TURKISH LANGUAGE AND CULTURE DEVELOPMENT OF TURCOLOGY

ОБЗОР СТАРОТЮРКСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ: РАЗВИТИЕ ТЮРКОЛОГИИ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Özet

Türk dilinin eskiliği ve zenginliği yalnızca Türkologlar tarafından değil, öteki dünya dilleri ile ilgilenen dilbilimciler tarafından da kabul edilmektedir. Bugün Türkçe; Çince, Hintçe ve İngilizce'den sonra en fazla kişi tarafından konuşulan bir dildir.

Yazıda; Türk destanları, İç Asya'da yaşayan kavimler ve onların dilleri, Köktürkler ile Köktürkçe, Uygurlar ve Uygurca, Eski Türklerde Kam (Şaman)lar, Eski Türklere ilişkin gelenek ve görenekler anlatılmaktadır. Bu yazıda Türkolojinin gelişimine dilin ve geleneğin etkileri de ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Türk kültürü, Türkoloji, eski Türkler, gelenek-görenekler

Abstract

The fact that Turkish language is very old and rich is accepted not only by Turcologists but also by the linguists who study the other global languages. At present, Turkish is spoken most all over the world after Chinese, Indian and English languages.

In this work, information is presented in connection with Turkish legends, tribes living in Central Asia and their languages, Gokturks and their language, Uighurs and their language, tribes in old Turks (Shamans) and traditions and customs of the old Turks. In addition, effects of language and traditions on the development of Turcology are clarified.

Key Words: Turkish language, Turkish culture, Turcology, old Turks, traditions-customs

* Em. Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE

Türk dilinin eskiliği ve zenginliği yalnız Türkologlar tarafından değil, öteki Dünya dilleri ile ilgilenen dilbilimciler tarafından da kabul edilmektedir. Türkçe, Çince, Hintçe ve İngilizceden sonra en fazla kişi tarafından konuşulan dildir. Tarihi bilgilerimize göre *Sakalar/İskitler, Hunlar (Hiung-nu'lar), Avarlar, Sabirler, Sarmatlar, Kök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar, Oğuzlar* gibi büyük Türk kavimleri tarafından konuşulmuş, eldeki bilgilerimize göre de VIII. Yüzyılda **Yenisey** ve **Orhun** yazıtlarındaki örneklerinde görüldüğü gibi “**Bengü taşlar**”a kazılmış; ipek, papirüs, kâğıt, tahta, ağaç kabuğu, metal gibi yerlere de fırça ve mürekkep kullanılarak Uygur yazısı ile yazılmıştır.

Adında ilk defa “**TÜRK**” sözcüğü (sıfatı) bulunan Köktürk devleti uzun yıllar İç Asya’da hüküm sürmüş, **Bilge Kağan, Kültigin** adlı “kağan” kardeşlerin başkanlığını yapan **Bilge Tunyukuk(*)** zamanında en görkemli çağını yaşamış, bu arada kendinden sonraki Türk nesline granit ya da mermer sütunlara “*Köktürk yazısı*” ile kazılmış **yazıtlar** bırakmışlardır.

Köktürklerin tarih sahnesinden çekilmeleri yine bir Türk kavminin eli ile olmuştur. Onları da başka bir Türk kavmi ortadan kaldırmış, ama Türk adı hiçbir zaman tarih sahnesinden silinmemiştir. Biz, şimdilik Orta Asya’daki bu hüznü duruma noktayı koyarak, bütün Türk dünyasına şöyle bir temas edelim. Çünkü, Türk deyince yalnız Anadolu ya da İstanbul Türkü akla gelmemelidir. *Türk, Orta Asya’da Sibiry’a’da, İran’da, Doğu Rusya’da, Batı Türkistan’da, Çin’de, Mezopotamya’da, Kafkaslarda, Batı Trakya-Balkanlar-Rumeli-Basarabya-Romanya-Kırım-Karadeniz’in kuzeyindeki “Deşt-i Kıpçak”ta, Tataristan ve Başkurdistan’da*, en az KIRK kadar Türk kavim ve kabilesi yaşamaktadır.

Türkler bu geniş coğrafyada “*Şamanizm (Kök Tengri inancı), Budizm, Nesturizm, Brahmanizm, Hinduizm, Hristiyanlık, İslâmiyet*” gibi semavî ya da öğretî dinlerine inandılar; bu daireler içinde “*Köktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, İbrani, Arap, Kiril ve Latin alfabeleri*”ni kullanarak binlerce yazılı belge, taş, maden ve ağaç kabukları üzerine kazılmış yazıt bıraktılar.

TÜRK DESTANLARI: Türklerin tarih sahnesine çıkmalarını, türeyişlerini, göçlerini ve büyük cihan devletleri kurduktan sonra, bu devletleri yönetenleri anlatan destanları dillerden gönüllere, gönüllerden yazılara aktarılmış, günümüze kadar anlatılmıştır. Bunlardan birisi **DEDEM KORKUT**’un “**kopuz**”u ile anlattığı “**Dede Korkut Destanları**”dır ki Azerbaycan, Türkmenistan, Anadolu, Rumeli, Gagavuz Eli gibi büyük bir coğrafyada halâ anlatılmaktadır.

Yeri geldikçe örnekler vereceğimiz öteki Türk destanları da şunlardır. Bu konuda Bahaettin ÖGEL tarafından yazılmış olan iki ciltlik “**Türk Mitolojisi**” (TTK yay.) adlı eser ile Faruk Kadri Timurtaş’ın “**Türk Destanları**” adlı eserleridir.

Türk Destanları şunlardır: *Yaratılış Destanı, Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Hun-Oğuz Destanı, Göktürk Destanı, Türeyiş Destanı, Göç Destanı, Satuk Buğra Han Destanı, Manas destanı, Cengiz-nâme, Battal-nâme, Danişmend-nâme, Köroğlu Destanı.*

Türkler tarih sahnesine çıktıklarından itibaren demiri tanımış ve işlemişlerdir. Türklerin en büyük destanı olan “**Ergenekon destanı**” onların demir dağı eriterek Ötüken’e çıkışlarını ve yeryüzüne dağılışlarını anlatır. Türkler İç Asya’da “**Altındağ (Ektag)**” adı verilen bölgede oturlardı. Türk kağanı kocaman bir çadır (yurt) içinde, süslü ve som altından yapılmış bir taht üzerinde otururdu. Onun yanında “**Katun**”u yer alırdı. Bu muhteşem tahtın tekerlekleri olup, gerektiğinde at koşulabiliyordu. Köktürkler topraklarına gelen elçilerini en görkemli törenlerle karşılar, onlara kendi yaptıkları özel bir şarabı ikram ederlerdi. Kağan çadırının içi ipek halılar ile döşenir, etrafına heykelcikler konurdu. Çadırın ortasında

içleri şarap dolu altın güğümler ve ibrikler bulunurdu. Çadırın direkleri de altın kaplamalı, kerevetlerin üzerindeki yastıklar altın işlemeli olurdu. Bu çadır sarayın dışındaki avluda gümüş sahanlar, gümüş tepsiler, gümüş heykelticikler gibi hep gümüş eşya yüklü arabalar bulunurdu. Yukarıda bahsettiğimiz bu görkemli zenginlik, Bizans, Çin, Hint ve İran'dan gelen elçilerin gözlerini kamaştırmış, onları hayran bırakmıştır.

Kök Türk halkı da **Orhon** ve **Selenge** ırmaklarının kenarlarındaki geniş otlarlarda *sığır*, *at* ve *koyun* otlatarak oradan oraya göçer, kışları sıcak, yazları serin keçe çadırlarda (yurt) yaşarlardı. Bu yurtların içi fevkalâde güzel döşenir, yerlerde koyun yününden dokunmuş halılar ile mavi-kırmızı renkli aplikelerle süslenmiş **keçe (kiyiz)**ler serilirdi. Çadırın ortasındaki **ocak (otçak/Kırgız: kolomto)** hem çadırı ısıtır, yurdun (*boz üy/ak üy*) tepesindeki **"tündük"** (< tün+lük) adlı delikten gökyüzüne süzülen ocağın dumanı da o çadırdaki hayat olduğunu belirtirdi. Eski Türkler savaşa giderken yurt içinde o ocağı tüttürecek en küçük erkek çocuğunu bırakırlar, onun adına da **Otçigin/Ottigin** *"ateş prensi"* derlerdi. Bugün Anadolu ağızlarında ve bazı Türk boylarında yaşayan *"Ocağı tütesice"* duası bu gelenekten kalmadır. Bugün bazı köylerde gördüğümüz yıkılmış ve ocağı sönmüş, terk edilmiş kerpiç evler bana bu yurt geleneğini hatırlatır.

Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak, Köktürk ve Oğuz erkeklerinin *saçları uzun* olur, havada serbestçe dalgalanırdı. Bugün Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki *"Uluttuk Müze"* (Millî Müze)de bulunan *yedi örgülü uzun saçlı-şütük sakallı-kulağı küpeli Kırgız erkek* büstü bize eski Türk tipini anlatır. Eski Türkler (Hunlar ve Köktürkler), Çinlilerin tersine *elbise-lerinin düğmelerini sola ilikler*lerdi. Gençlere çok değer verirler, yakınlarından birisi ölünce *yas tutarlar, suratlarını bıçaklarla çizerek*lerdi. Ölen kişi bey ise onu toprağa gömerler, savaşta kaç düşman öldürdü ise mezarına ve çevresine **"balbal"** adı verilen insan figürlü taş dikerlerdi. Bazı Türk kahramanlarının mezarları (kurganları) çevresinde 100, hatta 1000 **taş baba** (balbal) heykeli bulunmuştur.

Köktürk kağanı Altay dağlarının eteklerinde, **"Ötüken Yıı"** (Ötüken dağı/ormanı) ta bulunurdu. Kağanlık zamanında, bu dağdaki mağaralardan birisi, atalardan kalma bir ziyaret yeri idi. Köktürk kağan ve soyluları her yıl bu mağaraya giderek at, sığır ve koyun kurban ederler, bu kurbanları **gök** ve *yer ruhlarına adarlar*dı. Burada yapılan törenleri Türklerin **kamları** yönetir, **Kök Tengri**'ye dualar ederlerdi. Kamlar (şamanlar) gelecekte haber verirler, hastalanan kişileri sağaltırlar, obada yaşayan insanların **"Köktengri"** ile olan ilişkilerini sağlardı. Kamların giysileri de özel olur, pek çok yerinde püsküller ve küçük çanlar bulunurdu. Elleriindeki defin derisi üzerine "hayat ağacı" motifinin yanında "insan" figürleri de bulunurdu. Kam, sağ elindeki tokmak ile bu defa ritimle vurur, gökyüzüne bakarak "Tengri"yle konuşurdu. Altay dağlarındaki kamlar (şamanlar) arasında kadınlar da bulunurdu. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde görevli bulunduğum 1998-2000 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğretim görevlisi olarak aldığımız kadın şaman **"Sinaru"**, sonradan Müslümanlığı kabul etmiş bir Altay Türkü idi.

Köktürkler, Batı Köktürk İmparatorluğu zamanında Talas ve ili vadisinden yalnızca batıya doğru önüne geçilmez bir şekilde yayılmakla kalmayıp, bazı kabileleriyle Turfan'a da sokulmuşlardı.

Köktürklerden sonra Turfan vadisine Uygurlar sahip olmuşlardır. Uygurlar, Türklerin ilk yerleşik boyudur. Bu boyun bazı kabileleri, Çin tarihçilerinin yazdıklarına göre, An-si ve Tibet'e doğru göçmüşlerdi. Eski Uygur medeniyetinin mirası Turfan'daki Uygurlara kalmış, bu miras Moğol istilâsına kadar sürmüştür. Uygurlar, Budizm'i kabul ettikten sonra savaşçı özelliklerini kaybetmişler, Tarım havzasındaki dinlerin sadık müminleri arasında,

sanatlarını, yazılarını, kitap basıcılıklarını geliştirmişler, günümüze kadar gelebilen “*Uygur El Yazmaları*”nı yazmışlardır. Bu yazma ve basma eserlerin büyük bir bölümü “şeriat”la ilgili mukaddes metinlerin Sanskritçe, Toharca, Çince, Tibetçe gibi dillerden tercümeleri olup, pek çoğu yırtık pırtık ve sayfaları eksiktir. Bugün Alman kütüphanelerinde yar alan “*Türkisch Turfan Texte*” ya da “*Berliner Turfan Texte*” adlı Budist Uygur el yazmaları bu dönemlerden kalmadır. Bu konuya ileride yeniden değinilecektir.

İç Asya’da Yaşayan Kavimler ve Dilleri:

Hotan, İpek yolu boyunca düşen bir İç Asya devleti idi. Buranın yerli halkı “ipekçilik”i çok eskiden öğrenmişler, ipek böceği için dut ağacı yetiştiriyor, elde ettikleri ipek ipliğinden değerli kumaşlar dokuyor, bunları çeşitli boyalarla renklendiriyorlardı. Fakat, Avrupalı gezgin bilim adamları Hotan halkının kimler olabileceğini bilmiyorlar, onların TÜRK olabileceklerini de hiç akıllarına getirmiyorlardı. VII. Yüzyılın ortalarında Hindistan dönüşü Hotan’dan geçerek Çin’e giden Budist hacısı Hüan-dzang, buradaki zenginliği görünce hayran olmuştu. Onun kaydettiğine göre burada yüz kadar manastır vardı ve beş bin kadar da keşiş yaşamakta idi.

TABGAÇLAR: Kaşgarlı Mahmud’un özellikle TÜRK olarak açıkladığını gördüğümüz Tabgaçlar, Çin kaynaklarına göre Hunlardan gelmiş olup, dillerindeki sözcüklere de bakılarak Türklükleri ispat edilmiştir. S. Gömeç “*Türk Kültürünün Ana Hatları*” adlı eserinde (Ankara 2006, s. 331-332) “Bu birliğin içinde Moğol unsurların varlığı da kabul edilebilir, ama bize göre, Tabgaç sülâlesinin kurucularının en büyük delili, Kaşgarlı Mahmud’un ‘*Dîvân*’ı ve onu n çağdaşı olan Karahanlı hükümdarlarının unvanlarıdır.” Diyerek bu kavmin Türklüğünü kanıtlamaktadır.

Ne yazık ki, bu büyük Türk kavmi de pek çok Türk boy, soy ve oymağının düştükleri tuzağa düşerek, yavaş yavaş asimile olmuşlar, bunun sonucunda pek çok Türk geleneği ve töresi unutulmuş, hattâ kedi konuştukları Türk lehçesini bırakıp Çince konuşmaya başlamışlardır. Dillerini ve tarihî Türk giyimleri yerine Çinlinin ipekli kumaştan yapılmış uzun etekli, entari biçimindeki giyimlerini giyerek, kendilerine sayısız zaferler kazandıran birlik duygularını da kaybetmişlerdir.

Çinileşerek dillerini, törelerini ve gelenek-göreneklerini kaybeden Türkler yalnız Tabgaçlar değildir. Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar gibi büyük Türk kavimlerinin içinde yer alan boy-soy ve oymaklardan pek çoğu Çin’in tatlı sözü ve yumuşak ağısına (hediyesine) kanarak Çin imparatorluğuna sığınmışlar ama yirmi-otuz sene içerisinde toprağa bağlı birer çiftçi ya da Çin’in derinliklerinde köle pazarlarında satılan “kul” olmuşlardır. Bugün Çin’in Sincan (Doğu Türkistan)’da uyguladığı siyaset 2000 yıl önce Hun, İskit ve Kök Türklerle uygulanmış olan siyasetten farklı değildir. Bugün Urumçi, Turfan vb Türkistan şehirlerinden Çin’in içlerine götürülüp Çinli erkeklerle zorla evlendirilen genç Uygur kızlarının durumu içler acısıdır.

SAKALAR ve Sakaca: Dandauilik adlı örende yapılan kazılar sırasında, bir manastır içinde, kâğıt üzerine Brahmi alfabesiyle yazılmış “*kütük hâlinde sayfalar üzerine yazılmış*” Budizm konulu metinler buldular. Bu metinler bulunduğu zaman hangi dille yazılmış olduğu uzun zaman tartışıldı ve sonunda SAKA denilen dille yazılmış olduğu kabul edildi.

Hotan’ın çeşitli bölgelerinde A. Stein tarafından yapılan kazılarda, bir bölmenin içinde, birbirini üzerine düzgünce yığılmış mektup veya resmi yazılar olduğu anlaşılan “ağaç levhalar” buldular. Bu mektuplar ve resmi yazılar, ağaç levhalar birbirini üzerine kapanacak biçimde çift olarak yapılmış, asıl yazılacak şey alttaki levhanın iç yüzüne getirilmişti. Üstteki levha günümüzdeki “zarf” yerine kullanılıyordu. Bu zarfın üzerinde gönderenin ve alıcının

adları yer alıyor, mektup zarfı “kil mühür” ile kapatılıyordu. M.S. I. Yüzyılda yazıldığı bilinen bu mektupların dili Sanskritçeye yakın olan **Prakritçe** idi.

TÜRGİŞLER (Çin kaynaklarında: **T’u-k’i-shi**/Tibet kaynaklarında: **Du-rgus**): Batıdaki Töles boylarından olan Türkişler, On Okların **Tu-lu** (Tuglu veya Törü) boyuna mensupturlar. Türkişlerin *A-li-shih*, *Chü-pi-shih*, *Ko-shu*, *Mo-ho*, *So-ko*, *Sha-t’o*, *Ta-pa*, *T’u-huo-lo* adlı sekiz boyu vardı. S.Gömeç, Türkiş yerleşimlerinin Talas ve İli boylarında olduğu, Kök Türkçe yazıtlardan da Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yayıldıkları anlaşılır, demektedir. (Gömeç, *Köktürk Tarihi*, 52)

SAHA (Yakut) Türkleri:

Saha Türkleri bugünkü Yakutistan’da yaşayan bir Türk kavmidir. Dilleri Yakutça (Sahaca)’dır. 20. yüzyıldaki nüfusları 223.000’in üzerindedir.

Sahalar, aynı coğrafyada yaşayan Tunguslara nazaran kemikleri daha kalın ve kasları daha hacımlı olup, göğüs kafesleri geniş olmaktan çok yüksektir. Kolları uzun ve ince; ayakları kısa ve eğri; leğen kemiği ince, kalçalar küçük; baldırlar aşırı zayıf, ayaklar da küçüktür. Özellikle kadınların elleri çok küçüktür, el ayası ince ve yapısı çok güzeldir. Kadınların göğüsleri küçük ve yarım daire biçimindedir.

Boyunları çok ince ve kısadır. Kafa büyük olmayıp orta boyutlarda, yuvarlak hatta küre biçimindedir. Yüzleri esmer, sarımtırak boz ya da bronz rengindedir. Saçları siyah, sert ve düzdür. Yüzlerinde hemen hemen hiç sakal yoktur. Erkek ve kadınlarda yüz eğrisi genellikle çok zariftir. Yaş ilerledikçe çene kemikleri daha da belirginleşir.

Sahalar arasında sağır ve dilsizler çok az bulunur. Genellikle çok iyi duymakta, çok uzak mesafelerdeki en zayıf sesleri bile fark ederler. Kışın insan seslerini, at ayaklarının takırtısını ve kızak gıcırtısını birkaç kilometreden duyabilirler.

Uzağı çok iyi görebilirlerse de şaşa gözlülere de rastlanır. Göz hastalıkları oldukça fazladır. Yaşlı Sahaların pek çoğu hayatlarının sonuna doğru görme yeteneklerini kaybederler.

Tuzsuz tadı bütün tatlara tercih ederler; ekişi de severler.

Sahalar arasında kambur, yamuk ve topal kişiler; peltekler ve kekemeler çok azdır. (Seroşevsky, s. 58-63)

Eski Sahalar kalabalık kitleler halinde yaşar, her bir evin çoban ve yardımcıları bulunurdu. Ayrıca köleleri ve hizmetçileri de vardı. Her bahadırın da savaşçıları, yoldaşları ve hizmetçileri bulunurdu. Birisi atı eyerler, diğerleri dizginleri takar, bir başkası da yay ve okunu taşırdı. Hızlı ulakları, tek ve iki ayak üzerinde zıplayanları, nişancıları ve güreşçileri vardı. (s. 139) Saha gençleri, belli bir yaşa kadar at sürülerini otarır, onları bir yerden diğerine götürür, atlara yük vurur, yakalar ve eyerlerdi. Bunları yapanlara **UOLLAR** “gençler” [< Tü ogul+lar] diye adlandırırlardı. Yaşça daha büyük ve seçkin olanlara **BATIR** “bahadır” [< Moğolca: *bagatur*], **BARGAN** “nişancı” denirdi. Bunlar obanın yakınlarındaki ormanlarda dolaşarak ev avlarıydı. Çoğunun deri kaftan üzerine dikilmiş demir ve kemik parçalarından oluşan yelmeleri (*kuyah*) vardı. Saha bahadırları genellikle atlı olur, akağaçtan yapılan hafif ve düğümlü yay (*oh*), ok (*aya*) ile ok kabı (*kihök*), bıçak ve savaş mızrağı (*batıya*) taşırlardı.

Sahalar misafirliğe gitmeyi bir tutku derecesinde severler; erkekler kış aylarında sadece bunu yaparlardı.

Middendorf, öz Türk ve Saha grubu Türklerin Kuzey Amerika Kızılderilileri ile benzerliğini yazmıştır. Uzun yıllar Amerika’da yaşayan Türkiye Türkologlarından rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Kuzey Amerika Kızılderilileri ile Kazak Türklerinin “fizikî”

olarak birbirlerine çok benzediklerini; Kızılderili dilinde yüzlerce Türkçe kelime bulunduğunu; Kuzey Amerika'daki pek çok yer-nehir-dağ vb. adının Türkçe olduğunu yazmıştır. Bazı tarihçiler de Orta Asya'dan Amerika'ya göçlerin Cengiz Han zamanında XIII. Yüzyıl-da gerçekleştiğini yazarlar.

Yakutlar da kaya ve duvarlara genellikle hayvan motiflerinden oluşan damga'lar çizerlerdi. At, keçi (teke), geyik gibi hayvanların basitleştirilmiş çizgilerinden oluşan bu damgalardan bazıları şunlardır:

Toharlar ve Toharca: Turfan, Hotan ve Hoça (Kuça/Koço) yörelerinde kazılar yapan A. Stein, Le Coq, Bartus gibi Avrupalı bilim adamları, kazılardan elde ettikleri malzemele-
rin dilini inceledikleri zaman buralarda oturan “kumral saçlı ve mavi gözlü” insanların farklı bir dil kullandıklarını anladılar. Sonraları **Toharca** adı verilen bu dilin Turfan ve Kuça taraflarında da çeşitli lehçeleri konuşuluyordu. Bu Hint-Avrupalı kavim İslâm ordularının İç Asya'yı istilâlarından çok önce, kuzey Asya'dan buralara akıp gelen çeşitli Türk kavimleri ile kaynaşıp Türkleştiler.

Tabgaçlar: M.S. 424 yılında kurulan Tabgaç devleti zamanla tamamen Çin kültürünün tesirine girerek Çinileşmiş, Wei adını almıştır. Bu devlet 535 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı.

Kök Türkler (Gök Türkler) ve Kök Türkçe (Gök Türkçe):

Tarihlerin yazdıklarına göre, Orta Asya'nın Orhun ve Selenge ırmakları boyundan kopup Talas ve İli vadisinden de batıya doğru bir Türk boyu yayılmakta idi. Kök Türkler adı verilen bu Türk kavminin bazı boyları Turfan'a kadar sokulmuşlar, hattâ daha ileride Dunhuang'a ulaşmışlardı. Gök Türkler Hunlar'ın başka bir kolu olup, Altay dağlarının kuzey taraflarında oturlardı. Altay dağlarının şekli “miğfer”e benzediği için, onların geleneğinde T'u-chüe dendiğinden, onların unvanı da **T'u-chüe** oldu.

“552 yılında istiklâlini elde ederek resmen kurulmasıyla birlikte Göktürk devleti kısa zamanda büyüdü. En büyük düşmanları gördükleri Moğol Juan-juanları tamamen yok edinceye kadar onları takip ettiler ve sonunda tarih sahnesinden sildiler. Aynı zamanda Kuzey Çin'deki iki devlete siyasî alanda büyük üstünlük sağladıkları gibi yıllık vergiye dahi bağladılar. Güney batıda Akhun (Eftalit) devletini ortadan kaldırarak, o zamanın dünyasının doğusuyla batısının yakınlaşmasını sağlayan İPEK YOLU'nu ele geçirip dünya ticaretinde söz sahibi oldular. Sonra Sasanî imparatorluğunu baskı altına alıp zayıflatılar ve İslâm ordularının kuvvetten düşen Sasanîleri yenmesine ve İslâmiyetin İran topraklarında yayılmasına sebep oldular. Batının öbür ucundaki Bizans bile Göktürk baskısından kurtulamadı. Göktürk orduları Kırım'da Kerç, Azerbaycan ve Kafkaslarda da bazı Bizans kalelerini zaptetti.

582 yılında Çin entrikaları sonucunda ikiye ayrılan Göktürk devleti 630 yılına kadar Batı ve Doğu Gök Türk devleti olarak iki ayrı devlet şeklinde devam etti. Doğu Gök Türk devleti 615 yılında Çin'in Yen-men kalesini kuşatıp aldı; 627 yılına kadar da gücünün zirvesine ulaştı. Fakat daha sonra çıkan kıtlık ve kanunların bozulması gibi sosyal sebeplerden dolayı 630 yılında yıkıldı. Batı Göktürk devleti de küçük prenslikler halinde 658 yılına kadar varlığını sürdürebildi.

682 yılında kurulan II. Gök Türk devleti kısa zamanda toparlandı, eski gücüne kavuştuktan sonra Orta Asya'nın en kuvvetli devletlerinden biri haline geldi. 727 yılı civarında Tonyukuk (Tunukuk) ve 732, 735'te Türk kültür tarihinin en önemli âbideleri olan Orhun Yazıtları (Bilge Kağan ve Kül Tigin/Köl Tigin) dikildi. Fakat, II. Gök Türk devleti de 742-744 yıllarında yıkıldı.” (Taşağıl, I, 1-2)

Gök Türklerin menşeyini anlatan kaynakların hepsi efsaneler karışık bilgilerle başlar. ...Bu konuda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç, 542 yılına kadar Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hun'lardan gelmeleri ve kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır. (Taşağıl, I, 9) Bu konuya Taşağıl "**Gök-Türkler -I-**" adlı eserinde "Gök Türklerin menşei hakkındaki kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan geldiklerine dair ifadelerdir. Dolayısıyla Gök Türklerin Hunlardan inmeleri hakkında hiçbir şüphe yoktur. Hunlara bağlanmaları konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "Hunların başka bir soyu (kolu, kabilesi)" ifadesidir. Bundan daha çok Gök Türklerin Hunlara bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıt üç ayrı ifade: "Hunların kuzey boyu, Hunların kuzey bölgesinde oturma, **Suo** ülkesi ki bu bölge Hunların kuzeyinde bulunuyordu" şeklinde bildirilmektedir. (s.9) Batı Denizi (Hsi-Hai/Etsin Göl bataklıkları – Turfan yakınında-)'nin sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde otururlardı. "Batı denizinin kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağlarının güneyinde yaşarlardı" şeklinde kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge genel olarak bakıldığında merkezi oluşturmaktadır. (s.9-10)

OĞUZ KAĞAN HAKKINDA: Türklerin atası Oğuz Kağan mitolojik kaynaklarda "olağanüstü bir varlık" olarak anlatılmaktadır. Oğuz Kağan'la ilgili bir efsanede şöyle anlatılır: "**Ay Kağan**'ın yüzü **GÖK**, ağzı **ATEŞ**, gözleri **ELA**, saçları ve kaşları **KARA**, *perilerden daha güzel bir oğlu oldu*. Bu çocuk annesinden ilk sütü emdikten sonra **KONUŞTU ve ÇİYET, ÇORBA ve ŞARAP** istedi. **KIRK** gün sonra **BÜYÜDÜ** ve **YÜRÜDÜ**."

Ayakları **ÖKÜZ** ayağı, beli **KURT** beli, omuzları **SAMUR** omuzu, göğsü **AYI** göğsü gibiydi. Vücudu baştan ayağa **KILLIYDI**."

Gök Türklerin Menşe Efsanesi: Çin kaynaklarında yazılanlara göre Göktürklerin menşei hakkında iki efsane vardır: 1) *Kurttan Türeme*; 2) *Suo ülkesinden neşet etme*.

1) Kurttan Türeme Efsanesi: Efsaneye göre **A.shih-na** kabilesi **Etsin-Göl** bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyor iken, komşu bir devletin (Çince: Lin-kuo) saldırısına uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk dışında kadın-erkek-çoluk-çocuk herkes tamamen öldürülmüştü. Bu on yaşındaki çocuk küçük olduğu için, askerler tarafından öldürülmedi ama kolları ve bacakları kesilip bir bataklığa atıldı. Daha sonra ortaya çıkan bir **DİŞİ KURT (BOZKURT)**, çocuğu bataklıktan kurtarıp, etle besledi ve yaşamasını sağladı. Hayatta kalan çocuk ile Bozkurt birleşince, kurt hamile kaldı. Çocuğun hayatta kaldığından haberi olan o komşu ülkenin hükümdarı çocuğu öldürtmek için askerini bataklığa gönderdi. Fakat, ruhlar Bozkurt'a bu durumu haber verdiler. Oraya ulaşan asker, çocuğun yanında bir Bozkurt olduğunu görünce onu da öldürmek istedi. Ruhların uyardığı Bozkurt çocuğu da alarak **Turfan (Kao-ch'ang)** ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçtı. [*O komşu ülkenin insanları adam gönderip, çocuğu ve kurdu öldürmek istediler. Sonra kurt oğlun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldüreceği zaman, kurt kuvvetlenerek, tabiat üstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu. Bu dağ Kao-ch'ag'ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi.* (Taşağıl -I-, 110)] Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz, geniş ve bol otlulu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak **ON ERKEK ÇOCUK** doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan on genç kızla evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. **A-shih-na** bunlardan birisidir. [*En saygın insanları kabile reisi olur. Bu sebeple otağının kapısına KURT BAŞLI SANCAK dikilirdi.*] Oğul-torun-torun çocukları derken yüz aileye ulaşılar. Birkaç nesil geçtikten sonra hep beraber mağaradan çıkıp Juan-juan'lara vassal olarak, Altay Dağ-

larının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada onların başında A-hsien Şad bulunuyordu. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için, onlara “**T’u-chüe**” (= *miğfer*) unvanı verildi. (Taşağıl, -I-, 11, 9-96) [Çin kaynakları, **T’u-chüe (TÜRK)** adının anlamını “*miğfer*” olarak yazarlarsa da eski Uyгурca yazmalarda “*güç, kuvvet; güzellik*” anlamlarına geldiği hakkında bilgiler yer almaktadır.]

2) **Suo Ülkesinden Neşet Etme:** Göktürkler önce Hunların kuzeyindeki **Suo** ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına **A-p’ang-pu** deniyordu. Büyük küçük *onyedi* kardeş idiler. Onlardan birine **İ-chih-ni-shih-tou** derlerdi ki o **KURT**’tan doğma idi. A-p’ang-pu ve diğerlerinin karakterleri zayıf oldukları için onların ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou’nun bambaşka bir yeteneği vardı: *Rüzgâr ve yağmuru devlet hizmetine çağırabiliyordu*. Yaz ruhunun (tanrısının) ve kış ruhunun (tanrısının) kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve **dört erkek çocuk** doğurdu. Çocuklardan birisi değişip **beyaz ördek** [beyaz kuğu (Taşağıl -I-, 111)] oldu. Onun ülkesi **A-fu** (Abakan nehri ?) **suyu** ile **Chien suyu** arasında bulunuyordu ve unvanları **Ch’i-ku (Kırgız)** idi. Onlardan başka birinin ülkesi **Ch’u-che (Yenisey) Suyu** kenarında idi. Yine onlardan birisi **Chien-ssu-ch’u-che-shih Dağında** (Batı Sayan) oturuyordu. Bu büyük oğlunun adı idi. [1068/A’da: *Dört oğul doğurdu. Büyük oğlun adı Na-tou-liu Şad idi. Halkı tarafından reisliğe getirildi. Unvanı T’u-chüe oldu. Na-tou-liu’dan doğan oğullardan hepsi annesinin kabile adı soyadı olmuştur. A-sihhih-na bunlardan biridir. Unvanı A-hsien Şad idi. Her ne kadar söylenişleri farklı ise de hepsi KURT soyundan idi.*] Dağın yukarılarında **A-p’ang-pu** neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve yardım etti. Onun bu yardımından dolayı büyük oğla reislik sundular. Unvanı da Na-tou-liu(lu) Şad idi. Bu reisin on karısı vardı. Doğan çocuklarının hepsi onları doğuran annelerinin kabile adlarını aldılar. **A-sih-na**, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on kadın toplanarak oğulları arasından birisini rein seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olmasına karar verdiler. İsmi **A-shih-na** olan kadının oğlu en genç olduğu için en yükseğe o zıpladı. Sonuçta reislik ona verildi. Unvanı **A-hsien Şad** olmuştur. Ona **T’u-men** dediler.” (Taşağıl-I-, s.11-12, 96)

[NOT: Na-tou-liu efsanesinde Göktürk hanedanının ilk atası olarak ortaya çıkan **A-hsien Şad**’dan sonra **Tu-wu Yabgu** gelir. Onun iki oğlu **Bumın (T’u-men)** ve **İstemi (She-tie-m-/Se-ti-mi)** Göktürk tarihi belgelerinde kesinleşen iki önemli şahsiyettir. Bumın kazandığı iki zaferden sonra “**İl Kağan**” (*İl/Devlet’in kağanı*) unvanını aldı. Böylece 552 yılında Göktürk devleti bağımsızlığına tam olarak kavuştu. Bumın ölünce yerine oğlu **Kara (K’o-lo/İ-hsi-chi Kağan)** geçtiyse de aynı yıl hastalıktan öldü. Boşalan tahta kardeşi **Mukan** geçti. Mukan, zeki, bilgili, taktikçi oluşu ve askerini iyi kumanda edışı, olağanüstü cesurluğu ile Çin tarihçilerinin dikkatini çekmişti. Bu yüzden yirmi yıl tahtta kaldı. [1068/A kayıtlı Çin tarihinde Mukan için şöyle yazar: *Mukan Kağan (T’u-men’in oğludur. İsmi Ssu-chin ve Yen-’i)ın görüntüsü çok farklıydı. Yüzünün genişliği bir ayak’tan fazladır. Rengi çok kıızıdır. Gözleri donuk cam gibidir. Vahşi tabiatlıdır. Çok akıldır.*] Mukan 572 yılında ölünce yerine kardeşi **Taspar** geçti (572-581). Taspar Kağan 581 yılının sonunda hastalanıp ölünce, oğlu An-lo’ya Mukan’ın oğlu Ta-lo-pien’in geçmesini vasiyet etti. Ancak, millet annesinin Türk olmaması sebebiyle onun kağanlığını kabul etmedi; töreye uygun olarak tamamen Türk soyundan gelen Taspar’ın oğlu **An-lo** kağan seçildi. Fakat, Ta-lo-pien tarafından devamlı rahatsız edilen An-lo’nun isteği üzerine “devlet meclisi” yeniden toplanarak dört kağan oğlu içinde en bilge ve muktedirin **She-t’u** olduğuna karar verip ittifakla onu tahta davet ettiler ve kağan ilan ettiler. She-t’u’ya “**İl küllüğ şad İşbara Kağan**” (Çincesi: *İ-li Chü-lü She Mo-ho Shih-po-lo K’o-han*) unvanını verdiler. İşbara Kağan 587 yılın-

da ölünce tahta Yabgu Ch'u-lo-huo geçerek **Baga (Mo-ho) Kağan** unvanını aldı (587-588). Baga Kağan'ın beklenmedik ölümü üzerine İşbara'nın oğlu **Yung-yü-lü**'yü tahta geçirdiler (588-600).

Tardu'nun Yang su, Tou-lan'ın Kao Kung tarafından mağlup edilmesinden sonra Çin'e sığınmış olan **Tu-li**'nin prestiji arttı ve Çinliler tarafından kağan ilan edilerek, Çince "*fikri sağlam, güvenilir*" anlamına gelen Türkçe "**İ-li-tou Ch'i-min Kağan**" unvanı verildi. 609 yılının yaz aylarında hastalanan Ch'i-min, daha sonra öldü ve yerine oğlu **Tou-chi** tahta geçerek **Shih-pi Kağan** unvanını aldı. (*Göktürk geleneklerine uygun olarak dul kalan üvey annesi İ-ch'eng prenses ile evlendi.*) (609-619). Shih-pi'nin aniden ölümü üzerine, oğlu Shih-po-pi çok küçük olduğu için, yerine kardeşi **İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan** unvanıyla tahta geçti. (619-621). Ch'u-lo Kağan'ın ani ölümü üzerine, oğlu Wo-she Şad'ı çirkin ve zayıf olması sebebiyle tahta çıkarmayıp, yerine 609 yılında ölen Ch'i-min'in en küçük oğlu ve Ch'u-lo'nun kardeşi olan **Bagatır Şad** [asıl adı: **Tou-pi**]'ı destekleyip tahta çıkardılar ve **İl (Hsie-li/chie-li) Kağan** unvanını verdiler. (Bu kağan Çinli İ-ch'eng Hatunla evlendi). İl Kağan 634 yılında üzüntüsünden öldü.]

Gök Türkler'de Unvanlar: Kağandan sonra en büyük idari unvan YABGU idi. Kağanın kardeş ve oğullarına TEGİN; başka boyları ve askerleri idare edenlere ŞAD denirdi. Ta-kuan büyük unvanına CH'Ü-LÜ-CH'O adı verilirdi. Sonra A-PO, sonra İLTEBER, sonra TUDUN (T'u-t'un-fa), sonra ERKİN gelirdi.

Muhafızların savaşçılarına FU-Lİ (BÖRÜ) derlerdi ki Çin dilinde anlamı "KURT" idi. (Göktürkler KURT'tan doğduklarını hiçbir zaman unutmuyorlardı.)

Devletin başlangıcında yüksek ve düşük seviyede toplam on civarında (bir başka kayda göre: yirmisekizden fazla) idarî unvan vardı. Bazen **vücutlarının görünüşü**, bazen **yaşlı-geç oluşturaları**, bazen **şakaklarındaki saçların bükümlerinin rengi**, bazen de **içki içip et yemeleri**, bazen **vahşi hayvanların isimleri** onlara AD oluyordu.

Cesur ve yiğit olanlarına SHIH-PO-LO dedikleri gibi, ayrıca YİN-HO-FU [Mo-ho-tu veya Mo-ho-fu (= Bagatur)] ve İŞBARA (Shih-po-lo) da derlerdi. **Semiz geyik** gibi olanlara ÜÇ İÇKİ KABI (TA-LO) derlerdi. Ta-lo-pien, *içki kabı* olup şekli *geyik boynuzu* gibidir. Boynuzun şekline göre daha çok veya daha az saygı-itibar gösterirlerdi. Bu yüzden onların unvanı olurdu. İdarî unvanlar sadece OGUL ve KARDEŞlere özeldi. **Yaşlı olanlara** KO-Lİ derlerdi. Bu yüzden KO-Lİ TA-KUAN (=Toygun) vardı ki ona MA(AT)-HO-LAN derlerdi. (Taşağıl-I, 96 ve not: 557-559)

Askerleri idare edenlere CH'ÜE-SU-Nİ; **kara renkli olanlara** K'O-LO-PIEN; **Altmış yaşından büyük olanlara** SAÇ SUO-HO derlerdi. **İdarî unvanların en yükseği** K'O-LO-CH'O idi.(s.97)

Vilayet, eyalet gibi bölge idarecilerine SUO-HO T'U-TUN; kurban törenlerini idare eden, kötü ruhlara karşı gelmeyi sağlayanlara JE-HAN; içkiye FU-Nİ-JE-HAN derlerdi. Et'e AN-TAN, aile işlerine bakan devlet idarecisine de AN-TAN-CHÜ-Ni adı verilirdi.

KEÇE-Kilim Üzerine Koyup Kaldırma: Göktürklerin reisleri tahta çıktıkları zaman, tıpkı Hsiung-nu'lar gibi, yakın hizmetçileri ve önemli vezirleri reisi KEÇE KİLİM ÜZERİNE KOYARAK, GÜNEŞİ TAKİBEN **DOKUZ KERE ÇEVİRİRLER**, HER BİR ÇEVİRİŞTE VEZİRLERİN HEPSİ ONU SELAMLARLARDI. Bu iş bittiğinde onu bir ata bindirip boğazını n,bir ipek şerit ile sıkırlar, atının üzerinde dolaştırarak iyice kızardığında şeridi gevşetip hemen sorarlardı: "Sen kaç sene kağanlık yapabilirsin?" Onun yüzünün şekli değişir kaç sene olduğunu söyleyemezdi. Vezirler ve diğerleri onun söylediği eksikliği tamamlarlardı. (s.97)

KÖK TENRİ: Eski Türkler, tarih sahnesine çıktıklarından itibaren Kök Tengri'ye inanmışlar, Orhun Abidelerinde de yazılı olduğu gibi “**Üze Kök Tengri asra yağız yer yarıtlıdıkta..**” diyerek Tanrı'ya olan inançlarını belirmişlerdir. Eski Türkler **GÜNEŞ** (☼), **AY** (☾) ve **YILDIZLAR** (*) kutsal saymışlar, “*Gök gürültüsü*”, “*şimşek*” ve “*yıldırım*” için kurbanlar kesmişlerdir. Hunlar ve Orta Asya coğrafyasında yaşayan Kök Türkler, Kırgızlar, Uygurlar gibi bütün Türk boyları Kök Tengri'ye inanıyorlardı. Türkler Kök Tengri inancını bırakıp Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi öğretiyi veya semavî dinlere geçtiklerinde toplum inançları onları farklı yaşamaya, gerçekte miskinliğe sevk etti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Halbuki Kök Tengri'ye inanan Türk, Tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı'nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis sonuna kadar mücadelesini yapıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu. (Gömeç, *Şamanizm*, s. 25).

Hunlar zamanında Çin'e sığınan Türklerin sayısı oldukça fazladır. Hunlardan sonra da Kök Türkler, Kırgızlar, Uygurlar ve öteki küçük Türk kavimleri (boyları)nın yüz binlercesi Çin'in egemenliğini ve Budizm'i kabul ederek adlarını, törelerini ve dillerini de değiştirerek Çinlileşmişler ve tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir. Çin, özellikle Türkleri Çinlileştirmek için Budizm'i kullanmış; bozkırda at, sığır ve koyun besleyen, at sütünden yapılmış “kımız” içen, koyun, at ve sığır derisinden elbise giyen, keçe çadırlarda ayı, geyik ve at postu üzerinde uyuyan; sefere çıktığı zaman geceleri uzun mızrağını dayanak olarak kullanıp “kestiren” Türk insanı, uyuşuk, elinde çapa ile darı ya da pirinç eken yerleşik toplum haline getirilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken “*Türk Tefekkür Tarihi*” (İstanbul 2007, YKY) adlı eserinde Türk kozmogonisini anlatırken şöyle der: “Türklerde **Ak** ve **Gök** Çinlilerin Yang'ına mukabilidir. **Gök Tanrı** bütün Türklerin ve muhtelif sınıfların mabudu olmakla beraber bilhassa *Akbodun* (Ak kamik) yani zadeğânı temsil eder. **Kara yağız yer**, *Kara bodunu* (Karakamik) yani avamı temsil eder.

Yakutlarda çok ilahçılık Türklerin bu esrarlı kozmogonileriyle imtizaç etmiştir. Göğün mabutları **Tenger** yani Tanrılar ve yerin mabutları **Yirey** ismini alır. Yukarıda *dokuz ağa oza*, aşağıda *sekiz ağa oza* vardır. Göğün tabakaları 17, yerin tabakaları 12 veya 5'tir. Gök mabutlarının en kudretlisi **Art Toyon Ağa**'dır.

Altaylarda göğün tabakaları 17 ve yerin tabakaları 7 veya 9'dur. Radloff'a göre umumiyetle Türk kavimleri arasında gerek Tanrı ile *karayer* veya *yağız yer* arasında **orta dün-ya** vardır. Burası kişinin yaratıldığı ve insanların yaşadıkları âlemdir. Orada **Yer-su**'lar hâkimdir. Yer-su'lar Türk kozmogonisine tali olarak giren Türk mitolojisinin unsurlarıdır.” (s. 31)

Türk Devletinin başına **KÖK TÜRK BÖRÜLÜLER (AŞİNA)** sülalesinden sonra, Uygur Yaglakar ailesi geçene kadar KÖK TENRİ DİNİ Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinlerin hiçbirisi Türklerin bu millî inancına tesir edemediler. Türkler hangi dine veya hangi kültür çevresine girmiş olurlarsa olsunlar, bu inancın özü onların ruhî hayatlarında daima yer aldı.

Eski Moğollarda da Kök Tengri inancı vardı. Büyük Moğol Kağanı Cengiz Han (Çinggis Kagan) sefere çıkmadan önce Tanrı'ya dua eder “**Müngke Tengri-yin küçü-dür!**” [*Ebedî Tanrı'nın gücü ile*] diyerek savaşa başladılar.

X. Yüzyılda Başkurdistan'a giden İbni Faldan, Başkurtların göte yaşayan en büyük Tanrı'ya inandıklarına dair bilgi verir.

Kök Türklerde GÖK ve GÜNEŞ: “Üze kök tengri asra yazıgız yer yaratıldıkta...” diye başlayan Kültigin yazıtındaki ifadeden Göktürklerin GÖK ve YER’e ne kadar önem verdiklerini anlıyoruz. Onlar “Güneş”in doğduğu yeri kutsal sayar, gök tanrıya inanırlardı. 599 yılı yaz 4. ayda yazılmış bir tarihî nottan öğrendiğimize göre (s.5564), Çinlilere karşı bir zafer kazanan Tardu, bu zaferin Tanrı’nın bir lûtfu olduğuna inanarak “atından inip, GÖĞE YÖNELDİ ve EĞİLMEK SURETİYLE SELAMLADI.” denilmektedir.

Bugün Anadolu’nun Tunceli ve yöresinde yaşayan Alevî Türkmenler (Zazalar) sabahları güneşe dönerek onu saygı ile selamlarlar ve önünde eğilirler. Doğu ve Güneydoğu’da çobanların giydikleri “kepenek”lerin sağ omuzlarında ☼ biçiminde “güneş” motifleri bulunur. Aynı güneş kursunun pek çok Anadolu mezar taşında da yer aldığını görürüz.

OTAĞ: Gök Türkler her ne kadar genellikle kağanlıklara bölünmüşler iseler de “Büyük Güneşin Kağanı” ÖTÜKEN’de oturur, otağının ağzı (kapısı) DOĞUya doğru açılırdı. Böylece GÜNEŞİN DOĞDUĞU YERE saygı gösterilirdi. Her yaz bütün ileri gelen devlet adamlarına önderlik edilir, kurban sunmaya giderlerdi. Kağan bu işi önce gizlice yapar, sonra beşinci ayın ortasında ON GÜN süreyle bütün halkını sel gibi toplayarak, ÖTÜKEN’de “GÖĞÜN RUHU”na kurban sunarlardı. (s. 133)

Gök Türkler’in Silahları: Göktürklerde askerlik mecburi idi. Asker aleti olarak boy-nuz yay, ses çıkaran ok, zırh, mızrak ve kılıç vardı. Bunları süslü kemerlere takarlar, yanlarında kılıfları vardır. (s. 97) Sancaklarının başına **ALTINDAN KURT BAŞI** takarlar; muhafız savaşçılarına **FU-Lİ** (=Türkçe: **Börü** ‘kurt’) derlerdi.

Gök Türkler’de Cezalar: Devlete baş kaldıran, adam öldüren herkes öldürülürdü. İnsanları baştan çıkaran, parçalara ayrılır ve belinden ikiye bölünürdü. Adam yaralayanlar, kadınla veya kadınsız karşılığını öderdi. At çalanlar on misli ceza ödemek zorunda kalırlardı.

Ölüm-Mezar, Ceset Yakma/Yas Tutma; : Ölüm olduğu zaman cesedini çadır içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserlerdi. Otağının etrafını atla YEDİ defa dolaşırlar, çadırın önünde bıçakla (kılıçla) yüzlerini keserek ağlarlar. Bu çizilen terlerden kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu YEDİ kere yaparlardı. İlk-bahar ve yazın ölenler çayırların, ağaçların sararmasına ve düşmesine kadar beklenirdi. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde YAKARLardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilirdi. (Taşağıl, -I-, 112: 21a) Sonbahar ve kışın ölenler ise çiçeklerin, yaprakların bollaştığı zamana kadar bekletilirdi. Sonra mezar kazmaya başlanır ve ceset gömülürdü. (Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu./Belge 21/b) O gün erkek, kadın herkes en güzel elbiselerini giyerler, gömülme işlemi sırasında toplanırlardı. Ölü erkek ise, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **TAŞ-BABA (BALBAL)** dikilirdi.

Ölü Aşısı: Yukarıda anlatılan defin merasiminden sonra aynı gün, erkek çocukları iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin merasiminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi. [Anadolu’nun pek çok yöresinde de definden sonra mezarlıkta pide ve helva dağıtılır (Uşak); ölü evinde de “tam takım” adı verilen *çorba-pilav-et/tavuk-taze fasulye-salata-bamyata-tatlı*’dan oluşan zengin bir yemek verilir, cenazeye katılanlar ağırlanır. (Kayseri)]

Gök Türklerde Eğlence/TOP Oyunu: Savaş olmadığı, herkes günlük işleriyle meşgul olduğu zamanlarda Erkek çocuklar sazlık ve ağaçlık yerlerde eğlenirler; Kız-erkek içine **kul doldurulmuş deri toprakla “ayak topu” oynarlardı.** [Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti’t-*

Türk adlı eserinde buna “**tepidik**” adını verir ki, 961 yılında yazılmış Çin kayıtlarındaki bu bilgilerden “**ayak topu**”nu ilk defa Türklerin oynadığını öğreniyoruz.] Bu eğlenceler sırasında at sütünden yapılmış **kımız** içilip, sarhoş olunur ve bağırarak şarkılar söylenirdi. Göktürklerin DOKUZ BÖLÜMDEN (makam) ibaret müzikleri vardı. *Komuz* (ağız komuzu), *kıl kopuz*, *yatugandavul* (def) gibi musiki aletleri vardı.

Göktürkler’de “Kurban”: Batı Göktürklerinin geleneğine göre her 5. ve 8. ay TAN-RI’ya kurban kesilerdi. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikli taşların üzerine asılırdı. (Taşağıl -I-, 112, 113)

Gök Türkler’de Evlilik: Bir erkek bir kıza âşık olduğu ve iyi duygular beslediği zaman hediyelerle kızın evine, anne ve babasının fazla itiraz etmemeleri için “ricacı” adam gönderilerek teklifte bulunulurdu. Önceden hazırlanan kız evinden töreye göre istenen kız ile oğlan büyük bir TOY ile evlendirilir, ayrı bir OTAK’ta yuvalarını kurarlardı.

Baba ya da büyük erkek kardeş öldüğü zaman, oğullar ve erkek kardeşleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi Bu onlar için şeref olup, asla yadırganmaz ve şerefsizlik sayılmazdı. Bu evliliği sadece saygı göstermek için yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünülmezdi. (Taşağıl, -I-, 113). Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun bazı yörelerinde, büyük ağabey öldüğü zaman dul kalan karısı küçük kardeş ile evlendirilmektedir. Bu konu, “**Sıla**” adlı bir dizi filmde de işlenmiştir (Mardin).

Uygurlar ve Uygurca:

Kök Türkler’den sonra Turfan vadisine Uygurların sahip olduklarını görüyoruz. Yüz yıl kadar Orhun vadisinde hüküm süren Uygur devleti, 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılınca, Uygurlar da daha ötelere, An-si, Tibet ve Turfan yörelerine göç ettiler. İşte Turfan ve yöresinde yaşayan Uygurlar bu eski Uygurların torunlarıdır. Bugün Avrupa, Çin, Japonya ve Amerika kütüphanelerinde yer alan “*eski Uygur yazmaları*” bu devirlerden kalmadır. Tarihçiler, Turfan Uygurlarının ataları kadar olmasa da *sanat*, *yazı bilgileri* ve *kitap basıcılığı* alanlarında İç Asya’nın en kültürlü kavimleri arasında yer aldığını yazarlar.

Turfan Uygurlarının müneccimlerinin devlet yönetimindeki rolleri ilgi çekicidir. Uygurlara gelen yabancı devlet elçileri, Uygur müneccimleri tarafından tespit edilen en uğurlu günden **7 gün** sonra kağanın huzuruna çıkartılırlardı. Bun tür kabul törenlerinden birinde, yanında oğulları ve baş adamları bulunan Uygur Kağanı elçiyi YÜZÜ DOĞUYA DÖNÜK olarak kabul etmişti. Kağanın tahtının yanında yer alan bir Uygur çalgıcısı elindeki değneği tınlayan bir taşla vuruyor, bütün teşrifat işleri bu tınlamaya göre yapılıyordu. Kabulden sonra verilen şölende seçme yemek ve içkiler ikram edilmiş, Uygur çalgıcı ve ozanları yemek boyunca kopuz çalıp “yır” söylemişlerdi. Ertesi sabah, Kağan, oğulları, kızları ve ailesi elçi ile birlikte sandalla gölde gezdirilmiş, kıyıda yine müzik çalınmıştı.

Çin kaynaklarının belirttiğine göre Uygurlar anlayışlı, doğru sözlü, namuslu insanlardır. Altın, gümüş ve bakır eşya yapmakta gayet usta olup, **yü taşı** (yeşim ve nefritin bir türü) işlemeyi çok iyi bilirlerdi. Uygurların en fakirleri bile et (at eti, koyun, ördek ve kaz eti) yemekleri yerlerdi. Bugün de Asya ülkelerinin pek çoğunda *şaşlık*, *mantı*, *lağmen* gibi etli yemekleri en iyi yapanlar Uygurlardır.

Uygur topraklarında buğday, arpa, darı gibi tahıl ürünleri ile *üzüm*, *elma*, *dut*, *erük* (kayısı), *kavun*, *karpuz* gibi meyveler çok yetişirdi. Ülke o kadar zengindi ki sansar ve samur derisi, beyaz aba, ipekten dokunmuş işlemeli kumaşlar çok boldu. Bu kumaşlar öteki ülkelere satılıyordu.

Uygur erkekleri ata biner, ok ve yaylarını yanlarında taşırlardı. Kadınları “**dobba**” adı verilen işlemeli başlıklar giyerler, saçlarını uzatırlardı. Eski Uygurların bir özelliği de,

İslâmiyetten önce *toprak tanrısına kurban* adamaları idi. 12 hayvanlı Türk takviminden başka Çin takvimini de kullanırlardı.

Gezmeyi çok seven eski Uygurlar, seyahate çıktıkları zaman mutlaka yanlarında *kopuz, dombra, yatugan, surnay, daire* (bir tür def) gibi musiki aletleri bulundururlardı. Bugün de musiki ile uğraşan Uygurlar çoktur. *Mugam* adı verilen Uygur klasik şarkıları çok sesli olup çok sayıda musiki aleti ile seslendirilirler.

Eski Çin kaynaklarına göre hem Hakaslar hem de Hoy-hu'lar Uygurca'yı da konuşmakta idiler. Yöre halklarından Darhatlar, Urankhayların dilini günümüzde bile Uygurca, halkını da Uygur dilli halk olarak adlandıırırlar. Tannu-Ola dağlarının kuzey yamaçlarında, bu dağ ile Sayan dağları arasındaki Ulu-Kem, Bay-Kem, Kemçik nehirleri ve Kosogol gölü yakınlarında, Tannu-Ola dağlarının

Güney yamaçlarındaki Narın-Sumın nehri vadisinde ve Kobdo nehrinin yukarı boylarında yaşayan küçük bir halka da Çinliler ve Moğollar Urankhay (Uranka/Uranhay) derler. Urankhaylar ise kendilerine Tufa (Tuba/Tuha) adını verirler ki bu ad Çin tarihlerinde Tofa (Toba) adı ile geçen Türk kavmidir.

Sagaylar:

Orta Asya Türk kavimlerinden olan Sagaylar, Aksış ve Uybat nehirleri arasında Baz sdağlarına kadar olan bölgede göçebelik yapıyorlardı. 18. yüzyılda sayıları 1.000 kişi olan bu küçük Türk kavmi çok sayıda at, koyun ve sığır besliyorlar; toprağı işlemeyi (tarımı) ve madenciligi biliyorlardı. Şaman inancına bağı olan Sagaylar bu bölgenin yerli halkı olmayıp, güneydeki yerden gelmişlerdi.

Sarı [< Sarıg] Uygurlar (Yugurlar/Yögurlar):

Kansu (Gan-su)'nun en batı kesiminde, Hami çölünün güney, Tsaydam (Çaydam)'ın kuzey tarafında yaşayan Uygurlara Moğollar zamanından beri "Sarı Uygur" (Sarıg Uygur/Yögur) adı verilmektedir. Bugün de Su-cov ve Gan-cov yörelerinde yaşamaktadırlar.

Sarı Uygurlar eskiden Çin, Moğol ve Tangutlarla birlikte yaşamışlar, fakat hangi kavim ile birlikte oldularsa onların içinde eriyip kaybolmuşlardır. O yüzden eski tarihlerinin belli başlı olaylarıyla birleştirecek bir şeyleri kalmamıştır. Efsaneleri yoktur, masal bilmezler, kendi dilleri ile türkü söyleyemezler. Eski Budizmle ilgili inançlarını korumuşlar ve bu bölgede yayılmış olan "Lamaizm"e katılmışlardır.

Macarlar Sarı Uygurlardan bazı araştırmacılar ı 3-4 aylığına Peşte'de misafir etmişler; Sarı Uygur müziğı ile Macar müziğı arasındaki benzerlikleri araştırıyorlarmış. Taklamakan Çöümünde yeni keşfedilen ve 300 yıldır dış dünyadan haberi olmayan Uygur topluluğı müslümanmış ve kendilerine "Yarkentlik" diyorlarmış; bulundukları yer Yarkent'e yakınmış. (A.B. Ercilasun, *Moğolistan ve Çin Günlüğü*, s. 139)

Uygurlar ve Budizm:

Eski Turfan Uygurları dindar birer Budist idiler. Buda'nın öğretilerine inanırlardı. Şehirde elli kadar Budist tapınağı vardı. Bunlardan pek çoğı Buda'ya inanan Uygurlar tarafından yaptırılmıştı. İslâmiyet öncesinde Turfan'da *Mani* dininin tapınakları da vardı. Din adamları İranlı olan bu dine eski Uygurlar da bir zaman inanmış, maniheist metinler yazmışlardı.

Türklerin Budizmle karşılaşmaları, IV. Yüzyılın başlarında, Ordos'un güneyinde teşekkül eden ve kendisini Türk-Hun Devletinin devami olarak gören CHAO sülalesinin son zamanlarına satlar. (Gumilev, Hunlar, 2003, 380-381.) Budizm, bir tür düşüncelerle insanın kendi ruhunu ve bedenini terbiye etmesidir. Tanrı kavramından uzak durulur, her şey

maddî temeller üzerine kurulur. Hırsızlık, zina, adam öldürme, yalancılık gibi davranışlar günah sayıldığından, insanların toplum düzeni içeri yaşamaları ilkeleriyle de bağdaşmaktadır. Fakat, hayvan öldürüp, et yemeyi, savaşmayı ve insan öldürmeyi de yasakladığı için Budizm, Tabgaç Türkleri ve onları takiben devlet kuran Uygurların millî yapılarını zayıflatı ve binlerce Türk Çinileşerek tarih sahnesinden kaybolmalarına sebep oldu.S

Turfan, Koço, Yar-hoto, Murtuk (bu şehrin yakınındaki Bezeklik'te) ve Tuyuk'ta yapılan kazılarda bulunan Budist sanatı ile ilgili eserler, Bezeklik tabloları, eski Uygur yazısı ile yazılmış eski Uygurca yazmalar ve basmalar Avrupa müzelerinin en kıymetli hazineleridir. Eski Uygur yazmaları Turfan vadisinde yaşamış olan Uygurların eski Budist Türk edebiyatı ile ilgili olup, Sanskritçe, Toharca, Çince ve Tibetçeden Uygurcaya nakledilen çevirileridir.

Uygurların eski Budist edebiyatı ile ilgili yüzlerce eser tercüme ettiklerini ve bunları eski Uygur yazısı ile kâğıt üzerine yazarak kitaplaştırdıklarını biliyoruz. Bu konunun uzmanlarından Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Prof. Dr. Şinasi Tekin, Prof. Dr. Semih Tezcan, Prof. Dr. F.Sema Barutçu-Özönder gibi Türk dilcileri müstakil eserler ve makaleler yayınlamışlardır. Sertkaya'nın konu ile ilgili geniş bir bibliyografya çalışması vardır.

Eski Uygur edebiyatının en hacimli eseri “*Altun Yaruk*” (Altın Işık) sutradır. Türkiye’de de yayınlanan bu eserin Uygurca bir kopyası sarın Uygurlar tarafından XVII. Yüzyılda yapılmıştır.

Budizm Uygurlar aracılığı ile XIII. Yüzyıldan itibaren Moğollar arasında da yayılmıştır. Moğol dilinin Budist sözcük hazinesi Uygurca alıntılarla doludur. Öyle ki Budizmle ilgili Moğol dinî kitaplarının sonuna düşülmüş olan bir nottan Moğol Budistlerinin din dilinin Uygurca olduğu anlaşılmaktadır. Moğollar içinde yaşayan Uygur bilginleri (aydınları) ve bitikçileri pek çok dinî eseri Moğolcaya çevirmişlerdir.

Çin’de hüküm süren Külüg Han zamanında da Uygur din adamları ve siyasetçileri Moğol sarayında imparatorun yanında hizmet vermişlerdir. Uygurları çok sevmesinden dolayı Külüg Han’a tarihçiler tarafından “Uygur Hükümdar” sıfatı verilmiştir.

Moğolların en eski yazılı eseri olan “*Monggol-un Niguça Topçıyan/Moğolların Gizli Tarihi*”nden sonra XVI. Yüzyılda yazılmış olan “*Altan Topçı*” Budizm tesiri ile doludur. Coğrafya-kişi ve yer adları ile Budist tanrıları eserde belirgin olarak görülmektedir. Bu eser Tuncer Gülensoy tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve yayınlamıştır (Ankara 2008)

Uygurlar ve Maniheizm:

M.S. III. Yüzyılda yaşamış olan Babilli Mani (216-277), temeli dualizm ile İranlı Zerdüş ve bazı Hristiyan unsurlarını da katarak bir din ortaya atmış ve akidesinin ilânı ve yayılması için de kilisesini kurmuştu. Onun inanç sistemi iki düşünce üzerine kurulmuştur ki, bu da **İYİ-KÖTÜ-KARANLIK-AYDINLIK**’tır. İnsanın ruhu *iyiliği*, cesedi *kötülüğü* temsil eder. Her şey birbirinin zıttıdır.: *Ölümler-hayat, sağlıkla -hastalık, zenginlikle fakirlik-varlıkla-yokluk, geceyle-gündüz* vs. Maniheizme göre, herkes bir gün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek gerekir. Süt katıyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. [*Türklerin savaşçılığının, hareketliliğin en büyük karşıtının ne olduğu açıkça görülmektedir. Kısırak sütünden yapılan kırmızı, koyun ve inek sütünden yapılan süt ve süt ürünlerinin insan sağlığına katkısı düşünülünce, bedeninin zayıflayarak güçten düşmesi kaçınılmazdır.*] IV. Yüzyılda Maniheizm Batıda, Afrika’da ve Küçük Asya’da oldukça yayılmış, Hristiyanlığın varlığını da tehlikeye düşürmüştü. Fakat, çok geçmeden İran’da gözden düşen Mani ve keşişlerinin büyük bir bölümü İç Asya’ya kaçarak dinlerini bu coğrafyada yaymaya başlamışlardır.

VIII. yüzyılda güçlerinin doruğunda bulunan Orhun bölgesi Uygurları Çin'in başkenti Lo-yang'a kadar gelmişlerdi (762). Uygur Hükümdarı **Bögü (Buku)** kağan Çin'in başkentinde Maniheizmi öğrenmiş, Orhun nehri yakınındaki sarayına (ordosuna) dönerken, beğendiği bu dini Türk halkına da öğretmek için yanında dört Mani keşişi de götürmüştü. Orhun Uygurlarının hâkimiyeti altında bulunan göçebe Türk ve diğer kavimler, kağanlarının bu isteğine uyarak Maniheizmi kabul ettiler. Çin'in istilası ile burada kalan Uygurlar da Lo-yang maniheist kiliseini kurdular (768).

Kırgızlar 840 yılında Orhun Uygur devletini yıktıktan sonra, bütün Maniheist kiliseleri yakılıp yıkıldı, resimleri yakıldı; yalnız başkentte yetmiş Maniheist rahibesi kesilerek öldürüldü.

Bögü Kağan Maniheizmle ilgili bilgileri, bugünkü Moğolistan'ın Karabalgasun şehri yakınlarındaki Karakurum (Harhurım)'da Orhun yazısı ile taş oydurarak bir anıt haline getirdi ve diktirdi. Yüzyıllar sonra kırılmış ve parçalanmış bir durumda bulunan bu yazıttan başka Çince ve Soğtça yazılmış iki yazıt daha vardı.

Uygur Maniheist metinlerinin en sağlam kalmış olanı "**Huastuanift**" adlı günah çıkarma kitabı idi. Bu eser TDK tarafından da yayınlanmıştır.

Tıpkı Budizm örneğinde olduğu gibi, Mani inancının da Türk sosyal hayatına yararları ve zararları dokundu. Özellikle *Türklerin savaşıklık ruhunu köreltti*. Ancak, Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış BÖGÜ Kağan ve onun ailesi çevresine bir saray dini olarak gelişti, Türklerin çoğu bu dine ilgi göstermedi.

Mani Sanatı:

Maniheizmin de Budizm sanatı gibi kendisine özgü bir sanatı vardı. Mani'nin kendisi de ünlü bir ressam idi. Müslümanlar tarafından da takdir gören Mani'nin ressamlaığı ve sanat duygusu Maniheizme de damgasını vurmuştu. Mani yazmaları en iyi mürekkeple en kaliteli beyaz kâğıt üzerine, en dikkatli yazı ile yazılmış; din konulu olanları minyatürlerle de süslenmişlerdi.

Turfan kazıları sırasında ele geçirilen Uygur Maniheist Türk sanatının en güzel parçaları ipek üzerine boyanmış resimlerdir. Bu resimlerin hemen hepsinde maniheistler beyaz giysileri ve özel Maniheist başlıkları ile görülürler. Bu tablolardan birisinde yer alan Mani'nin başının üzerindeki bir hâle ve çevresindeki papazlar Onu kutsallaştırmaktadır.

Salar Türkleri:

Ahmet Bican Ercilasun, "*Moğolistan ve Çin Günlüğü*" adlı gezi notlarında Salarlar (Salar Türkleri) ile karşılaştıklarını anlatır (s.313-132): "...asıl köyünü soruyorum. Çinhay eyaletinin Şünhua köyü. Ling-şia şehrine altı saatlik mesafede imiş. Bu köyde 6000 kadar Salar yaşıyormuş; hepsi de müslümanmış.

İbrahim, Çince ile bir şeyler anlatmaya çalışıyor. "Semerkant, Ahman, Karaman" kelimelerini seçiyorum. Bu sözleri birkaç defa tekrarladı. "Çince konuşma, Salarca konuş" dedim, binbir güçlkle kelimeler ağzından dökülüyor: "Salar ak devege mingen, Şünhua'ga kelgen. İçki talga bölüngen. Ahman, Karaman." Birkaç defa tekrarlatıyorum. Tercimanımız Li-mey'le kontrol ediyorum. Evet, 750 yıl kadar önce Salarlar, Semerkant'tan Şünhua köyüne gelmişler. "Ak deve" ile gelip "akdaş"a konmuşlar ve "Akman, Karaman" olmak üzere iki kola ayrılıyorlarmış. İbrahim kendisi Karaman imiş. Gelirken "otuz kitap" getirmişler; "*koy tirisinden*" yani koyun derisine yazılmış kitaplar, "Ahun" kitapları "bohunga salgan"; herhalde bohçaya koymuş. Ahunun bohçada muhafaza ettiği, 750 yıl kadar önce Semerkant'tan getirilmiş, koyun derisine yazılı bu otuz kitap acaba ne idi? Çok heyecanla-

nıyorum; bütün gayretime rağmen muhtevasını öğrenemiyorum. Acaba aralarında **Oğuznâme** var mı? “Yabancılar açığa olmayan Salar halkı”nın imamı acaba hazine mi muhafaza ediyor? Bu seyahatte bunu, maalesef asla öğrenemeyeceğiz.”

Ercilasun’un bize verdiği bu bilgilerden, Anadolu’da Salur adlı Oğuz boyu ile akraba oluşu kesin bu Türk insanların zaman içerisinde artık Çinlileşmeye mahkûm olacağı gerçeği beni çok üzüyor.

Bin Buda Mağaraları:

Bin Buda mağaraları (Çincesi: Çien-fodung) Uygur Türk edebiyat ve sanatının en kutsal yerlerinden birisidir. Bin Buda Mağaralarının bulunduğu Dun-Huang, Tanğ-ho ırmağının batısında, Kansu (Gan-su) adlı Çineyaletinde, Hami’ye giden büyük kervan yolunun, çölün beri tarafındaki son Çin konaklama yeri olan An-si’den Güney doğuya düşer

Çin tarihlerinden öğrendiğimize göre, Dun-huang M.Ö. 111 yılında Çin imparatorlarından birisi tarafından, Tibet’e gitmekte olan yolu tutmak amacıyla askerî garnizon olarak yaptırılmıştır. Çok eski zamanlarda bu mağaralara Budist keşişler yerleşmişler, bu keşişler ibadetlerini buralarda yaptıkları gibi sanat eserlerini de bu mağaraların duvarlarına çizerek ortaya koymuşlardır. Bu duvar resimlerinden biz eski Uygur Türklerinin giyim-kuşam, süslenme, sosyal hayat, musîkî, musîkî aletleri hakkında çok geniş bilgiler öğrenmekteyiz. Uygur Türklerinin yüz ve vücut yapıları, göz biçimleri hakkında da çok zengin antropolojik bilgiler elde etmekteyiz.

Bu mağaralarda ele geçirilen zengin yazma ve sanat eserleri yüzlerce yıl burada yaşamış olan Budist rahipler tarafından biriktirilmiş; XI. Yüzyılda Tangutların baskısından kaçarlarken de bu yazma ve eserleri mağaralardan birisinin içine taşımışlar ve ağzını da duvarla örmüşlerdir.

1907 yılında A. Stein buraya gelip araştırma yapmaya başladığında, mağaraların bekçiliğini Tangut **Vang dav-sı** adlı bir “Taoist” rahip yapmakta imiş. Bu rahip, mağaralardan birisinde bir araba yükü “Çin yazı işaretleri ile yazılmış” fakat Çince olmayan eserler bulunduğunu öğrenen A. Stein, ondan ancak bir tomar örnek alabilir.

Daha sonra A. Stein, Vang dav-sı’ya bu yazmaların ne kadar önemli olduğunu anlatarak onu ikna etmesi sonucunda içi hazineyle dolu bu mağaraya girmeyi başardı. İçinde yürümek değil, kımıldamanın bile zor olduğu bu mağarada yığın yığın tomarlar, deste deste el yazmaları üst üste konulmuştu. Bu mağaranın içinde ele geçirilen eserler arasında, artık tarihe karışmış Orta Asya Kavimleri ile onların dillerinin hepsinden örnekler vardı: Çince evrak tomarları, eski Uygurca yazmalar, oyma Köktürk yazısı ile yazılmış belgeler, Tohrca, Kuça, Saka, Soğd ve Tibet dilleri ile yazılmış yığınlarla belgeler... Depremler ve tabii afetler, yangınlar, fırtınalar ve define avcılarının elinden kurtulabilmiş olan bu eserler bütün dünya medeniyet tarihi için birer hazinedir.

Bu bakımdan Türk ve Orta Asya halklarının torunları A. Stein’e kurtardığı bu tarihi belgeler için ne kadar teşekkür etse azdır. **24 yazma eser+5 sandık resim ve işlemeyi** Londra’ya götürmüştür.

A.Stein’den sonra bu bölgeyi ziyaret eden Fransız bilgini P. Pelliot, Bin Buda mağaralarında kalan binlerce yazmayı ve eserleri gözden geçirmiş, bunlardan büyük bir kısmını Fransa’ya götürmüştür.

Daha sonraki yıllarda Çin Hükümeti Dun-huang’daki bu keşifleri öğrenmiş,

Geride kalan bütün yazma ve resimleri Pekin’e taşıtmıştır. Fakat bu taşınma sırasında yazmaların büyük bir bölümü çalınmış ve kaybolmuştur.

Stein ve Pelliot'dan sonra buralardaki yazma eserlerden pek çoğu eski eser kaçakçılarının eline geçmiş, onlar da A. Stein'in üçüncü seferinde pek çoğunu Ona satmışlardır. Bin Buda mağaralarının koruyucusu Vang dav-şı da daha önce sakladığı çok sayıdaki eserleri de büyük paralar karşılığı satmıştır. A. Stein bu son seyahatinden Batıya **5 sandık el yazması** ile dönmüştür.

Dun-huang'da bulunan yazmalar için Macar bilim adamı L. Ligeti: "*Turfan'da bulunan Uygur Budist basma kitapları ise Dun-huang'da bulunan basma eserler yanında gerçekten solda sıfır kalır. Bin Buda mağaralarında bulunan İ.S. 868'den kalma ağaç levhalar yardımı ile basılmış Çin tomarı, zaman bakımından yalnız Turfan basmalarını geçmekle kalmayıp bugün için Çin kitap basıcılığından bize kalmış olan en eski eserlerden birisidir.*" (*Bilinmeyen İç Asya*, s. 266) Dun-huang'da yalnız Budistliğin değil, Maniheizmin de umulmadık yeni eserleri ele geçmiştir.

Eylül 1990 tarihinde, Prof. Dr. Osman Fi Sertkaya ve TRT ekibi ile Moğolistan ve Çin'de araştırma yaparak eski Türk ülkelerini dolaşan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun "Moğolistan ve Çin Günlüğü" adlı gezi notlarında (Ankara 1991, TKAE yay.) "Dun-huang ile ilgili olarak şunları yazar:" 23 Eylül 1990 Pazar. 12'ye doğru çöl ve deve maceramız bitti. Öğle yemeği ve mihmandarlarımızın "planı" gereğince 14'e kadar dinlenme. 14'te Bin Buda Mağaralarına gidiyoruz. Çinliler "Mogao-ku" yani Mogao Mağaraları diyorlar. Yarım saatlik bir yolculuktan sonra mağaralara geliyoruz. İşte sağda; yumuşak, dik toprağa oyulmuş mağaraların altı üstü karanlık ağızları. Üst üste ve yan yana yüzlercesi sıralanmış. Birkaçının önünde ağaçtan giriş kapıları var. Mağaralara değil, sola dönüyoruz. Geniş bir binanın bahçesinde durduk. Burası Dunhuang Araştırma Merkezi imiş.Mağaraların önü demir parmaklıklarla boydan boya çevrilmiş. Kapıda "Kamera ve çanta sokulamaz" levhası var.Tabii mağaraların içine asla giremeyecek. Fakat bu dış manzara bile muhteşem. Mağaralar üstüte. Bazı yerlerde beş kat. Dış duvarlarda yıpranmış freskler. Bir büyük mağaranın önünde ağaçtan yapılmış, kat kat çatı yüseliyor.

....Bu kadar büyük bir heykel olamaz. Buda'nın başı o kadar yüksekte ki tepesini göremiyorum. 5-6 katlık bir bina cesametindeki heykel mağaranın içine oturtulmuş. Başımın birkaç kat üstündeki kocaman elleri açılmış. Parmakları belki de bir insan borunda. İki yanımda iki kocaman ayak. Hayretle ve hayranlıkla dakikalarca bakıyorum.Tercümanımız Wang'a, adaşı Wang Davşı'nın mağarasını sordum. 16-17 numara imiş. Osman'la (Osman F. Sertkaya) oraya doğru koşuyoruz. Evet mağara açık ve içinde bir turist kafesi var. Turist fenerlerinin ışığında Buda heykellerini ve duvarlardaki freskleri seyre ediyoruz. Şu sağdaki küçük kapıda 17 yazıyor. Parmaklıklardan süzülen loş ışıklarda bir heykeli ve bazı resimleri güçlükçe seçiyoruz. Oda bomboş. Sir Aurel Stein 83 yıl önce elinde bir kandille bu odaya girdiği zaman, yerden tavana kadar her taraf kitapla doluydu. Stein hayranlıkla kitapları inceliyor ve rahip Wang dav-şı'yı nasıl ikna edeceğini düşünüyordu. Wang dav-şı'ya ne diller dökmüş, ne paralar vermişti. Pek çok kitabı sandıklara koyarak Londra'ya götürmeyi başarmıştı. Bir yıl sonra Paul Pelliot da Wang dav-şı'dan pek çok kitabı alarak Paris'e götürmüştü. "*İyi Düşünceli Şehzade ve Kötü Düşünceli Şehzade*" yani meşhur "*Prens Kalyanamkara ve Papamkara*" hikâyesi bu kitapların arasındaydı. Budistlerin ünlü kitabı "*Sekiz Yükme*"i kâğıda yazılmış Göktürk harfli metinleri de Sir Aurel Stein götürmüştü. İşte 17 numaralı bu mağara şimdi bomboştu. Geriye kalan kitaplar da herhalde Pekin'de olmalıydı..

....Mağaraların birinden çıkıp diğerine giriyordum. Çekimler de tamamlanmıştı, gidiyorduk. "İlk gördüğümüz mağaraları da çekmemiz lazım" diyordu İsmail, onlar daha tabii." Demir parmaklıklarla korunan, fakat henüz restore edilmediği için ilk bulunduğu şekilde

duran bu mağaraları da filme aldık. Burada aşağı yukarı 200 mağara bulunduğuna göre demek ki tamamı 700 kadar vardı. Gerçekten de bunlar Bin Buda Mağaralarıydı.”

Bögü (Buku) Kağan Efsanesi:

Moğol çağının tanınmış İranlı tarihçisi Cüveynî, Bögü (Buku) Kağanla ilgili şu efsaneyi anlatır: “Uygurlar, Karakurum adlı bir dağdan kaynakarak doğan Orhun nehri kıyısında yerleşik yaşarlarmış. Bu Uygurların iki kabilesi varmış. Daha sonraları nüfusları çoğalan Uygurlar, beşyüz yıl sonra Buku Kağan’ı kendilerine han seçmişler. Bu efsane şöyledir: “Tolga (Tula) ve Selenga ırmaklarının birleştiği deltada Kumlancu adlı bir yer vardır. Bu yere yakınında yan yana iki ağaç büyür. Bunlardan biri **fistuk** ağacı olup her zaman servi gibi yemyeşil olan çam ağacına benzer. Diğeri de **ak çam** ağacıdır. Bu iki ağacın arasından bakıldığında küçük bir tepe görünürmüş. Günlerden bir gün bu tepeciğin üzerine **gökten bir ışık** vurmuş. Bu ışığın vurmasından sonra tepe her gün büyümüş ve bir gün yarılmış. O tepenin üzerinde **beş küçük çadır** oluşmuş.

Çadırların her birinin altında **beş küçük erkek çocuk** yatıyormuş. Uygurlar, **gökten inme** olduklarına inandıkları bu çocuklara saygı ile itaat etmişler ve en küçükleri olan **Buku tekini** de kendilerine kağan seçmişler.

Buku tekin Buku Kağan unvanını aldıktan sora Uygurları adaletli ve akıllıca yönetmiş. Ona bu semavî görevinde **üç kuzgun** yardımcı olmuş. Dünyadaki dillerin hepsini bilen bu üç sadık kuzgun, yeryüzünde her ne olursa Buku Kağana haber verirlermiş. Bir gece Buku Kağan düşünde bir “**gök ruhu**” görür. Bu gök ruhu onu **Kut Dağı**’na götürür. Buku Kağan bu düşü yedi yıl, altı ay ve yirmi iki

Gece boyunca devamlı görür; o “gök ruhu” da her seferinde Buku Kağan ile görüşür. En son gece ona “Bütün dünyaya sahip olacaksın!” diye söyler ve ayrılır. Buku Kağan uyanınca ordusunu toplar ve dört kardeşinin komutası altında onları Moğollar, Tangutlar, Kırgızlar ve Kataylar üzerine gönderir. Dört kardeş de verilen görevi yerine getirir, kazandıkları savaşıardan bol ganimet ve çok sayıda esirleOrhun vadisine dönerler; orada Ordu-Balık adlı şehri kuvarlar.”

Buku Kağan daha sonra bir düş daha görür. Bu düşünde karşısına başında beyaz kurdellâlar bulunan beyazlar giymiş; elinde çam ağacına benzer bir **yü taşı** bulunan bir adam çıkar. Bu adam yü taşını Buku Kağan’a vererek “Bu taşı yanından hiç ayırmazsan, dünyanın dört bucağındaki halkları hâkimiyetin altına alabilirsin!” der. Aynı gece baş veziri de aynı düşü görür. Buku Kaan sabah olunca ordularını toplayarak Batıya doğru sefere çıkar ve geniş bozkırları, yemyeşil otlakları ve şarıl şarıl akan gür ırmakları görünce buraya yerleşerek Balasagun (Guz-Balık) şehrini kurar. Orduları da dünyanın dört bir tarafına ulaşarak bütün kavimleri egemenlikleri altına alır. Yeryüzündeki bütün hükümdarlar Buku Kağan’ın ordasına gelerek hediyelerini, vergilerini verirler, bağlılıklarını belirtirler.

Böylece üzerinde hayat bulunan bütün dünyayı hâkimiyerti altına alan Buku (Bögü) Kağan da Orhun vadisindeki sarayına geri döner.”

Turfan’da yapılan kazılar sırasında Murtuk adlı yerde, Uygurlar tarafından yazılmış pek çok “el yazması” eser bulunmuştur. Pek çok sayfası yıpranmış, kenarları yıpranmış, mürekkeplerinin rengi kaybolduğu için pek çok yeri silinmiş, başı ve sonu eksik, sol yandan ciltli bir eserin içindeki hikâye Bögü Kağan ile ilgilidir.

Budist Uygur yazmalarının içi birbirinden çok farklı “motif”lerle doludur: “Şehzade, Nirvana, saadet verici cevher/çintamani, yırtıcı kuşlar, balıkçılar-avcılar-kuşçular, at-öküz-koyun-domuz; insan yutan deniz canavarı, denizdeki koca korkunç dağlar, deniz cin-

leri, ejderlerin kıralı, gemi, kör dümenci, yedi gün yolculuk, gümüş ada dağı, gümüşten toprak ve kum, Altın dağ, mavi lotus çiçeği, (lotus çiçeğinin her birinin içinde) zehirli bir yılan, ejderler kralının mücevherli şehri ve sarayı, yedi sıra hendek, dört kız, mücevher ip, kapının bekçileri, dört dilber cariyeye, gümüş ip, güzel sekiz kız, altın ip, bir ejderin sırtına binerek okyanusa gitmek, bir koruyucu melek” gibi motifler, yaşayan Türk masallarının pek çoğunda da yer alır.

Eski Saha (Yakut) destanlarından *olonholar*’da oba ve eski Saha evinin tasviri:

“Atına bindi ve gidiyor. Sakin, iyi, zengin bir yere, yerin göbeğine varıyor; burada sürekli huzur hiçbir zaman değişmiyor, zenginlik sürekli bir mutluluğa dönüşmüştür. Burası **DOKUZ** ahşap urasa’nın dikildiği, aygırların bağlanması **DOKUZ** köşeli kayışın gerildiği yerdir; akıllı başlar bir araya geldiği, dört yaşındaki hayvanların çarpıştığı, yumuşak yeleli kısrakların toplandığı yerdir. Delikanlıların güreştikleri, genç kızların bir araya geldiği, çevik ve seçkin kadınların bulunduğu yerdir.” (Seroşevsky, 2007, 135)

Bu destanında geçen kutsal **DOKUZ** sayısına dikkat çekmek isterim.

Eski Türklerde Kam (Şaman)lar:

Şaman sözcüğü üzerine: “Şaman” ve “Şamanizm” sözcükleri Türkçe değildir. Tungusçadan Rusçaya, oradan da Batı dillerine geçtiği bilinmektedir. Eski Türkler V. Yüzyıldan beri “**Kam**” sözcüğünü kullanmışlardır. Avrupa Hunlarının din adamlarına da “kam” dediklerini A. İnan, İ Kafesoğlu, P. Vaczy gibi tarihçilerin eserlerinden öğreniyoruz. XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Dîvânü Lûgâti’t-Türk* adlı ilk Türkçe sözlükte de “kam” sözcüğünün “kâhin” anlamında karşılandığını görüyoruz. Aynı yüzyılda yazılmış olan Kutadgu Bilig adlı eserde kamlar “otacılar” olarak anlamlandırılmıştır. Uygurlar “kam” için “büyücü, siharbaz” anlamlarını kullanmışlardır.

“Şaman” için Eski Karluklar “sagun (=başhekim)”, Kazak ve Kırgızlar “baksı” Kırgızlar kadın kam’a “**bübü** (< bibi)”, Türkmenler “**baksı/baskı** (=saz şairi)”, Saha Türkleri “oyun” [kadın kam’a: “udagan”], Moğollar erkek kam’a “bö / böge” -kadın kam’a “udagan” adını vermişlerdir. Çuvaşlar “yum” derler.

Eski Türkler **Tanrı (Tengri/Kök Tengri/ Müngge Tengri)** adını verdikleri yaradana inanırlar, bütün iyilik-kötülük, gece-gündüz, ışık-karanlık, yağmur-kar, şimşek-yıldırım gibi güçlerin bu “**Tengri**” tarafından yönetildiğine inanırlardı. Tanrı ile aralarındaki ilişkiyi de kadın ya da erkek **KAM** (şaman) adını verdikleri ruhanî insanlar (büyücüler ?) aracılığı ile yürütürlerdi. Kamlar *yada yaşı (yağmur taşı)* ile yağmur yağdırır, bütün hastalıkları sağaltır (tedavi eder), savaşa çıkılacak zamanı bile kağana bildirirlerdi. Kamlar bütün iyi ve kötü haberleri yıldızlara bakarak haber verirlerdi. Koyunları uyluk kemikleri ile fal bakıldığı olurdu. Bu yüzden kesilip yenilen hayvanların kemikleri etrafa atılmaz, çoğu zaman toprağa gömülür ya da saklanırdı. Bu töre Kırgızlarda halâ yaşamaktadır.

V. L. Sereşovsky, “*Aslında her bir şaman, güçlü bir ruhun musallat olduğu bir menerik veya histeriktir. Kimse şaman olarak doğmaz, fakat kendi iradesine ve isteğine rağmen herkes şaman olabilir.*” demektedir. (s. 209) Şaman yalnız kendi *emegeti*’nin vasıtasıyla görür ve duyar.

Genç Türk tarihçilerinden, Hun, Göktürk ve Uygur siyasî ve kültür tarihi uzmanı Saadetdin Gömeç, “**Şamanizm ve Eski Türk Dinî**” (Ankara 2008) adlı eserinde Eski Türk dininin bugünkü geç Sibiryâ Şamanizmiyle hiçbir alâkası yoktur.” diyerek eski Türk dinini ve eski Türk Şamanları ile Şamanlığını yorumlar. Yeri geldikçe Gömeç’in tespitlerine yer verilecektir.

“Bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat din adamlarından dolayı zaman zaman “Kamlık” denilen, eski Türk dini ve Kök Tengri İnancı ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğu iddia edilemez. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi.” (Gömeç, 2008, s. 13)

Altaylarda ve öteki Türk boylarında kadın şamanlar da vardı ki bunlar erkeklerden daha güçlü idi. Sahaların Kolıma bölgesinde özel bir şaman giysisi bulunmadığı için erkek şamanlar kadın giysileri giyiyorlar, saçlarını kadınlar gibi uzatırlardı.

Saha (Yakut)lar Şamanları “En zayıf ve korkak şamanlar **köpek** Şamanlardır (*ıt abasılak ie-kıla*). En güçlü ve kudretli şamanlar “*ie-kıla*”sı **boğa, aygır, kartal, geyik, siyah ayı** olan Şamanlardır. “*İe-kıla*”sı **kurt, ayı** veya **köpek** olanlar ise en mutsuz Şamanlardır.” diye üçe ayırırlar. Zira bu hayvanlar doyumsuz olurlar, şaman onlar için ne kadar çok şey bulsa da onlar doymazlarmış. Özellikle köpek “kendi iki ayaklı tekine rahat vermez, sürekli onun kalbini kemirir, vücudunu parçalamış.” Sahalara göre karga da kötü bir *ie-kıla*’dır. Kartal ile boğa “şeytanî savaşçılar” (*abası kiektah*) olarak adlandırılırlar.

Demirci ustalarının Şamanlarla kısmen akraba oldukları, onlar için “demirci ile şaman aynı yuvadandır.” denir. Ruhların demir şangırtısından ve şişirilen körtüklerin sesinden korktuklarına inanılır. Yalnız dokuzuncu kuşaktan bir demirci, şaman giysi ve davulundaki küçük çanları ve insan görünümündeki bakır levhadan oluşan parçayı kendisine zarar vermeden yapabilir. Bu yüzden şamanın karısı önemli, demircinin karısı saygındır.

Seroşevsky gibi Saka (Yakut) Türkleri üzerine araştırma yapan tarihçiler, gerçek şaman gördükten sonra onları “BÜYÜK, ORT ve SAHTE ŞAMAN” olarak sınıflandırmışlardır. Bu konuda “*Bu büyücülerden bazıları ılık ile karanlığın tezdadını, sessizliği ve ilahileri öylesine ustalıkla kullanır, çıkardıkları sesler öylesine esnek, el kol hareketleri öylesine özgün ve anlamlı, davula vurulan darbeler ve çıkardığı sesler öylesine yerinde; kullandığı beklenmedik ifadeler, zekice bulmacalar ve sanatsal özellikleri haiz mecazlar öylesine harika ki, bunları izlerken doğal ve vahşi bir ruhun özgürce yaratıcılığının büyümesine kapılmamak elde değil*” der (s. 226) ve dip notunda da şunları ekler: “Şaman ilahilerinde kesinlikle ‘güneş doğarken ayağa kalk’ yerine ‘Güneşin ilk ışıkları en yüksek çam ağacının tepesine dokunduğunda ayağa kalk!’ (Nam Oymağı, 1887) veya “‘*Gölgeye ateş fırlat!*’ (*Kohma bölgesi, 1883*) ya da ‘*Davul, benim atım, rüzgâr da kanatlarımdır!*’ vb. ifadeler kullanır.”

Şaman (kam), ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölülerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilen kişidir.

Halk inancına göre, Şaman gerek gökte Bay Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastaların vücudundan çıktığına inanılan ruhunu bulur ve geri getirir; hastalığı iyi eder. (Gömeç, 32)

Şaman Giysisi: İyi bir şaman giysisinde 1 pud ağırlığında demir kullanılır. Şaman giysisi, işlenmiş sığır derisinden yapılmış bir kaftan olup, ön tarafı çok kısadır ve dizleri kapamaz. Arka tarafı ise yerlere sürünür. Bu kaftanın yan taraflarında, keza yüzeyin tamamını kapsayan biçimde ince deri şeritlerinden yapılmış bir tür püskül dikilmiştir. Bu püskülleri oluşturan deri şeritlerine ziller ve farklı biçimlerde demir parçaları tutuşturulmuştur. Bunlardan her birinin özel adı, yeri ve simgesel anlamları vardır (Sahalarda): *Küngeta* (güneş), *Oybon-künge* (buz deliği-güneş), *Kondey kıhan*, *Çıllırıt kıhan*, *Hobo*, *Bürgüne*, *Oygos*

Timire, Tabutala, Emeget (abagıta emeget), Balık Timir (balık), Çoran. (Seroşevsky, s. 319-220)

Şamanların elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. Kam, ayinlerde külâhlar giyer, yüzüne maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu çalar; kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acayip sesler çıkarır. Bazen da kendinden geçerek bayılır.

Altay ve Saha (Yakut), Kazak ve Kırgız kamları özel elbise giymezler; perçemlerine ve külâhlarına “kuş tüyleri” takarlar. Bu aksesuar onları diğer insanlardan ayırır.

Yukarıda özellikleri anlatılmış olan kam’ın cübbesine Altay Türkleri “**manyak**”, Saha (Yakut) Türkleri “**kumu / oyun tangası** (=oyun giyimi)”, derler. Kumandı Türklerinde kam’lar, kurban törenleri yaparken yalnız “*beyaz bir cübbe*” ile “*kayın ağacı kabuğundan yapılmış huni biçiminde bir külâh*” giyerler

Şaman Davulu:

Şamanlarla İlgili Efsaneler: Türklerin Şamanlara inandığı, onlardan şifa istedikleri, gaipten haber bekledikleri dönemlerde, bazı Şamanların da olağanüstü güçler sahip olduklarına inanırlarmış. Sahaların Nam oymağında anlatılan bir efsaneye göre, burada gençliğinde çok yakışıklı olan ama yaşlandığı zaman koruyucusu şeytan gibi sevimsiz olan, Mıççilla adında bir şaman varmış. Bu şaman kendi vücudunu bıçakla deler, sopa yutar, ateş üzerindeki közler yermiş. Kendi vücudunu deldiği zaman “güneş” (şamanın sırtına takılmış olan madeni daire) kaybolur ve şaman daha sonra onu da bıçakla beraber ağzından çıkarırmış.” (Seroşevsky, 216-217) Bu Mıççilla’nın kadın gibi doğum yaptığı, her defasında birkaç turna balığı doğurduğu anlatılır. Başka Şamanları da karga, martı, ördek, enik doğurdukları söylenir.

Bir başka efsane de şöyledir: “Bir zamanlar Nam oymağında Cerahın adlı bir şaman yaşarmış. Bir gün şaman töreni yaparken, orada bulunan bir Rus büyücü onu büyülemiş, Cerahın yere çökerek ayağa kalkamamış. Bunun üzerine Cerahın, davul sopası ile etrafına bir daire çizmiş ve çılgınca zıplamaya ve tepinmeye başlamış. Daha sonra Rus büyücüyü ayağı ile itererek yukarı fırlatmış ve onu tavana yapıştırmış. O büyücü Cerahın kendini aşağıya indirinceye kadar tavanda asılı kalmış.” (s. 217)

Bu efsanelerden anlaşıldığına göre, şamanlar el çabukluğu ile pek çok şeyler yapabiliyor, günümüzün hipnotizmacıları gibi göz bağcılıkla insanların görmek istediklerini gösterebiliyorlardı.

Kurganlar:

Türklerin Orta Asya ya da İç Asya adı verilen geniş coğrafyada, Köktürk devletinin kurulduğu VIII. Yüzyıldan itibaren, en az 1200 yıl yaşadıkları, adları değişse de, çeşitli coğrafyalarda sanat eserleri, tarımla ilgili sulama kanalları, saraylar-hanlar-hamamlar yaptıkları, yazıtlar ve yazma eserler bırakmışlardır. Günlük hayatta kullandıkları yurtların içindeki *halı-kilim-torba-heybe-çuval* gibi yün dokuma eşyaları ile yine yünden dokunan *keçeler* (Kırgızca: *kıyız*) onların hayvanlarının yününden ve kılından da yararlandıklarını da gösterir. **Pazırık** adlı Hun kurganında ele geçirilen geyik ve ay figürleri ile applike edilmiş ve bilim literatürüne “**Pazırık halısı**” olarak geçen halı dünyanın en eski Türk halısıdır. Bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar bu Türk halısının ipliği, boyası ve dokuma tekniği hakkında geniş bilgiler vermektedir. Kurgan sözcüğü de Türkçe “**korugan** (< koru-gan)”dan gelmektedir. Savaşta ya da normal olarak ölen Türk beyleri ve ileri gelenleri için gömme törenleri yapılır, yas tutulurdu. Kurganın içi derince kazılır, esas mezar, hırsızlara karşı başka bir bölümde olurdu. Buraya, ölen kişi, en sevdiği atı, eyer-üzengi gibi at koşumları,

öteki dünyada kullanması için topraktan yapılmış kaplar içinde çeşitli yiyecekler, halı ve keçe eşyalar koyarlardı.

Bahaeddin Ögel “*Türk Kültür Tarihi*” adlı eserinde (s. 294, 295), “*Kuman kurganlarının umumî özellikleri*” bölümünde “Güney Rusya’daki mezarların, hangilerinin Kumanlara veya Kıpçaklara ait olduklarını nasıl tespit edeceğiz? Bunun için yeni arkeologların kullandıkları en sıhhatli miyâr (ölçü), mezarlarda *at ölülerinin* mevcudiyetidir.. Bu özelliği taşıyan, Altın Ordu devletinden önceki buluntuların hepsi Kumanlara aitti.....Dinyeper kurganlarında bulunan kemikten okluk parçaları üzerinde geyik resimleri görülmekte idi Bilhassa oklukların süslenmesinde kullanılan bu kemik plâkaları, Saratov ve Orenburg dolaylarında da buluyoruz.” Diye yazar.

Ölü Gömme:

Ölen kişi küçük ya da büyük kabir çukuruna yatık, oturur vaziyette, (eski Uygurlarda olduğu gibi) ayakta ve yüzü dünya yönlerinden birisine dönük olarak gömülürlerdi. Bu tür ölü gömme geleneğinin bugünkü Kırgızlar arasında da yaşadığı tespit edilmiştir. Ölen kişi yıkanıp kefenlendikten sonra basit bir mezara gömmezler; mezar çukurunun dibinde yana doğru bir koridor açarlar, ölüyü oturur vaziyette, yüzü doğuya doğru dönük olarak bu koridora yatırır. Moğollarda olduğu gibi önce bu koridorun ağzına kapatırlar, sonra boş kalan mezar çukurunu doldururlar.

Bugün yakını ölen bir Kırgız için çok masraflı bir tören düzenlenir. Evin önüne kurulan ölü çadırının üzerinde ölen kişinin fotoğrafı asılır. Taziyeye gelen erkekler, bu resmin önünde ağıt yakarak onu yüceltirler, sonra da başka bir yerde kurulu çadır içinde “**ölü aşı**” yiyerek, dualar ederler. Ölü aşı için birkaç at, koyun ve sığır kesilerek etleri kazanlarda kaynatılarak pişirilir, pılav ve “**nan**” (ekmek) eşliğinde yenilir. Kırgız mezarları da küçük birer anıt gibidir. Ölen kişiyi zenginliğine göre süslü ve görkemli olur. Günümüzde hemen her mezarın taşı üzerine mermere işlenmiş fotoğraf yer almaktadır. [Böyle bir törene, 1999 yılında Bişkek’te oturduğum evin önündeki alanda rastlamıştım. Karşı komşumuzun ölümü üzerine yukarıda anlattığım tören düzenlenmişti.]

Doğu Türk kabilelerinde ölen kişi mezara oturarak değil yatık olarak konulur. Ölünün başı kuzeye, ayakları güneye doğru olur. Koridorun ağzı da pişmiş tuğla ile kapatılır.

Eski Türklerde ölünün bıraktığı giyim-kuşam ve öteki eşyalar yakınlarla ve akrabalar hediye edilirdi. Bu gelenek Saha ve Anadolu Türklerinde de sürdürülmektedir. Sahalar buna “kereska” derler. Anadolu’da genellikle ölenin yeni ayakkabıları, ihtiyacı olan alsın diye, kapının önüne bırakılır; günlük giydikleri de yoksullara dağıtılır.

Ölümünden sonra, ölü için **at**, **koyun** ve **sığır** kesilerek kazanlarda pişirilir ve taziye için gelenlere, akrabalara ve yoksullara dağıtılır. Kırgızlarda ölünün ardından verilen “yoğ aşı” çok pahalıya mal olur. Ölünün bulunduğu çadıra gelerek onun iyilikleri överek yas tutan herkes, yemek çadırlarında ağırlanır. Bu ağırlama üç gün sürer. Bazı zengin Kırgızlar lokantalarda yemek vererek bu geleneği sürdürmektedirler.

X. Yüzyılda Hazar ile Aral arasında yaşayan Oğuzlar üzerinden İtil Bulgarlarına giden İbni Fadlan’ın verdiği bilgilere göre Oğuzlar da eski Türk dinine inanıyorlardı. Ölü gömme merasimleri aynı Kök Türklerinkine benziyordu. Balbal dikip, yoğ törenleri yapıyorlardı. Acılarının bir tür göstergesi olara, çeşitli yerlerini yaralıyorlar ve etrafında çoğunlukla atlarıyla dönüyorlardı. (Gömeç, *Şamanizm*, s. 26)

Mezarlar:

Moğollarda ölü gömüldükten sonra mezarının yeri kimsenin bilemeyeceği şekilde kaybedilmeye çalışılır. Bunun için de ölen kişi kimsenin aklına gelmeyecek ıssız yerlere gömülür, gizli tutulurdu. Zengin mezarları, heybetli kurganların içinde değil, onların daha da altlarında bulunurdu.

Bugün Moğolistan coğrafyasında, içleri mezar hırsızları tarafından soyulmuş, üzerlerinde 1,5-2 metrelik granit kayalar bulunan Kıpçak ve Hun mezarları bulunmaktadır. Bunlardan pek çoğunu, **Karakurum (Harhurum)** ve **Gurvan-Nor (Dört Göl)** bölgesindeki ziyaretlerim sırasında gördüm. Moğol tarihçiler de bu kurganların Hun ve Kıpçaklara ait olduğunu belirtirler.

Bu mezarlar yüzyıllar boyunca hırsızlar tarafından soyuldukları için hazineler hemen hemen yoktur. Ancak, birkaç parça altın eşya, altın rozet, tabuta çakılmış süslü ve taşlı, boncuklu birkaç altın levha bulunmuştur. Kırgızistan millî müzesinde bu tür kıymetli parçalar çok korumalı odaların içindeki çelik kasalarda saklanmaktadır. 2000 yılı Temmuzunda Türkiye'ye dönerken elimde bulunan 40 kadar etnografik malzemeyi bu müzeye armağan etmiştim. Müze müdürü de beni ve eşimi bu hazinenin bulunduğu odaya götürerek eski Kırgız şaheserlerini göstermişti. Bizim gördüğümüz altın mask levha, bilezik, yüzük, kolye ve öteki süs eşyaları kataloglarda yer almaktadır.

Çin tarihlerinin yazdıklarına göre, VIII. Yüzyılda Orhun boyunda yaşayan Köktürklerin ölülerini gömmeyip yakarlarmış. Ölen kişi yakılırken, atı ve kullandığı eşyalar da ateşe atılmış. Eğer ölen kişi kağan ya da bey ise kayaya oyulan bir yazıtla hayatı ebedileştirilirdi. İşte Köktürk yazıtları adını verdiğimiz Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengu taşları ile 60 kadar yazılı taş bu tür anıtlardandır. Yine Çin tarihçileri, ölen kişinin yakılıp gömüldüğü mezarın üzerine küçük bir tapınak yapıldığını, bu tapınağın duvarlarında ölen kişinin sureti, hayatının önemli olayları bu duvara resmedilirdi. Bu anıt mezarların etrafında da *balbal* ya da *taş baba* adını verdiğimiz insan şeklindeki heykeller yer alırdı. Orta Asya'da yüzlerce bulunan ve günümüzde Moğolistan, Kızıl, Tuva, Altay ve Kırgızistan müzelerini süsleyen bu balbalların pek çoğu tahrip edilmiştir.

Sahalarda eskiden mezarlar üzerine yemek, at koşumları, silah, kap kakak ve diğer günlük eşyalar da bırakılmış. Kuzey bölgelerinde gezen seyyahların notlarından mezarların üzerinde paslanmış kırık tencere, mızrak ucu, bıçak, üzengi, koşum ve eyer halkalarının bulunduğu öğreniyoruz. "Ölüler bunları kullanarak dirilerle zarar vermezlermiş." Eski Türklerde hiç kimse ölü ile bir arada yaşamayı kabul etmezlermiş. Ceset evde olduğu sürece, mevsim kış bile olsa, komşulara gidilir ya da avluda gecelenirmiş.

Sahaların eskiden ölülerini toprağa gömmedikleri, evin "bilirk" adı verilen bölümünde küçük bir evcik ya da kayın ağacının kabuklarından perde yaparak, en iyi giysileri giydirilmiş olan ölüyü onun Arkasına yerleştirirlermiş. Böylece ölü orada yavaş yavaş çürür, yırtıcı hayvanlara yem olmazmış. Çok çok eskiden, Sahalar tanrı'yı Tanrı'yı bilmedikleri dönemlerde, yaşlı adam veya kadın çok yaşlandıklarında ya da umutsuz bir hastalığa yakalandığında, bu kişiler en çok sevdikleri çocuklarından, akrabalarından kendilerini defnetmelerini isterlermiş. Onlar da bu durumda komşularını çağırır üç gün eğlenirler; bu arada ölecek olan kişiye en iyi yol giysileri giydirerek saygı gösterilerini kabul etmeleri sağlanırmış. Üç günün bitiminde yaşlı kadın ya da erkek kendi seçtiği ormana götürülür ve önceden açılmış olan çukurun içine aniden atılmış. Daha sonra çukura atılan tencere, tabak, silah, erzakla orada canlı canlı gömülmüş. Bazen onunla birlikte canlı at ya da öküz de gömüldüğü olurmuş. Bazen, iğdiş edilmiş bir at da mezara yakın bir kazığa bağlanır, ona yem verilmez ve zaman içinde açlıktan ölmüş. (Seroşevsky, 2007, 206, 207)

Şaman Ölüsü: Eğer, ölen bir şaman ise onun davulu ve giysileri mezarın yakınındaki bir ağaca asılmış. Şamanın ölüsü de alelacele geceleyin ya da akşam üzere defnedilir; mezarının bulunduğu yere bşir daha uğramamaya özen gösterilmiştir. Daha eski devirlerde Saha Şamanlarının ölüleri ağaç dallarının üzerinde ya da iki direk üzerine kurulmuş platformlara defnedilmiştir. Bu geleneğin Tungus ve ya da Yukagirler tarafından Saha Türkleri-ne geçtiği üzerine kayıtlar vardır.

Mezarlardan Çıkarılan Malzemeler:

Eski Türk mezarlarından, kurganlardan ve Pazırık kurganından çıkarılan etnografik malzemeler çok farklıdır: (çok az miktarda) *demir eşya, üç yüzlü ok uçları, içi kırmızı dışı altın yaldızlı lâkalı fincanlar, ipekli kumaşlar, Çin nakışlı yün dokuma örtüler, Noin-ula kumaşları* (bu kumaşların üzerlerindeki *geyik-grif, geyik-yak resimleri* ilgi çekicidir: Griffin saldırışı üzerine yere çöken geyiğin tasvirinin yüzündeki ifade sanatçıları şaşırtacak derecede canlıdır.), *halı ve keçeden yapılmış örtüler; iki meşin yastık ile birer karın, göğüs ve sağrı kayışlarından oluşan eyerler* (eyer örtülerinin süs konuları İskit-Sibirya sanatının bilinen motifi olan geyik ve griflerle süslüdür), tunçtan ya da demirden yapılmış *gemler; süslü meşin örtü ve yele örtüleri: at maskeleri* (bu maskelerden bazılarında üzerinde, dinî bir inanışı ifade eden, *boynuz yerine kanatlar konmuş Ren geyiği kafası, ayı resmi*; tahta kalıp üzerine çekilmiş meşin kalkanlar; iki tekerlekli ölü arabası; ölünün ahirette yemesi için içi erzak doldurulmuş çuvallar; üzerleri İskit-Sibirya üslubu hayvan motifleriyle süslü ağaç yontmaları; at iskeletleri.

Eski Türklerde Metal (Demir, bakır, tunç, kalay, kurşun, gümüş, altın): Eski Türkler demir, bakır, tunç, kalay, kurşun, gümüş, altın gibi madenleri biliyorlar, bu madenlerden demir ve tunçu kılıç, mızrak-ok ucu, bıçak, balta gibi savaş aletlerinin yapımında kullanıyorlardı. Türklerin “Ergenekon” adlı demir dağı eriterek Asya’ya yayıldıklarını anlatan destan, Çinlilerin Kök-Türkleri anlatan VI. Yüzyıl yazılı kaynaklarında yazılıdır.

Türkler demiri eriterek, örs üzerinde çekiçe döve döve işleyerek kılıç yaptıkları, bu kılıca birkaç kez “su vererek” onları çelikleştirdikleri bilinmektedir.

Saha demircilerinin gezgin demircihaneleri ile ülkeyi dolaştıkları seyyahlar tarafından anlatılır: Bu demircihanelerde *körük (kört), örs (kıstık), kerpeten (kıtgas) çekiç (ötüö), ege (igi)* gibi aletler kullandıkları bazı eserlerde çizimleri ile verilmiştir. XVIII. Yüzyılda Moğolların demirci atölyelerinde de aynı aletler kullanılmıştır.

2009 Mayıs ayı içinde TRT 1 televizyonunda dizi olarak gösterilen “*Efsane Prens*” adlı dizide Çinlilere karşı savaşan ve *kırılmaz çelik kılıç* ve *üç köşeli ok ucu* üreten kabilenin demircileri de Türkler gibi aletler kullanıyorlardı.

Yakutlara komşu olan Orman Tungusları arasında demircilerin olduğu fakat, zanaat-kârların bulunmadı kaydedilir.

Bakır bazı ev eşyalarının yapımında, “sikke” kesiminde; gümüş ve altın genellikle süs eşyası üretiminde kullanılmıştır.

Eski Türklerde Kız Alma: Kız genellikle baka bir obadan alınır, böylece yakın akrabalıktan doğan hastalıklar önlenirdi. Bunun için Sahaların bazı atasözleri bile vardır: “*Memleketinde yaşayan bir kız mutlu olamaz.*”; “*Mutlu bir kız memleketinden uzaklara gelin gider.*”; “*Su yakında akraba uzakta iyidir.*”

Moğollarda kız isteme adeti de ilgi çekicidir. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde, babası Yesügey Bahadır Çinggis’e başka bir kabileye kız istemeye gider. Hoş beşten sonra kız istenir. Babası: “Benim oğlum köpekten korkar!” diyerek, Çinggis’i kız evinde konuk ola-

rak bırakır. Türklerde kız evine güvey olarak giden erkeğe “içgüveyi” derler ki bu Moğol geleneğinden farklıdır.

Eski Türkler’de Düğün: Eski Türklerde her düğüne *ŞAMAN* da katılır, evin girişinde *GÖKYÜZÜ RUHLARINA* hitap ederek, genç çifte hayır dua vermelerini isterdi. Saha Türklerinin düğünlerinde, *süt bey taş üzerinde oturan Yaratıcı Beyaz Tanrı* şerefine şarkılar söylenir, kırmızı kupaları *ÜÇ KEZ gökyüzüne doğru kaldırılırdı*.

Gelin damadın evine getirildiğinde, ocağın arkasından geçer ve perde arkasına geçmeden önce *ATEŞİN ÖNÜNDE DİZ ÇÖKEREK, ATEŞE ÜÇ PARÇA içyağı* atar, *ÜÇ* kıymık ekler ve tutuşmaları için birkaç kere üflerdi. (181)

Eski Türkler’de Doğum:

Sahalarda Doğum: yeni doğan çocuğu alan ebe, onu hemen *ATEŞ*’in önüne götürür, orada ağzından püskürttüğü suyla çabucak yıkar, sonra bütün vücuduna *TAZE KAYMAK* sürerdi. (Seroşevsky, 2007, 178) Sahalara göre “*insan konuşmasını henüz anlamayan çocuk, ateşin, kuşların ve ruhların dilini anlar. İnsan dilini anlamaya başladıktan sonra bu yetenekleri kaybolur.*” (s. 179)

Eski Türkler’de Musiki Aletleri:

Çin kaynakları ve Avrupalı seyyahların yazdıkları bilgilerden eski Türklerin Musikiye çok önem verdiklerini öğreniyoruz. Bütün Türk dünyasında bilinen ve ağızla çalınan en önemli musiki aleti **komus** (Saha: *khamıs*; Kırgız: *ous komusı* “ağız komuzu”) adlı “ortasında bir yay bulunan metal çerçeveli bu alet kullanılırken, çerçeveyi dudaklarıyla kavrayarak, yay parmaklarıyla hareket ettirilir. Böylece dişlerin ve dilin yardımıyla değişik tonlamalar çıkarırlar.” Ukraynalılar bu alete “*drumlya*” derler. Karpat dağlarında da çobanlar tarafından çalınmaktadır. Bu çalgının Doğu Avrupa’ya kadar Türk boyları tarafından götürüldüğü açıktır.

Türklerin önemli musiki aletlerinden birisi de “davul” (def) tir. Şamanlar tarafından tören sırasında çalınan davulun ön ve arka taraflarında yer alan “damga”lar ve “suretler” Türk süsleme sanatı için de önemliydi. (Bu konu için Şaman bölümüne bakınız.)

Türk Musikisinde KOPUZ: Kopuz, Türk telli musiki aletlerinin en eski örneği olup, TEK tellidir ve el ile çalınır. Dede Korkut destanlarını anlatan “Korkut Ata”nın kullandığı çalgı kopuzdur. Bir başka kopuz türü at kılından yapılmış yayla çalınan kopuz olup, Orta Asya Türkleri arasında yaygındır. Günümüz *SAZ*’larının (cura, saz, meydan sazı vb.) atası Kopuz’dur.

Yatugan: Eski Türkler tarafından kullanılmış olan bu musiki aleti bugünkü “kanun” adı verilen aletin en eski örneğidir. Bugün Moğollar tarafından yaygın şekilde kullanılmakta ve kadınlar da çalabilmektedirler. Sözcüğün yapısı şöyledir: [Tü. *YAT-* “yatmak fiili” – *UK* “fiilden ad yapan ek”+ *AN* “addan ad yapan ek”.]

Eski Türk Giysileri:

Pantolon:

Eski Türk giysileri, Türk kavimlerinin bulunduğu coğrafya ve iklimle gör çeşitlilik gösteriyordu. Hunlar, Sakalar, İskitler gibi Türk kavimleri *tilki, samur, vaşak, kunduz* derisinden yapılan kürk ve **pantolon** giyerlerdi. Kuzeyde, soğuk iklimde yaşayan Saha (Yakut) Türklerinin daha eskilerde *işlenmiş geyik, at, buzağı ve sığır* derisinden yapılan giysiler giydiğini de öğreniyoruz. (Şeroşevsky, 2007, 88).

Yakutların (Sahaların) giydikleri, dizlere kadar inen, yüzeyi çeşitli kumaşlarla, astarı ise tavşan, tilki kürkü veya pamukla kaplı bir tür giysiye **SON** adı verilir. Bu tür giysiyi zenginler giyer. Daha fakir Yakutlar çoğu zaman işlenmiş fakat kılları tamamen alınmamış olan at, sığır ya da buzağı derisinden yapılan SON'lar giyerler. Bu giysi çoğu zaman kürk kısmı içeride olmak üzere doğrudan çıplak vücuda giyilir. SON, tek yaka olup, isisi arka ve ikisi de ön taraf olmak üzere, eşit dört parçadan yapılır.

Don: Eski Türkler içlerine TON adı verilen, kürkten yapılmış kısa deri donlar giyerlerdi. Bugünü mayolara benzeyen bu dona Yakutlar **sali** derlerdi. İskit Türkleri de uyurken üzerlerinde yalnız bu tür kürk don giyerlerdi.

Şapka: Giysiyi tamamlayan şapkalar da çeşitli idi. Mesela, Yakutlarda geyik nubuğundan yapılan, iç tarafı kürkle kaplı, kenarları *sincap* ya da *köstebek kürkü*yle süslü, sivri uçlu bir tür kalpak giyerlerdi. Yakutların bir bölümünde kadınlar ve erkeklerin tilki pençelerinden yapılan ve içi sincap kürkü ile kaplı bereleri de giydiklerini öğreniyoruz.

Eldiven: Soğuk iklimlerde yaşayan Türk boyları, mesela Yakutlar (Sahalar) **ütülük** adı verilen tek parmaklı eldiven kullanırlardı. Bu eldivenin yırmacı olmaz, kayıştan yapılmış bağcıklar bulunurdu.

Kaşkol (Atkı) : Kuzeyde yaşayan Türk kavimleri, boyunlarını soğuktan korumak için, genellikle sincap kuyruk derisinden yapılan atkı kullanırlardı. Bu atkıyı boyunlarına üç kere dolarlar, çene, ağız, burun ve yanaklarını atkı içine saklarırlardı. Kuzeyin dondurucu soğuğuna karşı ancak kürklerle korunabiliyorlardı.

Çizme: Saha (Yakut/Saka) Türkleri kürkten yapılan kışlık çizmelere **torbasa** derler. Bunlar kürk yüzeyi dışarıda kalmak kaydıyla kısarak ya da geyiklerin bacak kısımlarından alınan derilerden yapıldı. Kuzeyde yaşayan Tunguslar da bu tür çizme giyerlerdi.

Eski Türklerde Gözlük:

Eski Türkler şimdiki gibi “cam gözlük” kullanmamışlardır. Ancak, “kıldan yapılma dantelli kar veya rüzgâr gözlükleri” (Urankhay: *küstük*) kullanmışlardır. **Dîvânü Lügâti't-Türk** yazarı Kaşgarlı Mahmud'un suretini çizen ressamın Kaşgarlı'ya taktığı “cam gözlük” o devirde kullanılmamaktaydı.

Yatak-Yorgan: Eski Türklerin pek çok boyunun gece yatarken kürk yataklar üzerinde, kürklere bürünerek uyuduklarını biliyoruz. Sahalar kürkten yapılma bu yatağa **tellyah**, üstlerine örttükleri kürkten yorgana da **sorgan** adını verirler. Yatak için genellikle kısarak ve geyik derileri kullanılmış; zenginler ayı derisini tercih etmişlerdir. Yorgan (sorgan) için tavşan kürkünün sırt, pençe ya da kafa kısımlarından ya da mavi Sibiryâ tilkisinin pençe ve kuyruk kısımlarından yararlanılmıştır.

Çoğu zaman at sırtında yolculuk yapan, uyuyan ve yemek yiyen eski Türklerin yarı yerleşik ya da yerleşik hayata geçtikleri zaman rahatlarını da düşündükleri açıkça görülmektedir.

Eski Türklerin Evleri (Yurt): Eski Türkler genellikle göçebe bir hayat tarzı sürdürdükleri için şimdiki gibi inşaat malzemeleri kullanmamışlar, ağaç, ağaç kabuğu, deri, kumaş ve tezek kullanmışlardır. En zengin ve en fakir bir Türk'ün “**YURT**” (**ÖY/ÜY/EB > EV**) unun içinde aynı malzemeler vardı. Türkler koyun yününden elde ettikleri KEÇE (Kırgız: kiyiz)'yi desenlerle süsler YURT'un hem tabanına hem de duvarlarına sererlerdi. Keçe yapmak Türklerle mahsus bir işlemdi. Baharda kırılan koyun yünü önce yıkanarak temizlenir, sonra bir örtü üzerine serilerek, ince sopa ile vurularak, aynı kalınlıkta hazırlanır; gerekirse aralarına siyah ve kahverengi yünler de katılarak geometrik şekiller verilir,

sonra da dürülerek ayak ile çinene çiğnene “pişirilirdi”. Bugün Anadolu’nun Salihi ve Urfa yörelerinde yapılan keçe işlemi o tarihî mirasa dayanır. Kırgız keçeleri (kiyizleri) çok renkli ve desenleri ile ünlüdür. Bişkek pazarlarında satış sergilenen bu kiyizlerde eski “Türk damgaları”nın izlerini bulmak mümkündür.

Yakutlarda piramit biçimli bir kütük ev olan **YURT(A)**’nın yapımı, 3-4 gün kadar sürerdi. Yurta yapıldıktan sonra “**TÜNNÜK**” (Kırgız: **Tündük**) [< Tü. **tün** “gece”+**nük**+/**dük** “+ilk isimden isim yapma eki”] adı verilen pencere ve **AN** adı verilen kapı yapılır. Kaplılar kalın tahtalardan yapılır, üzerine soğuğu kesmesi için sığır derisi kaplanırdı. Bugün Kırgız ve Kazak yurtlarının üstünde bulunan ışığın girdiği, dumanın çıktığı yuvarlak deliğe de “tündük” denir. Kırgız bayrağında da tündük resmedilmiştir.

Eskiden göçebe Türklerin kalıcı konutları yoktu. Sürekli göç halinde oldukları için, OBA yerinde yalnız “otağ direkleri” bırakılır, akağaç kabuğundan yapılan kaplama ise yeni göçülen yere taşınırdı. terk edilen eski yere kim gelirse gelsin, bu direkleri kullanır; onlar da göçerlerken bırakılırdı.

Ocak: Türklerde **ocak** sözcüğü çok kutsaldı. “*Aile, çoluk-çocuk*” kavramı ocağı anlatır. Ocak yalnız ateşin yandığı bir yer değil, aynı zamanda ailenin devamını anlatan bir sözcüktür. Eski Türkler savaşa gidecekleri zaman ailenin en küçük çocuğunu yurt’ta bırakır, oradaki ocakta yanan ateşin sönmemesini sağlardı. Türkler bu çocuğa **OTTİĞİN**, Moğollar **OTÇİĞİN** [< Tü. **OT** “ateş” + **tigin/çigin** “prens”] derlerdi. Bugün de Anadolu insanının kullandığı “**Ocağın sönmesin!**” duası eski Türk töresinden zamanımıza uzanan bir sözcüktür.

Yakut yurtlarında bulunan ocaklar bugünkü şöminelere benzerdi. Odanın içinde yekpare olarak yapılan bu ocaklar her zaman çok temiz tutulur, bu evden kız almaya deyip deymediği şöminenin bakım durumundan anlaşılırdı.

Eski Türklerde ağaç: Ağaç eski Türklerin kutsal/tabu saydıkları bir varlıktı. Ormanlar da bu yüzden kutsal sayılır, gelişigüzel ağaç kesilmezdi. Türkler KAYIN ağacını kutsal ağaçların başında tutmuşlardır. Fakat, *yay, yay okları, yaba, tırmık sapı, at arabalanının eksen, balta-bıçak-kürek sapı, araba kolları, tuzak kolu, fincan-kaşık-kupa-kutu-çekmece; masa, sandalye, sandık, kayık* gibi günlük malzemelerinin yapımında **akağaç, melez ağacı** ve **söğüt ağacını** yaygın olarak kullanmışlardır.

Eski Türkler’de At:

Eski Türkler’de AT, yalnız savaşta üzerine bindikleri bir hayvan değildi. Atın etinden, derisinden, kılından, sütünden yararlanırlardı. Orta Asya’daki Türk kavimlerinin hepsi sığır (inek, öküz, dana) besledikleri gibi, çok sayıda at beslerlerdi. Sahalara göre atlar onların ilahları idi.

Yakutlar arasında yaşayan bir efsaneye göre: “*Tanrı önce atı yaratmış, ondan yarı at, yarı insan olan bir varlık türetmiş. Bu yarı at-yarı insandan da insan doğmuştur.*” Bu efsaneyi **Oğuz Kağan** destanındaki **kurt-ayı-samur** karışımı vücutlu **OĞUZ** ile karşılaştırdığımız zaman Türk mitolojisindeki güçlü tabloyu görebilmekteyiz.

Başka bir efsaneye göre de “*atı, Yaratıcı Beyaz Ay-Tanrı insanla beraber yarattı; inek sudan çıktı.*”

At eski Türkler tarafından çok sevilen bir hayvandı. Yakutlar atlarından ayrı kaldıkları zaman onları özlerler ve bu özlemlerini türkü ve efsanelerinde yansıtırldı.

Yakutçada **AT** için **ad, atır** ‘aygır’, **menge** ‘hiç doğurmamış olan kısır at’ derler; **öküz** için de **ad-ogus, damızlık boğa** için **atır-ogus** (aygır-öküz) denir.

Eski Türkler’de At Kurban Etme:

Eski Türklerde en korkunç ve kudretli ruhlarla verilen kurbanlar atlardan seçiliyordu. O ruhlar “*at sürülerine sahip semavî ruhlar oymağı*” olarak adlandırılıyor ve “büyükbaş hayvanlara sahip yer altı dünyası ruhlarından” ayırt ediliyordu. ((Şeroşevsky, 2007, 66)

Hayvan Kesmek: Eski Türkler kendi et ihtiyaçları için büyük başhayvan kestikleri zaman, iç organlarını (sakadatı), iç yağını ve kan doldurulmuş bağırsaklarını komşularına dağıtırlardı. Bu gelenek Saha Türklerinde uzun yıllar devam ettirilmiştir. Yakutların Nam boyunda (1888 yılı) tespit edilen “Düşman kazanmak için, bir hayvan kesmek komşulardan herhangi birine ikram etmemek yeterlidir.” Sözü konunun önemini vurgular.

Et Mübadelesi/Pay-Ülüş: Saha (Yakut), Kırgız, Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur Türkleri düğünlerinin en önemli özelliği “et mübadelesi”dir. En az üç gün süren bu düğünlerde verilen yemekler et ağırlıklıdır. Yakut düğünlerinde, düğün sırasında güvey ile gelinin yakınları kendileri için ayrılmış etlerin parçalarını birbirlerine sunarak değiş tokuş ederlermiş. Bunun anlamı “artık biz akraba olduk” demekmiş. (Şeroşevsky, 2007, 124).

Kırgınlıklar ve küskünlükler bitip barış yapıldığı zaman bacak kemikleri kırılmamış, bütün etler barışılan kişiye ikram edilmiştir.

Yakutlar tarafından ortak çabalarla yakalanan binlerce ördeğin oymağın bütün mensuplarına eşit olarak dağıtılmış. Bunun için de “*Tanrı herkese kismet vermiştir!*” sözü kullanılmış. Eski Türklerdeki PAY-ÜLÜŞ geleneğine güzel bir örnektir.

Eski Türkler konuklarına son derece cömert davranmışlardır. Ağırladıkları insanlar için en ufak bir maddî menfaat gözetmemişler; yemek karşılığında para ya da başka bir şey almamışlardır. Yolculuk yapan kişinin yeterince erzak (azığı) yoksa, onu (oralarda ne kadar yaşarsa yaşasın) beslemişlerdir. Binek hayvanları da konakladıkları yerin otlarından yemişlerdir. Bu gelenek eski Türklerden sonra Anadolu’da yurt tutup devlet kuran Türkler tarafından da yaşatılmıştır. XIII. Yüzyılda Kütahya ve yöresinde devlet kuran Germiyan oğlu II. Yakup Bey, “*TaşVakfiye*”sindeki kayıta, yolcular için yaptırdığı kervansarayda geceleme için gelen herkesten para alınmamasını, ne kadar kalırsa kalsın hiçbir zaman “git!” denmemesini; hayvanının da iyice beslenmesini yazmıştır. Öyle ki burada bulunan yolcu ölecek olursa, ey iri şekilde yıkanmasını ve kefenlenerek defnedilmesini belirtmiştir. Anadolu’nu eskiden pek çok köyünde “Köy Odası” bulunur, bu odaya konuk olan dilenci dahi olsa, köy ağası tarafından yedirilip içirilirdi. Şimdi bu gelenek tamamen yok olmak üzeredir.

At Başı:

Atlar eski Türkler için çok kutsaldı. Sahalar (Yakutlar) da atlara ilah gibi bakarlardı. At kurban edildikten sonra, onların kafaları evlerin içindeki sağ köşede aziz resimlerinin yanına asılır, gençler düğün zamanı eve girdiklerinde bu *at kafalarının önünde 3 kere baş eyer*, sayı gösterirlerdi.

Bir Saha (Yakut) Türkü *at kafasını* ya da *omurga kemiklerini* yere bırakmaz, onları mutlaka kaldırır ve bir ağacın dallarına asar. Sahalar bu askılara *arangkastı* derler.

At Eti:

At eti Kırgızlar, Kazaklar, Kazan tatarları, Başkurtlar, Sahalar tarafından makbul turulur ve ilkbahar aylarında taze genç taylar kesilerek elde edilir. Çok az yağ oranına sahip olan at etinde hiç kolesterol yoktur. At eti pişirildiği zaman sığır etinden fark edilmez. Tay kesileceği zaman özel ayın yapılır. Tayın derisi başı ile birlikte soyularak uzun bir sırığa takılarak evin önüne asılır.

Atın eti, yağı ve ciğer, böbrek, dalak, yürek gibi “sakadat”ından Orta Asya Türkleri tarafından en leziz yemekler yapılır. Kırgız ve Kazaklar at bağırsağını et ve yağ ile doldurarak yaptıkları bir tür sucuğa **kazı** adını verirler.

At Kılı: Eski Türklerin atın etinden, sütünden, derisinden, bağırsaklarından yararlandıklarını biliyoruz. Hattâ, kıtlık zamanında at kemiğinin tozundan da yararlanmışlar, bu tozu yiyerek hayatlarını sürdürmüşlerdir.

At kılı, bütün göçebe Türk kavimlerinde ağ, *serpme*, *urgan*, *kolan* yapımında kullanılmış; sivrisineklerden korunmak için yelpaze yapılmış, eyer yastıklarının içi de kıl ile doldurulmuştur. O zamanın kadrandan korunmak için yapılan gözlükleri de at kılındandır.

Kadın ve erkeklerin giyimlerinde de “yaka süsü” olarak beyaz ya da boyanmış at kılları kullanılmıştır.

Kımız, Kımız Kabı/Tulumu:

Kımız, ekşi ve alkollü mayalanma durumuna gelmiş olan kısırak sütüdür. Kısırak sütünden fermentasyon yolu ile yapılan kımız iki türlü olur: “**Ak kımız**” ve “**kara kımız**”. Ak kımızın alkol oranı düşük olur özellikle gençler içerlerdi. Kara kımız orta yaşlıların içtiği, alkolü daha yüksek oranlı kımız idi. Daha çok ilkbahar aylarında, üzerine eyer vurulmamış genç kısırak-taylardan sağılan süttten elde edilen kımız, önce kayın ağacından yapılan fiçilerde ya da “**ısıah**” adı verilen deri tulumlar ve kımız bekletilerek ekşitilir, sonra ahşap kımız testilerine doldurulurdu. Bu kımız testileri at kıllarından yapılmış demetlerle süslenirdi.

Orta Asya’da, Kırgız, Moğol ve Başkurtlarda kımız genellikle şöyle yapılır: Taze kısırak sütü soğuyarak normal ısıya dönüşünceye kadar sağıldığı kapt bekletildikten sonra, “tütsüye verilmiş deriden yapılan dar boğazlı” **simir** adı verilen tulum konur. Süte, bir önceki yılın zamanında toplanmış ve iyice kurutulmuş kalıntılarından oluşan maya eklenir. Böylece kaliteli kımız elde edilir. Bu tür maya yoksa, içine konulan katı maddesi ile iyi kımız yapılamaz. Kımız içen insan canlı, taze güçlü olur; susuzluğunu giderir, kan dolaşımını hızlandırır; insan organizması tarafından çok kolay sindirilir.

Kımız Tulumu: Gümüş sarkıtlarla, boncuklarla ve beyaz at kıllarıyla bezenmiş olan *kımız tulumu* genellikle ocağın az ilerisinde, alçak bir sehpa sandalye üzerinde bulundurulur. Yere düşmemesi için de uzun bir kayış ile “kulaklarından” **evin (boz öl/üly/yurt/curt)** çatısına bağlanır. Yakutlarda deriden yapılan önemli bir kap da “kımız kesesi”dir. Bu kese yassı biçimde olup yukarı doğru daralan ve gayet ince bir boğazla tamamlanan bir tulumdur. Tulumun ağzına, güzel biçimde kesilen bir tıpa (hale) yerleştirilir. Yolculuk sırasında bu tulumu, her iki ucuna bağlanan ve “tılba” denilen çubuklarla sabitlerler. (Seroşevsky, 2007, 106-107).

Çocuklar, kadınlar ve konuklar, iş esnasında bu tulumu sallayarak, süt şekerinin alkole, karbon asidine dönüşmesini çabuklaştırırlar. [Tıpkı Anadolu’nun pek çok yöresinde yağ elde etmek için yapılan **tulum/tuluk çalkalama** gibidir.] Böylece 1-2 gün sonra kımız elde edilir. Ekşi tatlı bir tadı ve kendine özgü kükürtlü bir kokusu vardır. Eski kımız ekşi olur ve az tuzlu hiyar turşusu suyuna benzer. Taze kımız ise karbon asidinin çokluğundan dolayı burun biraz vurarak, uzun sürmeyen hafif sarhoşluk hissi verir.

Kısırak sütünde yağlar az (1.9), şeker (5.1) ise fazladır. Tuz (0.4), proteinler (2.3), laktoprotein (0.8), su (89.5) oranındadır. Süt sağıldıktan sonra taze olarak da içilebilir. Fakat, ilk içişte alışkın olmayan kişinin bağırsakları fazla çalıştığı için ishal olabilir. Yakutlar da mide bulantısı yaptığı için çiğ kısırak sütü içmezler. Eski Yakutlar zamanında kısırak

sütünde **butugas** adlı bir tür çorba da yapılmış. Yakutlar yağı sert olarak parçalayıp kımızı da karıştırırlar~

Bugün Tanrı dağları yaylalarında yol kenarlarında da yolculara satılan kımız, önceden çok itibarlı konuklara ikram edilirdi. At yarışlarında koşuyu kazanan gençlerin üzerine kımız saçma geleneği Moğollarda da sürdürülmektedir. 1987 yılında rahmetli **Prof. Bahaeddin Ögel** ve **Osman Fikri Sertkaya** ile birlikte gittiğimiz Moğolistan'ın “**ÖTÜKEN**” ovasında yapılan çocuklar arası at yarışında birinci olan 6-7 yaşındaki çocuğun üzerine “*kımız saçılmış*” ve eski Türklerdeki **kutsal saç geleneği** uygulanmıştı. Bu gelenek Moğollar tarafından hala sürdürülmektedir.

Kımız, Saha (Yakut) ve Kırgız Türkçesinde “**kumis**”, Moğolcada “**guni arik**” ve “**çigen arik**” (= ekşitilmiş süt) adları ile bilinir.

Kurban ve Kurban Törenleri:

At ya da insan kanı akıtarak kurban ayinleri yapmak *Hunlar* ve Hunlardan sonra Türk devletinin başına geçen *Tabgaç sülalesi*, *Avarlar*, *İskitler*, *Sarmatlar*, *Masagetler*, *Shatolar*, *Köktürkler* gibi Türk kavimleri arasında da sürüp gitmiştir. Tabgaç Türkleri baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında **KÖK TENGRİ**'ye kurbanlar sunmuşlardı. Tabgaçlar bu kurban merasiminden sonra **KAYIN AĞAÇLARI** dikerler, böylece **KUTLU ORMANLAR** meydana getirirlerdi. (Gömeç, 2008, 16)

KAYIN sözcüğü Türkçenin en eski sözlerinden birisidir. Eski ve Orta Türkçede **kağın~kayın** (DLT) olarak geçer ki bugünkü **kayın** “dünür” sözcüğünün kökeninden farklıdır: **kayın** “dünür” [OT'de: **kağın~kayın~kazın** < ***kağın** (< ***kā** “aile” + **d+ın**)]

MS. 417'de Bengü kağan rakipleri karşısında başarılı olabilmek için Tanrı'ya bir kurban adanmıştı. Anayurtları kutsal (mübarek) **ÖTÜKEN** olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, “Kutlu Atalar Mezarlığı”nda Kök Tengri'ye kurban sunarlardı.

TÖZLER: Kök Türklerin keçeden ve deriden yaptıkları, iç yağı ile yağladıktan sonra sırtlara astıkları bebek biçiminde kurban sembollerine **TÖZ** adı verilirdi.

Yırtıcı Kuşlar:

Eski Türkler dağ ve ovalardaki çok küçük kuşların, yırtıcı ve gece kuşlarının etlerini yememişlerdir. Bu tür yırtıcı kuşlar, onların inanışlarına göre “insanları kör edebilen bir genç kızın ruhuna aittir.” *Kartal*, *sungur* (Moğolca: *başınggor*), *şahin*, *doğan*, *atmaca* gibi yırtıcı/alıcı kuşların eti yenmemiş, avlanmamış, bu kuşların hemen hepsi eğitilerek avcılıkta kullanılmışlardır. Bu kuşlar eski ve yeni Türklere göre de kutsal sayılmıştır.

KURT: Türkler tarafından kutsal ve tabu olarak bilinen kurt'un eti yenmez. [Orta Asya sahasında yaşayan Wu-sun, Kao-ch'e, Moğollarda görülen **KURT** ile ilgili efsanelerin Göktürklerde daha geniş olarak görülmesi dikkat çekicidir. Bk. Bozkurt (Kurt)'tan türeme efsaneleri.]

AYI: Türkler tarafından avlanmış ve eti yenmiştir.

TİLKİ: Derisi için avlanan fakat eti yenmeyen bir yaban hayvanıdır.

Eski Türkler hiçbir zaman *domuz*, *köpek* (*ıt/it*), *her türlü sürüngen*, *solucan*, *sümüklü böcek*, *haşere*, *leş yiyen akbaba*, *karga*, *saksağan*, *fare*, *küçük orman kuşları* gibi insan sağlığına zararlı hayvanları yememişlerdir.

Eski Türkler’de Yön:

Eski Türkler coğrafi yönleri evlerinin bölümlerine uygun biçimde adlandırmışlardır. Meselâ Yakutlarda KUZEY-sol, GÜNEY-sağ, BATI-arka, DOĞU-ön’dür. Kapının doğu’ya açılmasının sebebi “ışık”tan yararlanmak içindir.

Moğollar da eski Türkler gibi bir yöntem uygulamışlardır: Onların çadırlarının öñü GÜNEYe doğru yapıldığından KUZEY-geri/arka taraf, BATI-sağ, DOĞU-sol olarak adlandırılmıştır.

Türkler “Tarım havzası”nda, Turfan’da, ziraatle de uğraşmışlar, bugün bile şöhreti bulunan üzüm, kayısı, erik, kavun, karpuz gibi mevsimlik meyve ve sebze yetiştirmişlerdir. Eskiden, seralarla üretim yapılmadan önce, Haziran-Temmuz aylarında olgunlaşarak yenilebilecek duruma gelen meyve ve sebzelere “**Turfanda**” adı verilir. Bu sıfat, o tür meyve ve sebzelerin ilk olarak Turfan şehrinde yetiştirilmesinden dolayı bu ad verilmiştir.

Batıya Götürülen El Yazmaları, Süs Eşyaları ve Kültür Malzemeleri:

Türklerin yazıt, yazma ve oyma eserleri ile etnografik malzemelerinin zenginliğini ve çeşitliliğini anlatmak için ciltler dolusu eser yazmak gerekir. Rahmetli Prof. Dr. Bahattin Ögel’in dokuz ciltlik “**Türk Kültür Tarihine Giriş**” ile kalın bir ciltlik “**Türk Kültürünün gelişme Çağları**” ve “**Hun Tarihi**” adlı eserleri bu konunun ilk başvuru kitaplarıdır. Yine rahmetli Türk kültür ve sanat tarihçisi Dr. Emer esin’in “**Türkistan Seyahatnâmesi**” ile İslâmiyetten önceki Türk kültürünün eserleri tanıtan hacimli araştırmalarını da gözden kaçırmamak gerekir. Ne yazık ki, Türkiye’de Sakalar, İskitler, Sibirya Türk sanatları ile ilgili zengin araştırma eserleri yayınlanmamıştır. Ruslar tarafından yapılan bu tür yayınların bir an önce Türkçeye tercüme edilerek Türk gençliğine tanıtılması gerekmektedir. Orta Asya bugün bile eski Türk (*Köktürk yazıtları/yazmaları, Karahanlı ve Harezmi yazmaları, Çağatay yazmaları, eski Uygur yazma ve tahta kalıp basmaları*) eserleri ile doludur. Moğolistan Millî Müzesi’nde yer alan yüzlerce Türk eseri gözler kamaştırmaktadır. 2006 yılında İstanbul’da Sabancı Müzesi’nde açılan Cengiz Han sergisinde bizlere sunulan *Köktürk hazinesi* ve yazma eserler unutulacak gibi değildir.

Bin Buda Mağaralarında Bulunan Resimler:

Dun-huang’da bulunan ipek üzerine boyanmış din konulu Tanrı resimleri, mitolojik levhalar gibi sanat eserleri, Bin Buda mağaralarını ziyaret eden Budist hacıların armağanları ya da adakları olarak toplanmıştır.

Bu mağaralarda ele geçen resimlerin pek çoğu o devre göre taşrada yaşayan yerli küçük ustaların zevkini yansıtmaktadır. Buna rağmen bu eserler çok eski çağlara ait olduğu ve başka örnekleri bulunmadığı için son derece değerlidir.

Mağaraların bütününe ya da yalnızca koridorunu ve büyük odaların duvarlarını kaplayan tempa boyasıyla yapılmış “freskler” (duvar resimleri) hep Budist konuludur. İpek veya kâğıt üzerine yapılmış küçük resimlerde din dışı başka konulara da bulunmaktadır.

Buradaki Budist resimlerinde, genellikle Çinli sanatçılar tarafından yapıldığı için Çin tesiri görülür. Çin tesirinin yanında “Hindistan gubta ilhamlarının izleri” ile “Gandhara sanatının izleri”ne de rastlanır.

Budist sanatçı duvar ya da ipek üzerine fresk ve resim çizerken kendi geniş hayalinin ürünlerini aksettirmiştir. Duvarlarda genellikle **Dünyayı Koruyan Tanrı Lokapala**’nın

resmi bulunur. **Kuzey Kırallı Vayşravana** bir elinde *teber*, öteki elinde de *minyatür bir tapınak* tutar. **Güney Kırallı Virupakşa**'nın elinde mutlaka bir *kılıç* bulunur. **Doğu Hükümdarı Dhritarastra**, ülkesini *ok* ve *yayla* korumaktadır. **Batı hükümdarı Virudhaka**, ülkesine yaklaşmak isteyen kötü ruhları elindeki *gürz* ile korkutur.

Mitolojik hayallere uygun olarak yapılan Budist resimlerinde “*Lotus çiçeği*”, “*taht üzerinde oturan Buda*”, Buda'nın etrafında “*Amitabha'nın batı cennetinin sevilen üç bodhisatvası*” ve “*küçük rütbeli tanrılar*” görülür.

A.Stein'in ele geçirdiği koleksiyon içinde bulunan bir resimdeki taraçanın çıkartmasının da *altı musikici* ile altı dans eden *altı kadın* figürleri vardır. Taraçanın sağ ve sol tarafında suda yüzen lotus çiçekleri üzerinde cennete girmiş yeni doğan çocuklar vardır. Bu figürler “*cennet saadeti*”nin Budizm inancındaki sembolleri dir.

İç Asya'da Konuşulan Diller:

Orta Asya ya da İç Asya'da yaşayan Türk kavimleri ile öteki kavimler Türkçenin (Köktürkçe, Uygurca, eski Kırgızca vb.) yanında *Saka dili* (Khotan'da), *Sanskritçe*, *Prakritçe* (Sanskritçeye yakın), *Tokharca* (Turfan ve Kuça taraflarında da bunun çeşitli lehçeleri konuşuluyordu), *Soğdca*, *Moğolca*, *Tangutça* (1900 yılındaki Bokser isyanı seferleri sırasında Tangut yazılı, bir Budist eserinin tercümesi olan Tangutça ilk kitap ele geçirilmiştir), *Cürçice* (Cürçiler Kitayları kovarak kuzey Çin'i ele geçirmişlerdi [1115-1234]. Cürçiler Çin yazısına benzer, “küçük Cürçi” adı verilen içinden çıkılmaz bir yazı kullanmışlardır. Cürçilerden günümüze birkaç yazılı taş kalmıştır. Bu tuhaf yazının okunması, yazının anahtarı olan Cürçice-Çince sözlük sayesinde olmuştur.), *Tibetçe* ve *Çince* konuşup yazmışlardır.

1725 yılında Poltova'da yapılan İsveç-Rus savaşı sırasında esir alınıp Orta Asya'ya sürülen **Johan von Strahlenberg** adlı bir İsveçli subay, Moğolistan'ın Orhun vadisinde dolaşırken Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarını görür. Fakat bu yazıtların ne ve kimlere ait olduklarını bilmediği için kalıplarını çıkararak saklar. Esaret dönüşü memleketinde verdiği konferanslar ile bu yazıtları tanıtır. Önceleri kimliği bilinmediği için “*Run*” (gizli) adı verilen bu yazı, 1893 yılında Danimarkalı **W. Thomsen** ve ardından da Alman asıllı Rus dilcisi **W. Radloff (Radlova)** tarafından *Türk, Tengri, Kültigin* vb. adları çözülerek deşifre edilir. Bu keşif hem Türk dilinin tarihi eskiliği ve zenginliği, hem de kültürü için yeni bir milâd olmuştur.

Aynı tarihlerde Orta Asya, Çin ve Tibet'e yapılan araştırma ve keşif seyahatleri sırasında bulunan ya da gömülerden çıkarılıp Avrupalılara satılan bazı antik yazıt, yazma ve etnografik eserler Batılıları bu coğrafyaya yöneltir. Bir İngiliz subayı olan **Bower**, Kuça'nın kuzeyinde Şahyar'da, Sanskrit dili ile kayın ağacı kabuğu üzerine yazılmış bir el yazması bulur. 1893 yılında Tibet'e yaptığı seyahatte Tibetli eşkıyalar tarafından öldürülen **Dutreuil de Rhins** adlı bir seyyahın sandığından da, Kotan bölgesinde kumlar altından bulunmuş, yine bir *kayın ağacı kabuğuna yazılmış 2000 yıllık başka bir el yazma* parçası çıkar.

Bu tarihî buluntular Avrupalı bilim adamlarının dikkat ve ilgisini çeker; pek çok bilim adamı ve gezgin çeşitli tarihlerde Orta ve İç Asya'ya ilmî seyahatler düzenlerler. Bu seyahatleri sırasıyla görelim:

Macar A. Stein: Viyana'da, Almanya'da ve Londra'da okuyan bu genç Macar arkeolog, İngiliz hükümetinin hizmetine girerek, resmi bir görevle kuzey Hindistan'a gitti. 1897 yılında **Dutreuil**'in bulduğu kayın ağacı yazmasından haberi olan Stein, 29 Mayıs 1900 tarihinde Hindistan'dan yola çıkarak *Karakorum* (Moğolca: Harhorum) ve *Pamir* üzerinden *Kaşgar*'a ulaşır. Burada hazırladığı kervan ile *Taklamakan çölünün* kumlarını aşar ve

Yarkent, Kargalık, Kotan, Keriya, Niya ve çöldeki kumlar altına gömülmüş eski şehir örenlerine uğrar. Buralardan ele geçirdiği çok zengin yazma, yazıt, antika eser, arkeolojik ve etnografik malzemeyi **12 sandık** içine doldurarak, 29 Mayıs 1901 tarihinde Kaşgar üzerinden Londra'ya gönderir. Yüzlerce yıl kumlar ve toprak altında kalan bu zengin malzeme, Türk dili ve kültür tarihi için çok önemli bir keşiftir.

Bu ilk seferinin ardından yine hazırlıklara başlayan A. Stein, malzeme ve maddi açıdan daha zengin bir kervan düzerek *Yarkent* üzerinden *Lob-nor'a, Tarım nehrine* ve oradan da çöldeki *Lau-lan örenlerine* ulaşır. Daha sonra kuzey doğuya yönelerek, Çinlilerin Hun Türklerinin saldırılarına karşı çektikleri ve yüz binlerce insanın (esirin) hayatına mal olan Çin Setline ve bir zamanlar **Cang Çien** ve Budist hacısı **Hüan-dzang**'ın geçtiği meşur *Yü-men kapısını* bulur.

Stein, yakın dostu L. Loczy'den yerini öğrendiği *BİN BUDA MAĞARALARINI* da arayarak bulur ve buradan hiç beklemediği zenginlikte sanat ve edebiyat eserleri ele geçirir.

Daha sonra Dun-huang'dan ilerleyerek An-si vadisine iner; oradan Hami, Turfan, Karaşar, Korla ve Kuça'ya geçerek buralarda araştırma yapar. Buradan kızgın kumlarla kaplı Taklamakan çölü içine girerek, çöl içindeki vâha örenleri üzerinde çalışır; sonra güneye dönerek, batıya kıvrılır ve çölü selâmetle geçip Kotan'a ulaşır. Fakat, dönüşte yine Taklamakan'a girerek, çölü bu kez kuey-güney yönünde geçerek, topladığı eserlerle Yarkent'e ulaşır ve oradan da Hindistan'a döner.

Stein bu ikinci seyahatinden de **96 koca sandık** tutan bir koleksiyonla Londra'ya döner.

Stein'in üçüncü araştırma gezisi daha teferruatlı olarak düzenlenir. Hindistan'ın Srinagar kasabasından yola çıkılarak, yalçın dağların uçurumlu, kar ve buzla kaplı geçitleri üzerinden Kaşgar'a ulaşılır. Buradan Maralbaşı'na kadar doğru yoldan ilerler. Yine Taklamakan çölüne girerse de bu defa çölü kuzey-güney yönünde ikiye ayıran Kotan-derya ırmağı boyunca kuzeyden güneye doğru ilerler. Bu çok yorucu yolculuğu sırasında Mazartag tepesinde, vaktiyle Tibetlilerin elinde olan küçük bir kale örenine rastlar. Bu örenin çöplüklerindeki süprüntülerden çok zengin malzemeler ele geçirir. Mazartag'dan güneye inerek kotan şehrine ulaşır. Oradan doğuya doğru ilerleyerek Çerçen'e ve Miran'a varır. Miran eski el yazmaları ve kitapların bulunduğu bir şehirdir. Stein burada Türk dili bakımından çok değerli eserler ele geçirir ki bunlardan birisi de *Orhun yazısı* ile kaleme alınmış bir *ful kitabıdır*.

İlk iki seyahatinde tanıştığı yerli kabile şefleri ve yardımcılarının sayesinde 18.000 km. yol dolaşır. Bu defa Londra'ya götürdüğü el yazma *eserler, antikalar ve arkeolojik malzemeler* **182 sandık** dolusudur.

A.Stein'in ekibi hiç durmadan çalışır. Yanında getirdiği Hintli haritacılar bölgenin haritalarını çıkarırken O da eski heykelleri, kabartmaları toplar. Sayıları yüzleri, binleri bulan bu antika değeri çok yüksek eserleri sandıklara doldurup develere yükleyerek Kaşgar'a gönderir. 1914 yılı şubat ayında da hava çok soğuk olmasına rağmen Miran'dan yola çıkar. Yolu üzerinde rastladığı örenlerde bir çok küçük kale bulur. Bu kalelerin içindeki odalardan, Semerkant taraflarından getirilmiş pek çok ev eşyası, çeşitli dokumalar, rengârenk ipekli Çin kumaşları, ağaç üzerine ve kâğıda oyulmuş Soğdça yazılı belgeler ile eski paralar ele geçirir.

Rus Berezovski, Oldenburg, Kozlov'un Seferleri:

Almanlardan sonra bu coğrafyaya Rusların da ilmî seferleri oldu. Rus bilgini Berezovski Kuça vadisini; Rus Bilim Akademisi'nin genel sekreteri Oldenburg Karaşar ve

Turfan örenleri ile eski eserlerini araştırdı. Fakat Ruslar, A. Stein kadar değerli malzeme ve yeni belgeler bulamadılar. İyi bir coğrafyacı olan Kozlov, Etsin-gol'un doğusunda bulunan Kara-khoto örenlerini ilk defa açarak eski Tibet eserlerini dünyaya tanıttı.

Fransız P. Pelliot'nun Seferi:

Fransız asıllı Sinolog P. Pelliot, eski Çin dilini çok iyi bilen, o zamanlar için artık ölü dil haline gelmiş bazı kavimlerin dillerinin yazılı belgelerinin de çözebilen gerçek bir uzman idi. O coğrafyada ele geçirdiği Uygur, Tohar, Soğd ve Tibet yazılı belgelerini tarihliyor ve Çin yazı tomarlarının hangi imparatorluk döneminden kaldığını tespit edebiliyordu. Onun bu özelliğini çok takdir eden Türk tarihçisi B. Ögel "*Pelliot diyorsa, doğrudur!*" diye eserlerine not düşüyordu.

Pelliot, A. Stein'den sonra Dun-huang Bin Buda Mağaralarını araştıran ve Stein'in bıraktığı tomar ve yazılı belgeleri de toplayarak bir araya getiren bilim adamıdır. Dikkatle seçilen ve bir araya getirilen bu belgeler bugün Paris'te Nationale Bibliotheque ve Londra'da British Museum'da bulunmaktadır.

Japon Otani ve Tachibana'nın Seferi:

Batılı bilginlerden sonra Japon şarkiyatçılar (doğu bilimciler)dan Otani ve Tachibana da İç Asya'ya bilimsel seyahatler düzenlediler. Fakat, bu Japon bilginlerinin elde ettikleri yazılı belgelerin büyük bir bölümü şimdiye kadar yayınlanmadığı için Japonların sandıklarının sayısı ve içindekilerin neler olduğu bilinmemektedir.

Alman Grünwedel ve Huth'un Seferleri:

Alman Budist sanat tarihi uzmanı Grünwedel ile Tibetçenin seçkin uzmanı Huth, Kasım 1902-Mart 1903 tarihleri arasında Turfan vahalarında çalıştılar ve çok kısa zamanda elde ettikleri **46 küçük sandık** malzemeyi Berlin'e gönderdiler.

Almanlar bu ilk seferden sonra Le Coq ile ikinci (1904-1905); Grünwedel ve Le Coq ile üçüncü (Aralık 1905-Haziran 1907); 1913 yılında da dördüncü seferlerini yaptılar Bu dördüncü seferde elde ettikleri yazılı belgeler ve sanat eserlerini **156 koca sandık** içinde Kaşgar'a, oradan da I. Dünya Savaşı patlamadan bir hafta önce Rus sınırından geçirip Batıya ulaştırdılar.

Amerikalı Ressam Roerich ve Ailesinin Seferi:

Amerikalı bir ressam olan Roerich, eşi ve oğlu ile farklı bir keşif seyahati yaptılar. Tibetçeyi öğrenmek için iki yıl Darciling'de kaldılar. Daha sonra pek çok şehir ve örenleri gezerek buralarla ilgili 500 kadar tablo yaptı. Oğlu genç Roerich ise bu gezi sırasında Tibetlerin Budizmden önceki dinleri olan **Bon** dini ile ilgili bir kervan yükü tutan Tibetçe yazılmış mukaddes kitap elde etti ve bunları Batıya ulaştırdı.

Bu bilim adamlarının örenlerden çıkardıkları, yollardan topladıkları, mezar hırsızlarından satın aldıkları sanat kalıntıları, yazılı belgeler ve paralardan eski **Uygur** medeniyetinin yanında **Tohar** ve **Soğd** kavimlerinin eserlerini de ortaya çıkardılar. Ayrıca, o zamana kadar pek bilinmeyen Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin mukaddes kitapları ile artık tarihe karışmış dinlerin yazılı belgelerini ele geçirip, dünya kültür ve dinler tarihine büyük katkıda bulundular.

Bu seferlerin bir özelliği de İç Asya'da yaşamış Türk ya da başka ırktan kavimlerin kullandıkları 24 çeşit yazı ile, 17 ölü dilin ortaya çıkarılmasıdır.

Eski Yazma Eser Sahteciliği:

“Bilinmeyen İç Asya” adlı eserin yazarı Macar L. Ligeti, eserin bir bölümünde (s.230), yazma eser sahteciliğinden bahsederek, şunları anlatıyor: “İ. Akhun oralara gelen Avrupalıların bu bir işe yaramaz eski yazılı kâğıtlar için ne kadar çok paralar sokağa attıklarını görünce hemen bu çok kâr vadeden işe sarılmıştı. Fakat bu kıymetli malları uzak örenler arasında araştırıp ele geçirmek için bir sürü zahmete katlanmak da hiç işine gelmediğinden daha kolay yolunu bulup bunları kendisi yapmaya başlamıştı. Ama bu da az zahmetli değildi, onun için bundan da usanarak kendi uydurduğu harflerle çiziştirilmiş yazılar imaline başvurdu. Bu sahte yazıları kendi eliyle yazarken kullandığı kâğıdı da ona göre hazırlama işini ihmal etmiyordu. Önce nebatî bir boya kâğıda eski bir renk veriyor, yazı bittikten sonra kâğıt yapraklarını ateşe tutarak islendiriyor ve kâğıtları da bir araya dikme işi tamamlanınca sayfalar arasına ince kum saçıyordu. Bu antikalara karşı olan istek o kadar fazla idi ki, İ. Akhun artık çok yorucu bulmaya başladığı el yazısı sahtekârlığını da bırakarak daha verimli ve kolay olan, ağaç levhalar üzerine baskı işine geçti.” Fakat, yazma eserler uzmanı A. Stein bu sahtekârlığı fark edince İ.Akhun’un da iş bitti, Çinliler bu adamı hapse attılar.

Bugün Orta Asya, Köktürkler ve eski Uygurların tarihleri ile ilgili yayınlar oldukça fazladır. Son yirmi yıl içerisinde genç Türk bilginleri tarafından kaleme alınan tarihî eserler yabancılar için de kaynak niteliğindedir. 6-7 sene önce kaybettiğimiz Rus+Yakut Türkü değerli bilim adamı, yakından tanışım ve imzalı eserlerine sahip olduğum Dr. Eleonora Novgorodova’nın Almanca olarak yayımlanmış “Moğolistan’daki Türk Kaya ve Duvar Resimleri” adlı büyük boy renkli eserin ardından Türk bilim adamları tarafından yazılan resimli eserleri unutmamak gerekir. TİKA’nın desteği ile yapılan kazılar ve bilimsel araştırmalarla artık Orta Asya’yı adım adım tanımış bulunmaktayız.

Rahmetli Prof. Dr. Bahattin Ögel, Prof. Dr. Osman F. Sertkaya ve Ben 1987 yılının Eylül ayında Moğolistan’a giderek Ulanbator ve yöresinde araştırmalar yapmış, **Tunyukuk** anıtını da ziyaret etmiştik. 1990 ve 1995, 2002, 2005 yıllarındaki ziyaretlerimde de Bilge Kağan ve Kültigin anıtları ile Orhun vadisini görmüş, o kutsal taşlara yüz sürmüştüm. Şimdi artık o coğrafyaya giderek *Moğolca, Altay Türkçesi, Tuva Türkçesi, Hakas Türkçesi* öğrenip eserler veren genç Türkologlarımız bulunmaktadır.

(**NOT:** Bu makale kitaplaştırılarak “**BARBAR TÜRKLER**” (Ankara, Akçağ yay., 460 S.) adı ile 2011 yılında yayımlanmış ve uzun zaman “en çok satan eserler” arasındaki yerini korumuştur.)

YARARLANILAN ESERLER

Anohin, A.V., (1941), “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, (Çev: A. İnan), *Ülkü*, 17/100, Ankara 1941.

Boyle, J.A., (1974), “Ortaçağda türk ve Moğol Şamanizmi”, (Çev.. O.Ş.Gökay), *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, İstanbul 1974.

Buharalı, E., “Türklerde Matem Alâmetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. B. Ögel’e Armağan, S.65, İstanbul 1990.

Buluç, S., (1948), “Şamanizmin Menşei ve İnkışafı”, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, II/3-4, İstanbul 1948.

-----, (1979), “Şaman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, (2. baskı), İstanbul 1979.

Chavannes, E., (1975), “Tanglar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXI, İstanbul 1975.

Çağatay, S., (1977), “Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı”, *AÜ DTCF Türkoloji Dergisi*, C.VI, Ankara 1977.

Deer, J., “İstep Kültürü” (Çev.: Ş. Baştav), *AÜ DTCF Dergisi*, XII/1-2, s. 159-176.

Diyanbekirli, N., (1973), “Kazakistan’da Bulunan Esik Kurganı”, *İÜ Edebiyat Fakültesi*,

Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973.

-----, (1972), *Hun Sanatı*, İstanbul 1972. ME Basımevi.

D’Ohson, M., (2006), *Moğol Tarihi*, (Haz.: E. Kalan-Q. Şükürov), İstanbul 2006.

Donuk, A., (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Durmuş, İ., (2007), *İskitler*, Ankara 2007. Kaynak yay.

-----, (2007), *Sarmatlar*, Ankara 2007. Kaynak yay.

Eberhard, W., (1946), “Şato Türklerinin Kültür tarihine Dair”, *TTK Belleten*, C. XI, Ankara 1947.

-----, (1987), *Çin Tarihi*, Ankara 1987. TTK yay.

Ergin, M., (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Esin, E., (1978), “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı, II. Cild I/b*’den Ayırbasım, İstanbul 1978

-----, (1956), *Türkistan Seyahatnâmesi*, İstanbul 1956.

-----, (1977), “Ötüken Yıış”, *Atsız Armağanı*. İstanbul 1977.

-----, “Türk Buddh ist Sanatının Tarihçesi”, *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*’ne sunulan tebliğ.

Fedetoviç, F., (1994), “Saha Yeri ve Saha Türkleri” (Çev.: S. Gömeç), *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/26, Ankara 1994.

Gabain, A. von, (1944), “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, *AÜ DTCF Dergisi* C.II/5,

1944, s. 685-695; C.VIII/3, 1950, s. 373-379.

Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev.O. Karatay), Ankara 2002.

Gökalp, Z., (1976), *Türk Medeniyati Tarihi*, (Haz.: K.Y. Koprıman-İ. Aka), Ankara 1976.

Gömeç, S., (1989), “Umay Meselesi”, *Türk Kültürü*, C. IV, S.38, Ankara 1989.

-----, (1995), “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, *Türk Kültürü*

C. XXXIII/390, Ankara 1995.

-----, (2002), “Ergenekon Yurdun Adı”, *Dolunay*, IV/14, Ankara 2002.

-----, (2002), “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, *Avrasya Etütleri*, S. 21, Ankara 2002.

- , (2002), “Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila”, *Orkun*, S.52, İstanbul 2002.
- , (2004), “Ergenekun”, *Orkun*, S. 79, İstanbul 2004.
- , (2006), **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006.
- , (2008), “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, (Haz.: M. Özyetgin-M. Dündar-İ.Kamalov), İstanbul 2008.
- , (2008), **ŞAMANİZM ve Eski Türk Dini**, Ankara 2008, Likya yay.
- Grignaschi, M., (1972), “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, *Türk Tarih Kongresi Zabıtları* C. I, (Ankara, 25-29 Eylül 1971), Ankara 1972.
- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev.: R. Uzman), İstanbul 1980. Ötüken yay.
- Gumilev, L.N., (2003), **Hunlar**, (Çev.: A. Batur), (3. bas.) İstanbul 2003.
- , (2003), **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, (Çev.: A. Batur), İstanbul 2003.
- Gülensoy, T., (2000), **Türkçe El Kitabı**, Ankara 2000, 2005, Akçağ yay., 635 S.
- , (2003), **MANAS DESTANI. Türkiye Türkçesi İle**, Ankara 2003, Akçağ yay.
- , (2008), **ALTAN TOPÇİ. (Moğol Tarihi)**, Ankara 2008, Kültür Ajans yay.
- , (2009), **Ötemiş Hacı: CENGİZ-NÂME**, Ankara 2009, Kültür Ajans yay.
- Güngör, Harun, (1989), “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 62, İstanbul 1989.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, Remzi yay.
- İnan, A., (1942), “Sibirya’da Ongon Kültü”, *TTK-Belleten*, C.XIII, Ankara 1942.
- (1953), “Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”, **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.
- , (1962), **Hurafeler ve Menşeleri**, Ankara 1962.
- , (1972), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, (2. bas.), Ankara 1972.
- , (1987), “Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları”, **Makaleler ve İncelemeler**, I. Ankara 1987.
- , (1991), “Altay Pazırık Kazısında Defin Törenleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, II Cilt, Ankara 1991, TTK yay.
- İzgi, Ö., (1989), **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989.
- Kafesoğlu, İ., (1966), “Tarihte TÜRK Adı”, **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, TKAE
- , (1980), **Eski Türk Dini**, Ankara 1980.
- , (1980), “Eski Türklerde Devlet Meclisi (TOY)”, **Türkoloji Kongresi Zabıtları**, İstanbul 1980.
- , (1987), **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1987.
- Kalafat, Y., (2005), “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında KURT”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. III, Ankara 2005.

- , (2007), *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları: I- Türk Halk İrfanında KURT*, Ankara 2007, Lalezar Kitabevi.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk, C. I-IV*, Ankara 1986.
- Kaşgarlı, M. A., "Uygur Nasturi Hristiyanlığı Hakkında Düşünceler", *Doğu Türkiستان'ın Sesi* C.V/20, İstanbul 1989.
- Klyashorniy, S.G.-T. Sultanov, (2003), *Türkün Üçbin Yılı*, (Çev. A. Batur), İstanbul 2003.
- Koestler, A., (1984) *Onüçüncü Kabile*, (Çev.: B. Çorakçı), (4. bas.) İstanbul 1984.
- Köprülü, M. F., (2005), *Türk Tarih-i Dinisi*, (Haz.: M. Ergun), Ankara 2005.
- Kurat, A. N., (1952), "Göktürk Kağanlığı", *AÜ DTCF Dergisi*, C. X/1-2, Ankara 1952.
- Kuzgun, Ş., (1985), *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985.
- Küçükmehmetoğlu, Ö., (2007), "Bir Kırgız Cenazesinde Müşahede Ettiklerim", *Kardeş Kalemler*, C.I/7, Ankara 2007.
- Laszlo, F., (1950), *Dokuzoğuzlar ve Göktürkler*, Ankara 1950.
- Ligeti, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya* (Macarcadan çeviren: Sadrettin Karatay), Ankara 1986, TDK yay.
- Matlock, Gene D., (2008), *Ey Dünya İnsanları Hepiniz Türksünüz. (Kayıp Bir Uygarlığın Sırları Dünyayı Nasıl değiştirebilir)*, (Çev.: Özgür Umut Hoşafçı), İstanbul 2008.
- Meydan, S. (2009), *Atatürk ve Kayıp Kıta MU*, (9. bas.) İstanbul 2009.
- Nemeth, Gy., (1927), "Der Folksname Türk", *KCsA* II/4, 1927.
- Orkun, H. N., (1987), *Eski Türk Yazıtları, I-IV*, Ankara 1987, TDK yay.
- Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (9 cilt), Ankara. Kültür Bakanlığı yay.
- , (1947), "İlk Töles Boyları", *TTK-Belleten* S. 48, 1947.
- , (1971), *Türk Mitolojisi*, I. Cilt Ankara. 1971, TTK yay.
- , (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981.
- , (1988), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (3. bas.), İstanbul 1988.
- , (2006), *Türk Mitolojisi*, II. Cilt., (3. bas.)Ankara 2006, TTK yay.
- , (1970), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1970. TDAV yay.
- , (1966), *Sino-Turcica*, Taivan 1966.
- , (1962), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, TTK yay.
- Parker, E. H., (1896), "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 1896, s. 431- 435.
- Radloff, W., (1948) *Sibirya'dan* VI Cilt, (Çev. A. Temir), Ankara, MEB yay.
- , (Çev. A. Temir), *Sibirya'dan Seçmeler*, Ankara 1975.
- Rahman, A., "Uygurların Defin Merasimleri", *III. Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 4. Cilt. Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987.
- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, TKAE yay.
- , (1984), *Tuna Köprüleri*, Ankara 1984.

- Roux, J.-P, (1995), *Türklerin Tarihi. Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, İstanbul 1995, Milliyet yay.
- Runciman, W., (2001), "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", *TTK-Belleten*, C.VII/25-27, Ankara 1943.
- Salihov, A., "Şamanların Tedavi usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", *Türksoy*, S. 23, Ankara 2007.
- Samolin, W., (19056), "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, C.III/2, 1956.
- Schmidt, P. W., "Tukuelerin Dini", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIV, İstanbul 1966.
- Seroşevsky, V.L., (2007), *SAKA. Yakutlar*, (Rusçadan çeviren: Arif Acaloğlu), İstanbul 2007.
- Sümer, F., (1984), *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- , (1988), "Tokuz Oğuzlar", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XII/1, (5. bas.), İstanbul 1988.
- Şeşen, R., (1968), "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, C. XX., 1968.
- (1975) [Hazırlayan], İbn Faldan Seyahatnamesinden eçmeler, İstanbul 1975.
- , (1985), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- Tanyu, H., (1981), "Şamanlık ve Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981.
- Taşağıl, A., (2003), *GÖK-TÜRKLER -I-*, Ankara 2003. (2. bas.). TTK yay.
- , (1999), *GÖK-TÜRKLER-II- (Fetret Devri)*, Ankara 1999. TTK yay.
- , (2004), *GÖK-TÜRKLER -III-*, Ankara 2004. TTK yay.
- Tekin, T., (1988), *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988. TDK yay.
- Togan, Z.V., (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, (3. bas.)1981.
- , (1987), "Sakalar IV", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23, İstanbul 1987, s. 30-34.
- Ruran, O., (1941), *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.
- Ünver, A. S., (1953), "Yağmur Taşı Hakkında", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.IV/7, İstanbul 1953.
- Vaczy, P., "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları* (Yay.: G. Nemeth; Çev. Ş. Baştav), Ankara 1982.
- Ziya, Y., (1932), "Orta Asya'da Türk Boyları", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.V/24, İstanbul.

THE LEGITIMACY OF MEDICAL ARTIFICIAL INSEMINATION (IN VITR OFERTILIZATION) AND ITS RESPECTIVE CONSEQUENCES ON LAW AND JURISPRUDENCE

TIBBİ YAPAY DÖLLENME MEŞRUIYETİ VE İLGİLİ SONUÇLARININ YASALARA VE HUKUKA UYGUNLUĞU

ЛЕГИТИМНОСТЬ МЕДИЦИНСКОГО ИСКУССТВЕННОГО ОПЛОДОТВОРЕНИЯ (В ПРОБИРКЕ) И ЕГО СООТВЕТСТВУЮЩИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ НА ЗАКОНЕ И ЮРИСПРУДЕНЦИИ

Soheila Adeli ARDABİLİ*

Abstract

Investigating the subject briefly from medical perspective, the present paper attempts to study various jurisprudential and lawful aspects of medical insemination. On other words, firstly, the rule of religious duty about the subject and also the fact that whether child reproduction is permissible in an unusual way or without having parity relationship will be studied and criticized. Then jurisprudential and lawful condition of this innovative medical event and its effects will be investigated.

Key Words: artificial insemination, legitimacy, Islam, law, jurisprudence, parentage/ genealogy

Özet

Makalede tıbbi bakış açısıyla suni döllenme konusu, çeşitli yönlerden tıbbi hukuka ve yasal haklara dayanılarak kısaca inceleniyor. Diğer bir deyişle, normal ilişki olmadan çocuk yapma konusu öncelikle doğal olmadığından dini kurallara göre kabul edilip-

* Department of Islamic Education, Astatra Branch, Islamic Azad University, Astara/ IRAN

edilemeyeceği eleştirilmektedir. Sonra bu yenilikçi tıbbi olay ve etkilerin hukuki ve yasal durumu araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: suni döllenme, meşruiyet, İslam, yasa, hukuk ilmleri, köken / seçer

Statement of the Problem

Medical science Rapid and increasing progresses in various disciplines has created not only new issues in human health, sanitation, biological environment, but also it led to the emergence of abundant questions in social belief, morality, religious and law-based relationship areas.

Medical inseminations have widely spread from the half of the twentieth century, whereas it can be taken in to account as the most important phenomena in this century. However, its technology has been entered limitedly to Iran in 1368 solar year (1979). Therefore, having a plenty of limitations in the area is natural which have typically effected on the process of the present study. Some of the related issues consist of: existing a lot of problems in order to achieve specialized medical resources, lack of comprehensive law and jurisprudent resources except existence of a few books and journals, absence of current jurisprudent discussions in the mentioned area and lack of having comprehensive and complete principles and lawful resources. Nevertheless, the present study has tried to study the legitimacy of medical inseminations and its law and jurisprudent consequences.

The Importance of the Problem

Medical insemination is one of the phenomena of the medical knowledge. This scientific event enjoys certain privilege over the other scientific achievements. It can be taken in to account from various aspects including embryology, psychology, sociology and ultimately law and jurisprudent perspectives.

The issue of "how Islamic law and jurisprudence coordinate", in one hand and "time requirements" from other hand has been the primary concerns of Muslim intellectuals in the present century. Efforts to pay special attention to the family accord among nations and communities intensified this concern and particular attention has granted to it. Since the fundamental element for a human community to survive is family system, disturbance in its performance / application such as marital duties, identity, and human personality would encounter family discipline not only with numerous problems, but also it would destroy it in some cases. Thus, in order to preserve and sanctify this accord (family), and establishing discipline and order in the society, law and jurisprudence inevitably manage and adjust it by regulations. This necessity would not just be sufficient if these two disciplines / fields accompanied by its special advent works and issues put step forward and shed light on it.

Background

In recent years, following judicial decree based upon granted patent/ license and preparing advanced medical facilities and equipment, medical insemination has been welcomed by public interest and abundant papers and books were written and issued. Sadeghi Moghaddam (2004) authored a book on the legitimacy of medical insemination and its respective consequence on law and jurisprudent. The book is composed of 6 chapters in which the first chapter has dealt with the general issues regarding to artificial insemination including: definition, history, its types and establishment of general principles

related to artificial insemination. From second chapter to sixth, each one consisted of two general sections. In the first section of each chapter, the legitimacy of various types of artificial insemination has been discussed and in the second chapter, the lawful consequences of legitimacy respective to these types (inseminations) including financial and nonfinancial consequences were investigated.

MuhammadReza Rezania (2010) studied medical insemination according to law and jurisprudent perspective. His book is composed of three sections the first section consists of the general issues and introducing the subject. The second section gives information about granting patent to medical insemination or prohibiting it. The third chapter pictures lawful and jurisprudent consequences of medical insemination.

However, there are some failures and shortcomings in these papers and books such as: lack of comprehensiveness and inclusiveness in these writings compared to all medical inseminations, being free from jurisprudent reasoning and discussions as being studied and criticized in Koran verses and narratives, and imperfect corresponding discussions in them. Therefore, the discussion of medical insemination will be greatly studied and criticized based on the above mentioned reasons.

The History of its Appearance

Firstly, insemination issue was applied in domestic animals to reproduction or eugenics. At the beginning, one of the German scientists called Ludwing Jacobi (1765) conducted the experiment on the fish. After some years, an Italian scientist and priest called professor Spallanzani conducted the insemination-based experiment on dogs and received a positive result. Finally at the end of the nineteenth century, one of the Russian scientists called Elivera operated the artificial insemination on beasts that the latter is used nowadays (Alavi, 1937).

Following scientific progress and making use of superior technique, the first laboratory infant called Louise Brown was born in 1987 in London, depending on the efforts doctor Steptoe and his cooperative team have made. After this success, many applicants overflow to make use of the method. So that in 1988 only in England approximately about 9560 new-born babies were born using artificial insemination and in vitro fertilization. In the United States of America over 4000 cycles of assisted Reproductive Technologies (ART) have also been conducted which has led to 8741 childbirth and among which 5103 cases have been through in vitro fertilization (Musavi, 2003). In Islamic law, artificial insemination does not experience such a history as it is scientifically and applicably proposed nowadays. Therefore, insemination cannot be found in Islamic principles and regulation and in sayings and narrations of origin of Islam. There is no vivid document or evidence to verify or reject it (Samadi, 2003).

Religious Orders / verdict of Artificial Insemination

It should be taken into account from two perspectives:

1. From the order /verdict of religious duty which relates to patent or lack of patent and prohibition of insemination.
2. From the order / verdict of religious legislation about baby which is reproduce by.

In civil law, artificial insemination has been taken into account from the order / verdict of religious legislation perspective. The verdict should study each mentioned hypothesis from two main aspects as follows:

- A). the order / verdict of religious duty (patent and illegal)

B). the order / verdict of religious legislation derived out of insemination such as: parentage ..., etc.

Artificial Insemination with Husband Semen (homologous)

In the field of artificial insemination with husband semen and parentage legitimacy sprung out of it, many Marja Taghlids (the priest who directs people in religious issue) agreed upon and they legitimized artificial insemination of husband semen with his woman ovule in or out of womb and carrying it inside the womb if it didn't need to follow another illegal action. The reason to permit this kind of fertilization is that the sperm has been reproduced out of semen and ovule and it was just unusual insemination. Therefore, there is no reason for taboo. Logical and religious absolution stands for its permission/ patent. In the mentioned area, it is not prohibited by the lawyers and it is permissible (Yazdi, 1986).

Majority of sonni jurists such as Sheikh Mostafa Zargha and Sheikh Abdollah Basam admitted this kind of insemination if its regulations and certain requirements are observed. On the contrary some like Sheikh Ahmad Alhabbi did not admit the idea. Thus it should be noted that the reason for agreed people is that couples own and breed child and they continue marital life. The reason for opponents is that artificial insemination is contradictory with divine providence and having child should be done via sexual intercourse not via artificial insemination (Hosseini, 1989).

Artificial insemination with Donor semen (heterologous insemination)

Regardless of indicating religious sayings relative to the reason of rape prohibition and similar verdicts, the existence of a series of regulations and principles can be extracted by them. Regarding to the close relationship between the subject of insemination with foreign semen and its donation to a woman based on many appropriate jurisprudent claims including rape, and....etc, one can also apply this subject to the principles and reasons existed in their prohibition which among the combination of parentage, corruption of heritage, integration of very close relatives (with whom marriage is prohibited) and not intimate people around, appearance of family disputes, collapsing family accord structure, reproduction of non parentage children, replacing sperm in the place that was prohibited by the God, unknown identity of real father due to child and rupture of close kinship relations are included(Roohani, 1983).

Permission (patent) and prohibition of transferring embryo to foreign woman womb

There is no explicit verdict in Iran civil law about Permission (patent) and prohibition of transferring embryo to foreign woman womb in which the womb is frequently rented. Since according to logical regulations and law principles if something has not been legally prohibited have impunity (is permissible), all human actions and proceedings which do not contradict with morality and public discipline and its prohibition is not explicitly stated in law, is permissible. In the given subject the transference of embryo to foreign womb or rented one is beneficial in order to solve the problems of the family that are interested in having child but they are not able to naturally and usually bear it by sexual intercourse, and it can also fasten the family relationship and helps to its continuity system. Public morality does not contradict with. It eradicates instability from community system. Therefore it can be noted that the subject in question is legally permitted and professors and law intellectuals agreed upon in Iran (Samadi, 2003).

The relationship (genealogy) of children reproduced by artificial insemination

Regarding to the nature of relationship (genealogy/parentage) using some narrations in the field, it can be noted that the new – born child out of a man semen inseminated in the foreign woman womb belonged to the owner of the sperm and all parentage – child relationship establishes between them, because common law proposes that child reproduction out of another one sperm indicates the origin of parentage relationship and the priest has accepted the common law but excludes the case of rape about parentage relationship. The given insemination commonly and religiously is not rape, and calling this child an offspring is commonly accurate. Therefore, offspring belongs to the owner of the sperm (Rezania, 2010).

Conclusion

Family system is the cornerstone of human community survival. Religious regulations prevent the things that rapture this long – rooted and original accord. Especially following the development of sophisticated and advanced science and technologies in reproduction, this support is much more sensible. Thus treatment physicians should inform the patients (couples) about the selection of various fertilization methods using medical devices; treatment methods generally, selected methods especially, paying attention to economic, religious, moral, spiritual, and legal considerations, and the percentage of success in the selected method, until the couples finally decide. Nevertheless the treatment of infertility will not be a successful and permanent cure or will be an immoral and criminal act.

Table 1. the comparison of Islam, Christian, Jewish religions perspective about various subjects of medical fertilization (insemination)

Titles	Catholic church	Protestant church	Orthodox church	Jewish	Islam
Artificial insemination by denoted semen of a third party	Rejects	If the couples are heterogeneous, accepts	Rejects	As a general regulation is forbidden	Since it contradicts with natural principle, it is forbidden. In fact some admit it but it must be absolutely abandoned
Artificial insemination by husband semen	Rejects it. Just accepts it if it leads to	Accepts	Accepts	It is permissible if its medical necessity is approved	Permitted

	survive family accord				
Insemination in vitro (laboratory tube) by semen of third party	Rejects	If the couples are heterogeneous, accepts	Rejects	As a general regulation is forbidden	Forbidden, in fact some admit it
Insemination in vitro (laboratory tube) by semen of husband	Rejects	Accepts	If it does not lead to the oversize reproduction of sperm, it will be permissible	It is permissible if its medical necessity is approved	Permitted

1. The above mentioned table was prepared by Imam Khomeini (peace be upon him) jurisprudent research center related to judiciary force which was projected in Iran embassy in Rome (Italy), except the fact that in the last column which indicated Islam perspective, recent opinions of jurists were pictured.

Table 2

Titles	Catholic church	Protestant church	Orthodox church	Jewish	Islam
Denoting free womb	Severely rejects	Preceding it is conducted, no response can be given	Severely rejects	Forbidden	Forbidden. Some suppose it permissible concerning husband content
Renting a womb	Severely rejects	Rejects	Severely rejects	Forbidden	Forbidden. Some suppose it permissible concerning husband content
Denoting semen	Rejects	Accepts	Rejects	As general principle is forbidden	Forbidden. Some suppose it permissible
Denoting ovule	Rejects	Accepts	Rejects	Absolutely rejected	Forbidden. Some suppose it permissible
Insemination	Severely	Rejects	It is	It is never	if semen is

following husband death	rejects	because it reproduces an orphan	Basically rejected, but various cases should be evaluated	recommended, but is not forbidden	for husband, it is permissible till the after - divorce time period expires
Insemination on aged women	Rejects	No answer is given (silence)	It is Basically rejected, but various cases should be evaluated	It is permissible if semen belongs to husband	semen belongs to husband is permissible if not is argumentative
Freezing sperm	Rejects	If it is conducted in a limited period	Rejects	Permitted	permitted if it is based on spiritual and moral regulations & physician is liable to
Forbidden. Some suppose it permissible regarding to requirements as inspiring spirit in	It is permitted & even pleasant since sperm donation is forbidden	Rejects	Accepts	Severely rejects	Sperm destruction
Forbidden. Majority of jurists admitted it according to observing some requirements	Permitted since it is not alive	Systematically rejected	If a law is passed about sperm destruction, accepts providing that it does not have sperm business purpose	It is permissible if it aims to cure the same sperm	Conducting research on sperm
	Permitted	Rejects	Genetic recognition	Severely rejects,	It is accepted if

merely is admitted for treatment purpose			before planting (on sperm)	because leads to sperm selection	the purpose is treatment
--	--	--	----------------------------	----------------------------------	--------------------------

Table 3 Rezania (2010)

Islam	Jewish	Orthodox church	Protestant church	Catholic church	Titles
in order to cure is permitted	it should be comprehensively studied by Rabbis	Permitted providing that does not lead to abortion.	accepts	Permitted providing that does not lead to abortion.	genetic recognition (on the sperm)
Permitted	permitted	rejected	Accepts. But its expense proportionally is a lot	permitted if it does not have serious danger / risk	surgery-based treatment on sperm
Permitted	there is no disagreement if logical reasons (gender differences of children) are provided	accepted	there is no consensus, it experiences silence now	severely forbidden	semen selection
some forbid but it should be thought about	permitted if physician prescribes	rejected	it is risky and nonsense	severely forbidden	sperm selection

REFERENCES

1. **Alavi, Ali (1937)**. Innovate methods of human reproduction from law and jurisprudent perspective. Narrated by khandaniha magazine. No.276, pp: 7 – 8
2. **Imami, Hassan (1989)**. Iran civil law. Edition 13, Islamic bookstore publications, p: 185
3. **Samadi Ahari, Muhammad Hashem (2003)**. Parentage sprung out of artificial insemination in Iran and Islam law, first edition, Ganj – e Danesh Publications. Pp: 13 – 126

4. **Hosseini, Shahab – aldin (1989)**. Artificial insemination according to science and religion. First edition, Darol eslamyyeh Publications. P:84
5. **Mussavi Jamali, Seyyed Ali (2003)**. Legal discourse magazine. First year, no.1
6. **Roohani, Muhammad Sadegh (1983)**. New issues, fourth edition, Darolketab Publication, p: 308
7. **Rezania Moalem, MuhammadREza(2010)**. Medical fertilization from law and jurisprudent perspective. First edition, Hozeie Elmieh Propaganda Office Publication, Ghom, pp:376–491
8. **Yazdi, Muhammad (1986)**. Artificial fertilization and its jurisprudent verdict. First edition, jurisprudence of Ahlebeit Publication, P:102

TÜRK ŞİİRİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİM EVRELERİ

CREATION OF TURKISH POEM AND ITS DEVELOPMENT PHASES

ЗАРОЖДЕНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ.

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI*

Özet

Şiir, edebiyatın en önemli bir türüdür. Türk şiirinin en eski örneğine Çin kaynaklarında rastlanmaktadır.

Şair, önce ozan olarak adlandırılıyordu. Bunlar, önceleri Şaman din adamlarından başkası değildi. Tarihsel süreç içinde, şair-ozanın hem niteliği ve hem de toplumsal görevi değişti. Üstelik şiir çeşitlendi ve türlere ayrıldı.

Yazar bu yazısında Türk şiirinin tarihsel süreç içinde gelişimini ve bu gelişimin evrelerini yazısında anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk şiiri, ozan-şair, gelişim, şiir çeşitlenmesi, tarihsel süreç.

Abstract

Poem is the most significant work of literature. The oldest poetical work was found in the Chinese resources.

The poets were called as “ozan” (poet-singer) at the beginning, who were Shaman specifically religion functionaries then. In the course of the historical process, both the characteristics and social mission of the poet-ozan were changed. And what’s more, poems diversified and their types developed.

In this work, the author furnishes information on the development of Turkish poem in the historical continuum and phases of this development.

Key Words: Turkish poem, ozan-poet, development, poem diversification, historical continuum.

* Em. Öğretim Üyesi. İzmir/TÜRKİYE

Türk şiiri de diğer uluslarda olduğu gibi ilkin dini törenlerden doğmuş, daha sonra da din dışı konularda gelişimini sürdürmüştür.

Yüzyıllarca edebiyatımızın ana anlatım aracı şiir olmuştur. Edebiyatımızda hikâye bile mesnevi yoluyla şiirle anlatılmıştır.

Edebiyatımıza giren sayısız yazı türleri olmasına karşın, biz edebi zevkimizi yüzyıllar boyu şiirden almış, şiiri sevmiş, şiiri benimsemişizdir.

Türk halkının dini ve dindışı bütün törenlerinde müzik-şiir-raks ögesinin yer alması şiirin hep ön planda tutulmasını sağlamıştır. Binlerce dizeden oluşan destanlarımız manzum olup çeşitli serüvenleri işleyen şiir parçalarından oluşmuştur.

Acılarımız *yuğ* adı verilen cenaze törenlerinde *sagu* dediğimiz ağıtlarla dile getirmiş;

Sav dedikimiz:

“Eski mezarlıkta ev olmaz
Gevşek toprakta av olmaz”

biçimindeki atasözlerimizi bile birer ölçülü söz biçiminde şiirle dillendirmişiz, *şölen* dediğimiz eğlencelerimizi dönemin bir çeşit türküleri olan *koşuklarla* söylemişizdir.

Edebiyattan söz edilince önce şiir düşünmemiz yüzyılların bize bıraktığı büyük mirastan kaynaklanmaktadır.

Türk edebiyatında en çok gelişme gösteren tür şiirdir. Halkımız bütün iç güzelliklerini şiirin sıcak havasında yansıtmıştır. Türk halkının geçirdiği evreler boyunca şiirin özünde söz, sözün özünde güzellik egemen olmuştur.

Türk şiirinin bilinen en eski örneği Çin yıllıklarında bulunmakta ve 329 tarihini taşımaktadır.

İslâmiyet’in kabulünden önceki Türk edebiyatının asıl zengin ve değerli bölümü yazılı edebiyat olmayıp sonradan yazıya geçirilmiş sözlü edebiyat verimleridir. Sonradan derlenip yazıya geçirilen örnekler Türklerin zengin bir sözlü edebiyatının varlığını kanıtlamaktadır.

Bunlar, yazarları genel olarak bilinmeyen ve halk arasında sözlü olarak nesilden nesle ulaşabilen ninni, mâni, tekerleme, türkü gibi anonim halk edebiyatımızın içinde yer alan disiplinlerdir.

*Mendilim turalıdır
Sevdiğim buralıdır
Geçme kapım önünden
Yüreğim yaralıdır*

*Mercimeğin aşına
Kaynanamın yaşına
Şeytan bana yel verir
Çal kazanı başına*

*Kahvenin telvesine
Kapılam hevesine
Doyulmaz şu dünyada
Güzelin cilvesine*

biçimindeki anonim halk şiirinin en kısa nazım şekillerinden olup doğa, sevgi, ayrılık ve nefret gibi konular yanında dinleyeni yürekte sarsan, umulmadık bir sürprizle sonuçlanan, az sözle çok anlam ifade eden küçük ve bağımsız bir şiir türü olan manilerimizin hemen her ortamda doğaçlama söylenebilmesi halkımızın şiire yatkınlığının bir ifadesidir. *Dağındaki çobanından sarayındaki padişahına kadar Türk halkı şair ruhlu bir millettir* sözü de bundan kaynaklanmaktadır.

Halkımız Orta Asya bozkır kültürünü yaşarken dini ayinlerin yöneticisi olan Âşık tipinin prototipi konumundaki *Kam* ve *Şamanlar* yeri geldiğinde doğadan topladıkları otlarla

ilaç yapıp hekimlik görevini sürdüren, yeri geldiğinde şölenleri ve dini ayinleri yöneten, beyin en yakınındaki kişi iken zamanla toplumsal statülerin farklılaşması, iş bölümünün gelişmesi gibi etmenlerle Şamanın özellikle din adamlığı görevini üstlenmesi ve şairlik mesleğini ikinci planda tutması sonucu saz şairlerinin prototipi atası dediğimiz *ozan* tipi ortaya çıkmıştır. Şiiri müzikle birlikte sunan ozan, elinde kopuzu ile gezici bir tiptir ve dini bir görevi yoktur.

Ozanın bütün Türk topluluklarında önemli ve saygın bir yeri vardır. Tarih içinde Türk şiirinin varlığı bugün aşık dediğimiz ozanlarla korunmuştur. Yüzyıllar boyu, sık sık yurt değiştirerek geniş bir coğrafi alana yayılan, pek çok kültürle iç içe kalma zorunluluğunda kalan milletimiz, gerek çeşitli zamanlarda kabullendikleri dinler, gerekse konar göçer hayatları gereği karşılaştıkları ve benimsedikleri kültürler nedeniyle Orta Asya'dan Anadolu'ya göçüp günümüze kadar değişikliklere uğrayarak gelişen bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu edebiyatın baş mimarları ise ozanlardır. Ozanın elindeki kopuz Anadolu'ya gelindiğinde saza dönüşmüştür. Anadolu'da teli tanıyan ozan, kopuzunun bağırarak derisi ya da at kılından oluşan telini çıkarıp madeni tel takmış, madeni telin uzunluğundan yararlanarak kopuzunun sapını uzatıp teknesini büyütüp telin sızlamasından çıkan sese bağlı olarak da elindeki yeni oluşturduğu alete saz demiştir.

Türk insanının dünya görüşünü, onun yaşam felsefesini, ahlâki değerlere verdiği önemi, toplumsal ve bireysel sorunlarını, duygu ve düşüncelerini sade, yalın, doğal bir dille ele alıp işleyen eski Türk şiiri 11. Yüzyıla kadar öz töreleri, gelenek ve görenekleri, av ziyafetlerini, kahramanlık günlerini, Türk konukseverliği toplumsal ve bireysel yaşantıları kopuz eşliğinde koşuklarla özgün bir biçimde doğal bir söylemle dile getirirken yeni coğrafyada Türk şiiri yeni kalıplara bürünmüştür.

Edebiyatımızda *Kavmi dönem şiiri* tamamen milli özellikler ve milli bir dil ile yoluna devam ederken, 11. yüzyıl başlarında yeni bir ses ve imaj dünyasıyla tanışmıştır. Yeni ses ve imaj dünyası İslâmiyet sonrası Türk edebiyatıdır.

Orta Asya'dan başlayan ve tasavvuf edebiyatı da denilen dini içeriğin ön plana çıktığı bu edebiyat Anadolu ve Balkanları da içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

11. yüzyıl başlarından 13. yüzyıla kadar geçiş dönemi yaşayan ve *Ümmetçi dönem edebiyatı* olarak adlandırılan bu devir, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar güçlü bir biçimde sürmüş, bu dönemden itibaren gücü yavaş yavaş azalmış, 600 yıldan fazla süren bu devrede Türk şiirinin iç ve dış yapısında önemli değişimler görülmüştür.

Âşıklar genellikle idealist dünya görüşüne bağlıdır. Selçuklu ve Osmanlı devletleri dönemlerinde egemen kültür İslâmi nitelik taşıdığı için halk şiirinin idealizmi de dinsel bir nitelik gösterir. Âşık sözcüğünün yaygın olarak bilinen anlamı yanında, dilimizde özel bir anlamı da bulunmaktadır. Bu anlam *Halk içinde yetişen, değişlerini sazla söyleyen, sözlü şiir geleneğine bağlı halk şairidir*. Anadolu'da ozanların yerini onlara benzeyen bu âşıklar almıştır.

13. yüzyılda Moğol istilasından kaçan kimi şeyhlerin Anadolu'ya sığınmaları, halkın yoksulluk ve zor günler yaşıyor olması, sosyal yaşamdaki genel bozukluk halkı tasavvufa yöneltmiştir. Şeyhlere saygı duyan ve inanan beyler, tasavvuf erbabına tekkeler ve zaviyeler inşa ederek hem yardım, hem hizmet etmişlerdir.

İslâmiyet Türk toplulukları arasında kendisine taraftar kazanırken, bu işin gönüllü propagandacıları olan şairlerden, onların söz ustalığından yararlanmıştır.

Dini esasları, kendi tarikatlarının kurallarını özlü ve ikna edici biçimde anlatmakla yükümlü baba, dede, vb. kavramlarla ifade edilen din adamlarından kimileri dini ayinlerinin

temelini şiir ve müziğe dayamışlardır. İslâmiyet'in ve tarikatların gelişmesi, tarikatların taraftar bulup yaygınlaşması ile 13. yüzyıldan başlayarak dini-tasavvufi halk şiiri de dedigimiz tekke şiiri meydana gelmiştir. Bu dönemde şiir ve müzik bir öğretim ve eğitim aracı olarak görüldüğünden didaktik ve öğretici niteliktedir.

Çeşitli tarikatların yaygınlık kazanması Yesevîlik, Alevilik, Bektaşilik, Mevlevîlik, Halvetîlik vb. dini kurallarla yüklü mistik şiir, her tarikatın kendi özellikleriyle söylenmeye başlayınca özde aynı olmakla beraber farklı yorumlar içinde Ahmet Yesevî, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal vb. saz ve söz ustası âşıklar yetişmiştir.

İlk büyük Türk tarikatı olan Yesevîlik 11. Yüzyıl sonları ile 12. yüzyıl başlarında Ahmet Yesevî tarafından Türkistan'da kurulmuştur. Anadolu'da kurulan pek çok tarikatı büyük ölçüde etkileyen Ahmet Yesevî:

Ne dilerse o olur dervişler sohbetinde

Her sırlar zahir olur dervişler sohbetinde

biçiminde deyişleri hikmetli söz içermesi nedeniyle Yesevî'nin bütün şiirlerine *hikmet* denmektedir.

Bektaşilik, 13. yüzyılda Kalenderilik içinde oluşuma başlayıp 15. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş Veli gelenekleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan bir tarikattir. Bugünkü biçimiyle bilinen Bektaşilik 1516 yılında öldüğü ileri sürülen Balım Sultan'ın tarikatın başına geçmesiyle şekillenmiştir. Hak – Muhammet – Ali ile 12 İmam inaniş ve sevgisini ön plana çıkaran binlerce âşık bu dergâhtan feyz almış, Hacı Bektaş sevgisini sazının teline dökmüştür.

Çoğu Yesevî dervişi olan Hacı Bektaş Veli gibi erenler dini-tasavvufi görüşlerini halk arasında yayarak, savaş felaketinin yaşandığı toplumda ilahi aşkın huzuruyla o dönemin Anadolu insanını rahatlatmış ve geniş bir taraftar kitlesi edinmiştir. Bu taraftarın önemli bir bölümü de Batı Trakya ve Avrupa topraklarında yaşayan Türk nüfusu arasındadır. 11. yüzyıldan başlamak üzere Anadolu'ya gelen Türkler, boylar ve oymaklar halinde yayılırken, çoğunlukta bulunan Oğuzların kullandığı Türkçe Anadolu ağızlarının kökenini oluşturmuştur. 12 ve 13. yüzyıl, son Türk vatani olan Anadolu'nun karmaşık, kararsız, acılarla yoğrulmuş oldukça canlı bir dönemini kapsar.

13. yüzyılda Anadolu'da dört devlet bulunmakta idi. Bunlar: Selçuklular, İlhanlılar, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Bizans'tı. Bu devletlerin en güçlüsü olan Selçuklular bile, başta haclı seferleri olmakla birlikte çeşitli nedenlerle Anadolu'da siyasal bütünlüğü sağlamamış ve bir denge kuramamıştır.

Bu dönemde Moğol istilası sonucu birçok kitap ve kütüphane yok edilmiştir.

Selçuklu sultanlarının devlet dili olarak Arapça'yı, ilim dili olarak da Farsça'yı kabul etmeleri Türk dilinin gelişimini ve Türk dili ile önemli eserler verilmesini engellemiştir. Mevlâna'nın eserlerini Farsça yazması bundandır.

Buna karşın önemli bir geçmişi ve düzgün bir geleneği olan Türk şiiri varlığını Anadolu'da yeni coğrafyaya ve yeni yaşam koşullarına bağlı olarak sürdürmüştür. O dönemde avam dili sayılan Türkçe'ye ilgisizlikten yakınan Âşık Paşa:

Türk diline kimseler bakmaz idi

Türlere her giz gönül akmaz idi

Türk dahi bilmez idi ol dilleri

İnce yol ol ulu menzilleri

gibi söyleyişleri ile Türkçe'ye ve Türklere ilgisizliği ortadan kaldırmak amacıyla eserlerini Türkçe yazarak bu dilin gelişmesine hizmet edenlerin başında gelir. Yine bu dönemde Hoca Dehhanî'den sonra;

*Senün yüzün güneşdür yohsa aydur
Canum aldı gözündeki ne aydur*

*Gözümden çıkma kim bu ev senündür
Benüm gözüm sana yahşi saraydur*

*Veled yohsuldu sensüz bu cihanda
Seni buldu bu kezden beg ü baydur*

biçiminde özgün söyleyişleriyle Sultan Veled görülürken Türk şiirinin sönmeyen ışığı Yunus Emre;

*Ben yürürüm ilden ile
Dost sorarım dilden dile
Gurbette halim kim bile
Gel gör beni aşk neyledi*

*Yunus Emre bu dünyada
İki kişi kalır derler
Meğer Hızır İlyas ola
Ab-ı hayat içmiş gibi*

biçimindeki deyişleriyle şiire uzak-yakın herkesin gönlüne girmiş, olağanüstü anlatım gücüyle çağdaşı ve kendinden sonra gelen bütün şairlerin önderi olmuştur. Yunus Emre'nin çağı Selçukluların sonu ile Osman Gazi devrini içine alır. Bu dönemde büyük bir otorite boşluğu oluşmuş, can güvenliği kalmamış, devlet parçalanıp beylikler haline gelmiş, farklı etnik ve dini inançlar ön plana çıkmıştır.

Bu dönem Anadolu'sunda Haçlı seferleri, Moğol akınları, Babaî isyanları, taht kavgaları, yerleşme sıkıntıları gibi çeşitli sosyal rahatsızlıkların ve iç huzursuzlukların yoğunlukta olduğu bir görünüm sergilenmektedir. Otorite boşluğu nedeniyle yoğunlaşan ve sayıları arttıkça artan eşkıyalar, soyguncular ve Moğol istilalarının yarattığı tahribat halkın mistik inançlara yönelmesine yol açmıştır.

İşte dünyaya, dünya nimetlerine, mala mülke değer vermeme, nefsi öldürerek Tanrı'ya ulaşma görüşünü öne süren Tasavvuf akımı böyle bir ortamda gelişmiş ve yayılmıştır.

Dini tasavvufi halk şiirinin sınırlarını belirlemek zordur. Ancak, konularının halk için oluşu, halkın anlayacağı dille söyleniş ve âşıklarının bağlı bulundukları tarikatın amaçları doğrultusunda halkı eğitime amacı güdüşü nedeniyle bir ölçüde belirlenebilmektedir.

Dini ve tasavvufi halk şiirinin oluşmasından sonra İlahi, Nefes, Tevhid, Münacaat, Na't, Mevlid, Hikmet, Devriye, Şathiye, Duvaz vb. türler meydana gelmiştir. Bunlardan İlahî'nin en iyi örneklerini:

*Canlar cânımı buldum
Bu cânım yağma olsun
İssı ziyandan geçdüm
Dükkânım yağma olsun*

gibi Yunus Emre verirken Şathiye'nin unutulmaz örneklerini

*Âdemi balçıktan yoğurdun yaptın
Yapıp da neylersin bundan sana ne
Halk ettin insanı saldın cihana
Sahp da neylersin bundan sana ne*

diyen Behlül Dâne ve:

*Kıldan köprü yaptırmışsın
Gelsin kullar geçsin deyü
Hele biz şöyle duralım
Yiğit isen geç a Tanrı*

diyen Kazak Abdal gibi âşıklar vermiş, 16. yüzyılda dini ve tasavvufi halk şiirine damgasını vuran Pir Sultan Abdal da:

*Sivas ellerinde sazım çalınır
Çamlı beller bölük bölük bölünür
Ben dosttan ayrıldım bağrım delinir
Kâtip arzuhalim Şah'a böyle yaz*

biçimindeki şiirleri ile yüzyıllardır Alevi-Bektaşî töresi içinde yetişen bütün âşıkları etkisi altına almıştır. Bu yolda Kul Himmet'in:

*Yolcu oldum yola düştüm
Yollarım Ali çağırır
Bülbül oldum güle düştüm
Güllerim Ali çağırır*

biçimindeki nefesleri, Kul Nesimî'nin:

*Mümin olan olur velî
Velî olan olur ganî
Nesimî'yem yüzün beni
Derim meydanda meydanda*

gibi tasavvufî söyleyişleri, Seyranî'nin:

*Vücudumu kavursalar
Yönüm yâre çevirseler
Harman gibi savursalar
Muhabbetin yellerine*

biçimindeki deyişlerinin yanı sıra 16. yüzyılda kendi öz karakterini yansıtan, halkın bütün duygularının tercümanı âşık şiirinin yapılandığı görülmektedir. Bilindiği gibi 16. yüzyıl Osmanlı toplum yapısının köken olarak bozulduğu, yörede devlete baş kaldıran önderlerin türediği bir devredir.

Toplumun tüm katmanlarını etkileyen bu bozulma konar-göçer yaşam süren toplulukları da etkilemiştir.

İlk ürünlerini 11. yüzyılda veren Divan edebiyatı da savaşlar, göçler yüzünden Anadolu'da ancak 13. yüzyılda başlayıp varlığını 19. yüzyıl ortalarına değin sürdürmüştür.

Divan edebiyatı bilindiği gibi ulusumuzun yarattığı bir beğenin gelişim ürünü değil, İslâmîğin kabulünden sonra din yoluyla gelen kültür etkileri arasında Arap ve Fars edebiyatından aldığımız bir sanat anlayışının verimidir.

Bu edebiyatın doğuşu ile Türk şiiri bir birine zıt birer edebi disiplin olarak iki kolda varlığını sürdürür. Biri halk şiiri, diğeri de divan şiiridir. Soyut kavramların şiiri olan divan

şiiirinde konu birliğı aranmamış, eser değışmez kuralların katı baskısı altında beyit beyit işlenmiştir. Divan şairi belli kavramları, belli söz kalıplarıyla, belli biçimler içinde yinelemiştir. Divan şiiirinde dil Arapça, Farsça ve Türkçe'den oluşan karmaşık, ağdalı bir dildir. Divan şairlerinin şiiirlerinin toplandığı esere *divan* dendiğı için bu edebiyata divan edebiyatı, bu edebi disiplin içinde yazılan şiiirlere de divan şiiiri denmektedir. Altı yüzyıl gibi uzun bir süre edebiyatımızda önemli bir yer tutan bu edebi disiplinde gazel, kaside, mesnevi, rübaî gibi divan edebiyatına özgü biçimler içinde unutulmaz şiiirler yazılmıştır.

13. yüzyılda:

*Bir kadehle bizi saki gamden azad eyledi
Şad olsun gönlü anın gönlümü şad eyledi*

biçiminde deyişleriyle Hoca Dehhanî,

14. yüzyılda:

*Bir eşek var idi zâif ü nizâr
Yük elinden kati şikeste vü zâ*

dizeleriyle başlayan meşhur *Harname* adlı şiiirin yazarı Şeyhî;

15. yüzyılda:

*Sor dil-i biçâremin hâlin perîşan zülfüne
Hâlini bilmez perîşânın perîşan olmayan*

gibi özgün söyleyişleriyle Ahmet Paşa,

16. yüzyılda:

*Hayalî devlet-i bî î'tibâra bakmadan gittin
Bize bestir bu kim dillerde bir efsanemiz kaldı*

diyen ve şairlik sanatını her şeyin üstünde tutup Kanunî'nin iltifatlarıyla şıarmayan Hayatî'nin yanı sıra

*Avâzeyi bu âleme Dâvut gibi sal
Bâki kalan bu kubbede bir hoş sada imiş*

diyen ve divan şiiirini döneminin en üst düzeyine çıkaran, Kanunî'nin yakın dostluğunu kazanan ve kendisine şairiazam (şairler sultanı) ünvanı verilen Bakî,

17. yüzyılda divan şiiirinin en büyük hiciv ustası olup bir şiiirinde geçen:

*Bana Tahir efendi kelp demiş
İltifadı bu sözde zahirdir
Maliki mezhebim benim zira
İtikadımca kelp tahirdir.*

biçimindeki yergisi bugün bile dillerden düşmeyen Nefî,

18. yüzyılda divan edebiyatının en büyük didaktik şairi olup:

*Bağ-ı dehrin hem hazarın hem baharın görmüşüz
Biz neşatin da gamın da rüzgârın görmüşüz*

deyişle özgün ve usta söyleyişlerin şairi Nabi'nin yanı sıra divan şiiirinin ve Lale Devri'nin en coşkun şairi Nedim'i:

*Bir söz dedi ki canan keramet var içinde
Dün giceye dair bir işaret var içinde*

biçiminde sevdâ şairlerinin en şuhlarından biri olarak görürken, aynı şairi:

*Muradın anlarız ol gamzenin iz'anımız vardır
Belî söz bilmeyiz ammâ biraz irfanımız vardır*

biçiminde ustaca ve bilgece dizelerde görürüz.

Divan edebiyatının en son ve en usta şairlerinden biri olarak gördüğümüz Nedim'i halk şiirine ve daha gerçekçi bir söylemle divanın soyutluluğundan yaşamın somutluluğuna yönelik biçimde buluruz.

Nedim'in bazı beyitleri:

*Bu şehir-i İstanbul ki bî misl ü bahadır
Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedadır*

*İnsaf değildir anı dünyaya değişmek
Gülzarların cennete teşbih hatadır*

biçiminde olan İstanbul Kasidesi Nedim'in ve Türk şiirinin tapu senedi gibidir.

Klasik edebiyat adı ile de bilinen divan edebiyatı 13-19. yüzyıllar arası yüksek zümrenin ihtiyaçlarına cevap verirken Anadolu halkı geleneğine bağlı âşıklık geleneğini sürdürmüştür. Âşıklar yüzyıllar boyu halkın duygularını, kendi yaratıcı güç ve yetenekleri oranında dile getirmişlerdir. Bu özellikleriyle de âşıklar halkın sosyal ve kültürel yaşamında önemli roller üstlenmişlerdir. Âşık edebiyatının yapılanmasının en büyük mimarı Karacaoğlan

*Karac'oğlan der ki bakın geline
Ömrümün yarısı gitti talana
Sual eylen bizden evvel gelene
Kim var imiş biz burada yoğ iken*

gibi yürekten, duyarlı şiirlerini söylerken onun takipçisi olup Karacaoğlan gibi Avşar aşiretinden olan Dadaloğlu Osmanlı'nın zorunlu iskânı nedeniyle söyleyişlerine direnme edası katıp toplumunun sözcülüğünü üstlenerek halk şiirinin bütün inceliklerini sergileyip:

*Kalktı göç eyledi Avşar illeri
Ağır ağır giden iller bizimdir
Arap atlar yakın eder ırağı
Yüce dağdan aşan dağlar bizimdir*

*Belimizde kılıcımız Kirmanî
Taşı deler mızrağımız temreni
Hakkımızda devlet etmiş fermanı
Ferman padişahın dağlar bizimdir*

biçiminde yiğitlik edasıyla döneme damgasını vururken, toplumun yiğit sesi olan Köroğlu:

*Top atılır kal'asından
Hak saklasın belasından
Köroğlu'nun narasından
Dağlar gümbür gümbürlenir*

diyerek halk şiirine yeni bir ahenk, tad ve görkemlilik katar.

Halk şiiri Türk halkının sosyal ve kültürel yaşamının aynasıdır. Arı-duru bir dille pek çok tarihi olay ve sosyal olgu âşıkların dilinde ve telinde belgelerir. Bu belge hiçbir zaman tarih değil, sadece o dönemin ileriki yıllara kalan izleridir.

*Azgun boğazında kavga kuruldu
Hain paşalara altın verildi
Şehir talan oldu evler yarıldı
Vahki harap oldu güzel Ahıska*

biçimindeki dizelerden Köse Mehmet Paşa ve yanındakilerin Ruslardan altın almak su-
reti ile savaşmadan şehri düşmana teslim ettikleri gerçeğı belgelenmektedir.

Osmanlı toplum düzeni âşıkların dilinde yeri gelmiş:

*Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Ekende yok biçende yok
Yiyende ortak Osmanlı*

biçiminde kıyasıya eleştirilmiş, yeri gelmiş devlet görevlilerinin baskı, vurgun ve tala-
nını:

*Talibi'yim kurtulmadım çileden
Mültezimler öşür alır kileden
En doğrusu kaçmak imiş Zile'den
Hiç gelmemek nurun âlâ nur imiş
Dağa çıksam ayısı var kurdu var
Düze insem sıtması var derdi var
Köye gitsem tahsildarda vergi var
Şaştım ağam bu salgının elinden
Tahsildar da çıkmış köyleri gezer
Elinde kamçısı fakiri ezer
Yorganı döseğı mezatta gezer
Hasırdan serili çulumuz bizim*

biçiminde dile getirmiştir.

Düzen tutmaz olmuş, ekonomik, sosyal ve kültürel bozulmanın ardından 1860'taki
Tanzimat fermanının ilanı ile her şeyde olduğu gibi şiirde de yeni açılımlar oluşmuştur.

Tanzimat'tan önceki Türk edebiyatında manzum tarzın ağırlıkta olması, Tanzimat'tan
sonraki arayışların da şiir merkezli yapılmasına yol açmıştır. Eski geleneğı sürdürmek iste-
yenlere yenilik yanlılarının şiirle ilgili yeni öneriler getirmişlerdir. Bu da Tanzimat'tan
sonraki toplulukların şiir alanında oluşmasına neden olmuştur.

İlk şiir topluluğı *Encümen-i şuara* denilen şairler derneğidir. Eski şiir anlayışına yeni
açılımlar getirmek isteyen ve divan şiirinin devam etmesinden yana tavır alan Hersekli Arif
Hikmet, Leskofçalı Galip, Yenişehirli Avnî olup bunlar Ziya Paşa ve Namik Kemal'i etki-
leyip şiirde yeniliğın kapısının aralanmasına neden olmuşlardır.

Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa ve Ali Süavi gibi isimlerden oluşan ilk
kuşak eski kalıplar içinde kalıp şiirin özünü, içeriğini değıştirip yeni fikirler ortaya atan
yenilikçi kişiler olarak edebiyat tarihine geçerler.

Toplum için sanat anlayışı ile:

*Hakir olduysa millet şanına noksan gelir sanma
Yere düşmekle cevher sakıt olmaz kadr ü kıymetten*

*Ne mümkün cevri ile bidad ile imha-yı hürriyet
Çalış idrakı kaldır muktedirsen âdemiyyetten*

biçiminde hamasi içerikli şiirler söyleyen ve idealist ilk kuşağı oluşturan Namık Kemal ve arkadaşlarından sonra bu ilk kuşağın tersi bir anlayışı *sanat sanat içindir* görüşünü benimseyen ve:

*Gül hazin, sümbül perişan, bağzarın şevki yok
Derd-nak olmuş hezar-ı nağmekârın şevki yok*

biçiminde sanatı ön planda tutan Rezaizade Mahmud Ekrem, Abdülhak hamit Tahran ve Samipaşazade Sezai grubu şiirimizde etkinliğini hissettirir.

Türk edebiyatında bir edebi topluluğun doğmasına ortam hazırlayan ve topluluğa adını veren *Servet-i Fünun* dergisi etrafında eski edebiyat taraftarlarına karşı *Edebiyat-ı Cedide* adı ile güçlü bir grup oluşmuştur. Bu grubun önde gelen adlarından biri:

*Çiğnendi, yeter, varlığımız cehl ile kahre;
Doğrandı mübarek vatanın bağırı sebepsiz.*

gibi dillerden düşmeyen şiirlerin sahibi Tefik Fikret'tir.

Bunların faaliyetleri 1895-1900 yılları arasında olmuş İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra tekrar yayına başlayan *Servet-i Fünun* dergisi etrafında yeni bir genç yazar ve şair grubu toplanarak kendilerine *Fecr-i Âti* adını vermişlerdir.

Türk edebiyatında bir topluluk tarafından kaleme alınan ilk bildiri *Fecr-i Âti Encümeni-i Edebîsi Beyannamesi* adı ile Ahmet Haşim, Emin Bülent, Tahsin Nihat, Hamdullah Suphi, Fuad Köprülü vb. tarafından ortaklaşa yayımlanan bir metindir.

Fecr-Âti'cilerden Ahmet Haşim bu dönemde yayımladığı:

*Bir Acem bahçesi bir seccade
Dolduran havzı ateşten bâde!
Ne kadar gamlı bu akşam vakti!
Bakışın benzemiyor mutade!*

gibi sanat gücü yüksek şiirleriyle edebiyatımızın unutulmazları arasına girmiştir.

20. yüzyılın başlarında Türk edebiyatında değişik zevk, tarz ve fikir çatışmaları devam etmekle beraber, tarihin akışı, yeni yaşam tarzı ve halkın zevki sorunları önemli ölçüde gidermiştir.

Divan edebiyatı ortadan kalkmış, tekke edebiyatının önemli bir etkinliği kalmamış, dilde sade Türkçe hakim olmuş, nazımda aruz ölçüsü yerini heceye bırakmıştır.

Türk toplumunu sınıfsız, milli ve modern bir devlet biçimine getiren Cumhuriyet devrimleri bu eylemleri perçinlemiştir.

20. yüzyıl Türk edebiyatının şiirde öncüsü olan Mehmet Emin ve onunla birlikte *Milli Edebiyatçılar* adını alan şairlerin en önemlilerinden biri olan Ziya Gökalp sade dille ve hece ölçüsüyle şiirler yazarak şiirimize fikir ve ruh bakımından milliyetçiliği ve Türkçülüğü getirmiştir. O dönemde siyasî, sosyal ve ekonomik alandaki pek çok olayın yanında Türkçülük akımı ön plana çıkmış, Türkçe öncelikli konu olmuştur. Türkçe'yi sanat, edebiyat ve bilim dili yapmak için çıkarılan *Genç Kalemler* dergisinin önemi büyüktür.

Genç Kalemler'in ilk üç sayısı önce Manastır'da çıkıp sonra Selanik'te yayımını sürdüren *Hüzün ve Şiir* adlı derginin 9. sayısından sonra *Genç Kalemler* adı ile yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak ve böylece *yazı dili - konuşma dili* ikiliğini kaldırmaya yönelik yayınlar yapan grubun içinde Gökalp, hece ölçüsüyle:

*Aruz sizin olsun, hece bizimdir.
Halkın söylediği Türkçe bizimdir.
Leyl sizin, şeb sizin gece bizimdir
Değildir bir mana üç ada muhtaç.*

gibi Türkçe'yi bilinçli ve ateşli bir biçimde savunur.

Genç Kalemlerle şiirde hece ölçüsü ve sade Türkçe gündeme oturur ve önem kazanır. *Milli Edebiyat* kavramını ortaya atan Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip'le Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatını şekillendirirler.

19. yüzyılın sonunda Mehmet Emin Yurdakul'la başlayan, Rıza Tevfik ve Genç Kalemlerle bilinçli bir biçimde devam eden hece ölçüsüyle şiir yazma anlayışını benimseyip bütün şiirlerini ilkeli olarak hece ile yazan Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Halit Fahri Ozansoy, Yusuf Ziya Ortaç ve Faruk Nafiz Çamlıbel kullandıkları arı-duru bir dille hece ölçüsüne ince ve kıvrak bir şekil verip *Beş Hececiler* denilen bir döneme damgalarını vurmuşlardır. Bunlardan Orhan Seyfi Orhon:

*Hani o bırakıp giderken sen;i
Bu öksüz tavrını takmayacaktın.
Alına koyarken veda busemi,
Yüzüme bu türlü bakmayacaktın.*

biçimindeki *Veda* adlı şiiri, Halit Fahri'nin:

*O kadar dolu ki toprağın şanlı
Bir değil, sanki bin vatan gibisin
Yüce dağlarına çöken dumanla
Göklerde yazılı destan gibisin*

dörtlüğü ile başlayan ve sekiz dörtlükten oluşan *Vatan Destanı* adlı şiiri Beş Hececiler döneminin en popüler şiirlerindendir.

Hecenin beş şairinin dışında kalıp herhangi bir topluluk içinde yer almadan heceyle şiir yazan Kemalettin Kamu:

*Sevgilim senin de geçer zamanın
Ne şöhretin kalır ne hüsn ü anın
Böyledir kanunu kahpe dünyanın
Dört mevsim içinde bir bahar olur*

biçimindeki söyleyişleriyle gönüllerde taht kurarken Ömer Bedrettin Uşaklıgil de mâni tarzının etkisiyle kaleme aldığı şiirlerinde kendine özgü bir biçim oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilanından beş yıl sonra hepsi genç olup altısı şair, biri öykücüden oluşan yedi kişilik bir grup *Yedi Meşale* adını verdikleri bir kitap yayınlamaları ile kendilerinden söz ettiren bir ekol oluşturmuşlardır. Bunlar; Yaşar Nabi, Muammer Lütfi, Vasfi Mahir Kocatürk, Ziya Osman Saba, Cevdet Kudret Solok ve Kenan Hulusi Koray'dır. Edebiyatın baş belası olarak gördükleri taklitten uzak duracaklarını belirten ve duygularını başkalarının manevi yardımına gerek kalmadan ifade edeceklerini söyleyen yedi genç başarılı da olmuştur.

Cumhuriyet devri Türk edebiyatında 1941’de oluşan *Garip* şiir hareketinin çok ayrı bir yeri vardır. Çünkü Tanzimat’la birlikte batılı bir anlayışla gelişen Türk şiiri Garipçilerle yeni bir boyut kazanmıştır. II. Meşrutiyet’ten sonra bazı güçlü şairlerin etkisiyle önemli yenilikler yapan Türk şiiri yeni anlayışla gelişimini sürdürürken şiirin gelişimi için farklı anlayışlarla sanatlarını sürdürenler görülmektedir.

Bu dönemde bir yanda Yahya Kemal, Ahmet Haşım, Mehmet Akif gibi şairler kaynağı klasik edebiyata bağlı şiirlerini yazdığı; bir yanda da Mehmet Emin Yurdakul’la başlayan ve Genç Kalemler, Beş Hececiler gibi topluluklarca sürdürülen halk edebiyatından yararlanarak yazılan şiirlerin arttığı görülmektedir.

*Davranın halaya durun koşaklar,
İşte baş, işte davul, işte meydan!
Güzel halay çeken, güzel kucaklar,
Güzeli sevmeyen çıksın aradan.*

gibi halk şiirini model alan ve halkçılar da denilebilecek şehirli aydın Ahmet Kutsi Tecer gibi şairlerin yaygınlık kazandığı böyle bir şiir ortamında serbest nazımın getirdiği rahatlıktan yararlanıp memleket sorunlarını dile getiren Nazım Hikmet çok soluklu şiirleriyle kuralları allak bullak edip çevresindeki ve kendinden sonraki şairleri etkileyip yığınları peşinden sürükler. Toplumcu, gerçekçi anlayışın önderliğini yapan Nazım Hikmet:

*Tahir olmak da ayıp değil Zühre olmak da
hatta sevda yüzünden ölmek de ayıp değil
bütün iş Tahir ile Zühre olabilmekte
yani yürekte.*

gibi şiirleri ile Türk edebiyatına damgasını vururken diğer yanda Orhan Veli, Oktay Rıfat ve Melih Cevdet adlı üç gencin şiirlerini 1941’de *Garip* adlı bir kitapta toplayıp yayımlamalarıyla Türk şiirinde önemli bir yer edinen *Garip* hareketi doğar ve hızla yayılır.

Yüzyıllarca şiire girmemiş, girememiş ve giremeyecek gibi olan günlük insanı, olayları, duyguları işlemekle ön plana çıkan Garipçiler, kendilerinden önce şiir adına ne varsa hepsini hiçe sayıp konuşma dilinin serbestliğinden yararlanarak günlük yaşamın ve sıradan insanların şiirlerini yazmışlardır.

Garip eylemi, ilk önemli yenilikleri içermesi ve yeni şiirin kapısını iyice aralaması nedeniyle *Birinci Yeni* adı ile de anılır. Garipçiler, Orhan Veli’nin:

*Ağlasam sesimi duyar mısınız
Mısralarımda;
Dokunabilir misiniz,
Gözyaşlarıma ellerinizle?*

*Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel
Kelimelerinse kifâyetsiz olduğunu
Bu derde düşmeden önce
Bir yer var, biliyorum;
Her şeyi söylemek mümkün;
Epeyce yaklaşmışım, duyuyorum;
Anlatamıyorum.*

şiirine benzer şiirler yazıp, şiirde özledikleri gibi davranma olanağına kavuşurlar. Bu dönemde Nazım Hikmet’in açtığı yolda ilerleyen, Nazım etkisiyle şiirler yazıp Garip şiirini yeterince toplumcu bir şiir olarak görmeyen, hatta gerici bir tutumun ürünü kabul eden

1940 kuşağı şairlerinin şiirleriyle sosyal gerçekçi çizgi yaygınlık kazanır. Bu akımın ilk temsilcileri arasında Anadolu gerçeğini şiirleştiren Rıfat Ilgazla birlikte Hasan İzzettin Dinamo, Cahit Irgat, A. Kadir, Suat Taşer vb. bulunmaktadır.

Bu akımın devamcıları olarak görülen ve toplumcu şiir yazarlar olarak nitelendirilenler arasında:

*Terk etmedi sevdan beni
Aç kaldım, susuz kaldım,
Hayın, karanlıktı gece,
Can garip, can suskun,
Can paramparça
Ve ellerim kelepçede
Tütünsüz, uykusuz kaldım,
terk etmedi sevdan beni*

gibi sosyal içerikli ve çarpıcı şiirleriyle Ahmed Arif görülür. daha sonra da Hasan Hüseyin, Gülten Akın Canköçak, Ataol Behramoğlu ve:

*Dâvacı zengin, dâvalı yoksulsa
Zenginden yana işler yasa*

*Dâvacı yoksul, dâvalı zenginse
Dâvalıda kalır yine nizâlı arsa*

*Dâvacı da dâvalı da zenginse dâvada
Özür diler çekilir aradan kadı*

*Dâvacı da dâvalı da yoksulsa bak,
Sade o zaman işte yerini bulur hak.*

gibi sosyal gerçekçi söylemi en iyi şiirleştiren şairlerden Can Yücel gelir.

Garip hareketine karşı gelenekçiliği sürdüren ve bir nevi tepki olarak *Hisar dergisi* etrafında Mehmet Çınarlı'nın başkanlığında toplanan Munis Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Gültekin Samanoğlu, Mustafa Necati Karaer vb. şairler Garip için ağır suçlamalarda bulunurlar. Türk şiirinin asilden ve yüksekte bayağıya gerilediğini şiirlerde aşkın Mehlika Sultan'dan Vesikalı Yarım'e indirildiğini, Süleyman Efendi'nin nasırının şiire girmesinin basitlik olduğunu vurgularlar. Hisarcılar, sanat bağımsız olmalı, milli bir karakter taşıyıp Anadolu'yu yansıtmalı, batı ya da başka bir edebiyatın kopyası olmamalı, eski ile bağları koparmadan yenileşmeli, edebiyat dili o dönemde kullanılan ve yaşayan dil olmalıdır ilkesi ile Mart 1950'den, Aralık 1980'e kadar yayımını sürdürmüştür.

1950'den sonra Türk edebiyatında fikir ve sanatın, sosyal bir sınıfın emrine girmemesi gerektiğine inanan Ankara Atatürk lisesinden Teoman Civelek ve arkadaşları 1 Kasım 1952'de *Mavi* adlı bir dergi çıkarır. Divan şiirinden uzak durup kendilerini halk şiirine daha yakın hissedenden Maviciler Atilla İlhan'ın yönetiminde yer almadan yazı ve şiirleriyle dergiye ve harekete sahip çıkması üzerine *Mavi* önemli bir kimlik kazanır. Hisarcılara ağır eleştiriler getirilir. Edebiyatımızda Hisar-Mavi tartışması alevlenir. Garip şiirinin yozlaştırılmış olması, hemen her olayın basit bir söylemle şiire konu edilerek:

*Ben bir bekâr adamım
Param yok ki karım olsun
Geceleri şeytan girer rüyama
Sağ olsun
(İlhan Demiraslan)*

gibi fıkra ve espri karışığı bir basitliğe indirgenişi üzerine 1944'ten itibaren Yeditepe, Yenilik, Salkım, Şimdilik, gibi dergilerde *İkinci Yeni* hareketi denilen yeni bir oluşum başlar.

İkinci Yeni şairlerinin, soyut ve kapalılığı tercih etmeleri nedeniyle Ahmet Haşım'ın izinden gittikleri ileri sürülmektedir.

Atilla İlhan'ın ağır eleştirisine uğrayan İkinci Yeni'nin önde gelen beş ismi İlhan Berk, Cemal Süreya, Muzafer Erdost, Edip Cansever ve Turgut Uyar "*Maskeli Beşler*" yakıştırmaları yapılan bu şairlerden Edip Cansever'in *Masa Da Masaymış Ha* şiiri, bütün şiir söyleşilerinde önde gelen şiirler arasında görülür.

Edebiyatımızda herhangi bir topluluğa girip o topluluğun savunuculuğunu yapmayan, şiir üzerine yorum yapmadan sanatını konuşturan, şiirleriyle toplumda çok önemli yer edinen şairlerimiz de bulunmaktadır. Karadut gibi bazı şiirleri dillerden düşmeyen Bedri Rahmi, Fazıl Hüsni Dağlarca, ve Cahit Külebi bunlardan sadece birkaçıdır.

Türk şiirinin bugünkü noktaya gelmesinde her sanatçı ve topluluğun denedikleri yeni şekil ve işledikleri konuların katkıları yadsınamaz. Elbette Türk şiiri sadece Anadolu sahasında gelişimini sürdürmemiştir.

Anadolu dışındaki topraklarda yaşayan soydaşlarımız da Türk şiirine çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu şiirlerin güzel bir örneği olarak da:

OZAN YÜREĞİ

*Şiirler arıyorsunuz benden
Benim değil şiirler, yaşantılarımdır.
Ararsanız yaşantılarımdan arayın*

*Şiirler kanla yazılır savaşta
Yaşla yazılır yaşamda,
Ararsanız yaşamdan arayın.
Şiirler arıyorsunuz benden
Benim değil şiirler yüreğimdir.
Ararsanız yüreğimde arayın.*

Nimetullah HAFİZ

biçimindeki Nimetullah Hafız'ın şiiri gösterebiliriz.

Dünya şiir günü nedeniyle Şair adlı şiirimi tüm şair ve şiir severlere sunuyorum:

ŞAİR

*Bir şiir çiçeğidir şair
Umut üstüne
Sevi üstüne
Gerçekler üstüne yeşerir
Bin umut taşır dağarcığında
Kimi fildişi kuleden başını uzatır
Haşım misali
Sevda pınarında yıkanır kimi
Kimi Kerem misali yanar
Karacaoğlan yolunda*

Kimi bozkırda belirir andız fidanı gibi
Dimdik ayaktadır
Dadaloğlu
Pir Sultan
Köroğlu edasıyla direnir haksızlığa
 Sonra yenilerden say sayabildiğini
 Nazım'ın şiir soluğu
 Ahmet Arif'in
 Can Yücel'in dizelerinde
 Gizemli bir nefes olur
 Hasan Hüseyin'le ırmak olup coşar kimi
 Yeni kuşaklara
Bir şiir çiçeğidir şair
Yediveren
Her mevsim açar
Hoyrat eller gelir bazen
Koparır dalını
Ya da
Çürütmek ister dörde dört odalarda

 O güür sesini kısmak ister
 Bilinir
 Sesi Anadolu'dur oysa
 Rengi
 Yedi bölgesinden gelir yurdun
 Babasını deniz almış çocukların dili olur kıyıda
 Doğuda kan davasına tanık
 Yaylalarda sevi olur buram buram
 Kırsal bölgede katı gerçek
 Bir şiir çiçeğidir şair
 Kitap tarlalarında
 Bitek

GOVERNMENTAL AND NON – GOVERNMENTAL ROLE ON ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMEN

GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞTİRİLMESİNDE HÜKÜMET VE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЙ И НЕ - ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ РОЛЬ НА РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Farkhondeh Yeganeh DELJOO*

Abstract

Entrepreneurship is a concept with different definitions, but it can be defined as: « using of environmental opportunities, technical and organizational innovations and scattered financial sources for responding to economic demands of society by establishment and development of risky new business.» In this concept, entrepreneurship by discovering and exploiting opportunities and sources which aren't evident to everybody and by help of innovations and initiatives, produces or presents service or goods. Economists and call entrepreneurs as « economical development engine » of society.

Sociologists regard this group as promoter of competition culture, changing for a new thinkers regard it as the most important factors in transformation and organizational innovations in present time.

The extensive arena in economical system of countries is in authority of government; therefore, governmental organizations are one of the most important factors influencing the entrepreneurship in society.

In general, in spite of being present from beginning of the creation of human and in all different life parts of it, and being a basis for all of his developments and evolutions and in spite of too many definitions for it, there is no main concept and definition for entrepreneurship and we cannot give any standard and general definition for it. Mac Kilned suggests the problem for defining the entrepreneurship and different point of views are because of disorder in role and status and he thinks we must differ entrepreneurial J behavior from behavior of entrepreneurs. Conceptual record of entrepreneurship in present knowledge refers to two hundred years ago and the first person who propounded the prob-

* Department of Manegment, Astara Branch, Islamic Azad University, Astara /IRAN

lem, was Kantilon. Entre premiership mostly formed in France that its meaning is commitment. Like other concept, there's been an evolution for entrepreneurship.

A thoughtful economist named Schumpeter has given one of the general definitions about entrepreneurship. He propounded this major definition by a new concept named shompeter has given one of the general definitions about entrepreneurship. He propounded this major definition by a new concept named creative destruction. Entrepreneurship means nature an entrepreneur within himself and is a process which pays attention to. It's human power than one has inside himself that causes to be an innovation. In fact, « shompeter » thinks entrepreneurship is economical development engine. Entrepreneurship is creating and making a valuable thing from nothing and is a process of making and reaching to opportunities and following them without considering present sources.

Key Words: Entrepreneurship development, economists, sociologists, innovations, initiatives.

Özet

Girişimcilik farklı tanımları olan bir kavramdır. Ama "Kurulması riskli ve yeni iş geliştirme yoluyla teknik ve kurumsal yenilikler ve dağıtık mali kaynaklar kullanılarak, toplumun ekonomik talepleriyle uygun çevre olanakları" sağlamaktır şeklinde tanımlanabilir. Fırsat herkes için apaçık değildir. Bu kapsamda ekonomistler «ekonomik kalkınma motoru» olarak yenilikler ve girişimler sayesinde girişimcilik üreten mali kaynaklarını keşfetmek ve bunları kullanarak ederek, toplumda girişimciliğe hizmet sunuyor. Günümüzde dönüşüm ve örgütsel yenilikler, en önemli faktörler olarak yeni düşünürler ve girişimler için değişiyor. Bu grup sosyologları rekabet kültürünün organizatörü olarak görüyoruz.

Ülkelerin ekonomik sistemi kapsamlı olarak arenada, hükümetin yetkisinde olduğundan, bu nedenle hükümet kuruluşları toplumda girişimciliği etkileyen en önemli faktörlerden biri sayılır. Genel olarak, insanın yaratılışının başlangıcından, ve tüm farklı hayatta gelişmeler ve evrimler için pek çok temel kavram olmasına rağmen, girişimcilik tanımı için herhangi bir standart ve genel tanım mevcut değildir. Girişimcilik davranışında rol ve statü nedeniyle farklı görüşlere göre girişimciliğin tanımlanması için bozukluk sorunu mevcuttur. Mac Klend düşünüyor ki, girişimcilerin davranışını girişimci davranışından farklılandırmalıyız. Mevcut olan girişimciliğin kavramsal bilgisi sorununu ele alan ilk kişi, iki yüz yıl önce Kantilon olmuştu. Entre başbakanlık çoğunlukla onun anlamını bağlilik olduğunu Fransa'da kuruldu. Diğer kavram gibi, girişimcilik için bir evrim mevcut oldu. Shompeter isimli bir ekonomist ve ilim adamı girişimcilik hakkında genel tanımlardan birine ismini verdi. Shompeter, girişimcilik konusunda ismini verdiği genel tanımlardan birini "yaratıcı yıkım" adında yeni bir konsept ile bu önemli tanımı ortaya attı. Doğanın kendi içinde bir girişimci demektir ve girişimcilik var bu bir uzun süreçtir. Bir yeniliğin olmasına neden kendi içinde insan gücünün var olmasıdır. Aslında, «Shompeter» girişimciliğin ekonomik kalkınma motoru olduğunu düşünüyor. Girişimcilik, yaratma ve yoktan değerli bir şey yapma, fırsatlara ulaşma mevcut kaynaklar dikkate almadan onları izleyen bir süreçtir.

Anahtar Kelimeler: Girişimciliği geliştirme, ekonomistler, sosyologlar, yenilikler, teşebbüsçüler.

Introduction:

Entrepreneurs are one of important factors in economy on the basis of market, they make it possible to have an effective use of sources. entrepreneurial – Behavior is an accelerating factor in production, propagation and usage of innovative ideas. Each entrepreneur in societies with speedy and economical changes, also regulates harmful social effects by creating job opportunities. we can't measure entrepreneur directly, because it's often hidden and it's presence is in behaviors which is representative of entrepreneur and how the entrepreneur appears, is a topic that is always changing.

Governmental politicians must pay attention that entrepreneur is a mechanism which if is used, will great employment, wealth, and welfare. the mechanism to reach to welfare and employment, is education and development of entrepreneur. management knowledge says : If we great a mechanism in which the manager be an entrepreneur, then the large organizations can do this. now they have made a new concept of governmental entrepreneur. it means that large and public organizations are able to have entrepreneur. If we are searching a new solution, first we must consider that have we created a correct thought or not? The atmosphere of country should designed in such a way that entrepreneurs grow. Entrepreneurship grows in condition in which the focus isn't in full-criterion for environmental reinforcement and development of entrepreneurship, governmental organizations are important. government can support them on most of part. for example in private parts and non-governmental organizations, they must establish grow of entrepreneurship culture by conceptual persuading and development of entrepreneurship culture or activate venture capitalists by special works. they must do this to entrepreneurs could meet their financial matters to invest their capital, and not to transmit it's financial burden into public part or like other countries by a centre named entrepreneurship development educational advisory, capital, technical, informational, ... services can be available for entrepreneurs. the third world countries must prepare a suitable bed to create innovation in their organizations. because they are too postponed in innovation and then in technical and then in departmental part to innovate a simple thing that is the easiest work by imitation.

What is Entrepreneurship?

In general, in spite of being present from beginning of the creation of human and in all different life parts of it, and being a basis for all of his developmental and evolutions and in spite of too many definitions for it, there is no main concept and definition for entrepreneurship and we cannot give any standard and general definition for it. Mac Klend suggests the problem for defining the entrepreneurship and different point of views are because of disorder in role and status and he thinks we must differ entrepreneurial-behavior from behavior of entrepreneurs. conceptual record of entrepreneurship in present knowledge refers to two hundred years ago and the first person who propounded the problem, was Kantillon. Entrepreneurship mostly formed in France that it's meaning is commitment. Like other concept, there's been an evolution for entrepreneurship. a thoughtful economist named Schumpeter has given one of the general definition about entrepreneurship. he propounded this major definition by a new concept named creative destruction. entrepreneurship means nature of an entrepreneur within himself and is a process which pays attention to. It's human power than one has inside himself that causes be an innovation. in fact, " Schumpeter " thinks entrepreneurship is economical development engine. entrepreneurship is creating and making a valuable thing from and is a process of

making and reaching to opportunities and following them without considering present sources.

Draker is one of the clear – sighted thinkers in entrepreneurship category. suggests, entrepreneur is the person who starts his own simple and new economical activities and we must think of entrepreneurship as using concepts, management techniques, production standardize, using design instruments and process and setting the job on the basis of education and analysis.

Actually entrepreneurs, consider « change » as a determiner category, they change values and transform their nature. to prove this idea to be true, they use their ventural way of doing, they decide truly and anybody who decides truly he/she is a kind of entrepreneur.

In general, we can understand from these definitions that entrepreneur is one who changes idea in to reality. entrepreneur is one who creates and makes a valuable thing from « nothing ».

In general, there are somany properties for entrepreneurs in different reaserches. by they have some common properties :

accepting venture. (medium and reckoned ventures).

need for success.

center of control (persons who consider happenings as a cause of their own behavior.

innovation, creative power, making idea.

self – reliance.

too mach perseverance.

visionary.

being pioneer.

opportunity - oriented (is seeking opportunities not treats).

out come – oriented.

doer.

future – oriented.

goal – oriented.

high capacity in facing ambiguity.

they often have informal and against organizational hierarchy communication.

In any way, an changing mechanism for exploitation, typically has two forms ‘ one, is gradual change and the other is, instantaneous or radical change. studies show that entrepreneurs use the radical changes it means that they don't agree on gradual changes of behavior, insight and culture, and act all at once because they make the most of opportunity, steps and practical aspects of entrepreneurship :

Tendency power and move forward and fast change
Entrepreneur
Entrepreneur's insight
Recognizes the opportunities and make the most of them
Determines his / her strategies
Mobilizes the sources for implementing staff's and customers satisfaction
More exploitation
End

Entrepreneur's latent volition : Intention Being creative Need for independence Insight Being offensive
Hung level : Employment Wealth Customer's satisfaction
Organization level : Innovation of production Staff partnership process Survival of organization

The Question is that: what is for government to do and what is for private part to do. the important point in here, is the role of structures and non-governmental organizations that must give some of responsibilities to them. in industrial developed countries, different institutes such as management academy in America have very important role on conducting the government for managerial politics, we shouldn't just expect governmental organizations to do all, but there must be a thinking center out of government to help the government to lessen it's responsibility. entrepreneurship in countries, is very important and this culture must be done some activities in universities and educational institutes and if the governments make private part any room, people's potential abilities will be recognized and we make basic design for educating them to exceed the speed of movement toward the entrepreneurship.

The role of government in development of entrepreneurship: the role of government in bing basis for entrepreneurship, is an important problem and entrepreneurs must propose their Assessment. The government has two roles on entrepreneurship and persuading entrepreneurial activities. One role is raised from governmental activities, like issuance of

different licences, that regulate economical and social communication. The related enacted provisions have an important effect on entrepreneurial activities. If we summarize these provisions, they all be in three groups:

First group: are effective in people's entrance into entrepreneurial territory and may have preventing effects.

The second group: are barriers on business.

The third group: the government has an important supportive role because entrepreneurship usually starts from a small business.

Small industries and business, don't have extensive financial and human power to make sufficient infrastructure for their own industry. By providing infrastructural services, the government help entrepreneurs to concentrate their effort on productive activities. To doing activities in a society, entrepreneurs's environmental need must be in the center of attention. These needs are very important and perhaps paying attention to them is the most important role of the governments.

If there be a successful manager who has entrepreneurial.

Characteristics, he/she can cause variation⁴ and this is one of the most important needs in country.

The governments, have different supportive roles on entrepreneurship. The first step is avoiding some of work instead of doing them. The governmental classical instruments, tax and provisions, clearly have important effects on entrepreneurial activities. When the amount of tax is high, or it needs variable complex reports, entrepreneurs scope from tax systems and under ground economy or illegal business start to develop.

Another way for government to help development of entrepreneurship, is the public procurement. Small companies usually suffer from delay on payment of big governmental organizations. This delay on payment in some of countries, destroys a huge number of these companies. Sometimes these organizations have to have the loan of others while waiting of their payment, there for resulting profit is spent on giving the loan back to banks.

Creating incubators of business is another way to develop entrepreneurship and employment. These incubators, by giving some workshops for new-born organizations, support entrepreneurs by allocation of sources and equipment and supplying water and Electricity. Recent researches show that in deprived areas not only because of indirect economical effects but also because of relationship between social policy and development⁵ dependency culture or anti-entrepreneurial culture are one of most importance.

Increasing variety and volume of economical activities done by these incubators, will be an effective help for solidarity of economic. Further more, because the incubators have extensive view point, they propose that an «entrepreneurial culture» can be created among a large part of population. There for, governments can generally promote entrepreneurial culture by educational system in society.

We can explain policy making and the executing roles of governments in development of entrepreneurial education:

Culturization and propagation of entrepreneurial morale: generally creating and reinforcement of values, insights and behaviors, named business culturization, are basic components of governmental strategies in development of entrepreneurship. This goal generally is followed by political framework and persuading, propagational. Educational schedules and all social levels and layers.

Structural reformation and institutionalization: structural reformation is controller in deformation of law, regulations and legal frameworks governed on different aspects, establishment and conducting the businesses.

the most important laws here are: regulations in registration and establishment of companies, determining their legal nature, founders's relationship, laws of tax, job laws and competition laws.

Creating governmental-private educational institutions: large number of people who are scattered in different geographical areas, must be educated and their education costs too much money. Then here rises a question: that actually how this task is done? In most of countries, entrepreneurial education, is done by some institutes, which some of them are controlled by government.

Creating incubators: these incubators are usually spaces with smaller parts that these smaller parts create good context for small business. Creating incubators, must be done whether by government or with financial or non-financial support of government by private part with government partnership.

Procedures in these incubators are like this: by criterions like: the employment power, fast development power, amount of new technology use, existence non_existence of justificatory plan and need for starting it, accept entrepreneurs.

Education of entrepreneurship: the government is able to introduce the concept of entrepreneurship considering its economical and social aspects by ministry of Education and dependent organizations or development of entrepreneurial topic as one of school subjects, can be thought to students who are willing to understand entrepreneurship, to be able to assess their own abilities. To improve the level of entrepreneurship, we can distribute educational tool by the topic of entrepreneurship between students.

Distance and the Media education: distance education is a system in which, the learner learns from distance and by Responsible institutions. In this method, the learner is reliant on him self / herself and will ask for help just when required. This method is done by government and its support, because it needs facilities, equipments and financial sources.

Financial, technical and manageable consulting: the governments are interested in helping small businesses by different solution and because small businesses require financial, technical and manageable consulting- they can give services by creating consulting centers.

Notifying the public by the government: information has major importance on continuing improvement and development of business. Available statistics emphasize that «lack of information» can cause extra-spending the investment of capital. Entrepreneur must have information and be aware to build his/her own future strategies. More complex business, is more important informational system. a non-profitable strategy, (strategy with weak investment of capital), may directly or indirectly result in defeat.

Recommendations:

The most important activities that the government can do for employment and entrepreneurship are:

Producing information about opportunities, propagation of entrepreneurship culture, reconstruction of job culture and labor force.

Removing the legal barriers.

Protecting the innovators right that is one of the barriers to progress and improvement in our country. People immitate other's idea and this destroys the innovation and entrepreneurship. The government must remedy. Seriously for supporting the ingenious right.

Creating capital market for Entrepreneurs and financial assistance is the other activity that the government can do about activating latent Entrepreneurship opportunities and reinforcement of employment.

Educating creativity from primary-school to university even in phd. for all school subject⁴ technical, medicine, economics.

Revision on Educational system, teaching methods, assessment and analysing the students and university students for reinforcement and Blossoming learner's creativity morale.

Increasing people's need for improvement by the means of direct and indirect education.

Knowing the value-creation and entrepreneur people's by Experts annually and introducing, persuading and supporting them on the level of country and province by the media and rewarding them by seniors in country.

Revision in criterion of function assessment and persuading managers and organization staffs and governmental organism for evaluating Risk-orienting and deafest and long-term time for assessing staffs and designing encouragement system and flexible and effective reward in organizations.

Establishment of incubator by the help of private or governmental part under consideration of ministries or organism related to Entrepreneur such as ministry of industries, chamber of commerce, ministry of cooperatives, technical and professional organization, work institute and social security r the center of practical and industrial research. compilation of serious and difficult regulations for registration of ideas and respect to people' intellectual property right.

Giving long-term, low-interested loans and financial and credit facilites for transforming the Entrepreneurs new ideas to economical, social, political and cultural valuse.

Counseling help of government to need Entrepreneurs practical. Technical legal and informational requirements.

Propagation of Entrepreneurship culture by cultural institutions and the media because of motivating for creativity, development, improvement and reasonable risk – orienting.

Compilation of performance regulation for creating self – determined covered companies for reducing thy size of huge governmental organization and institution.

Establishment of development center for Entrepreneurship about schematization, education, research and consulting about Entrepreneurship.

Conclusio :

Entrepreneur ship has two important profit for policy – makers : employment and welfare. if we are seeking social justice, must develop Entrepreneur ship and and creat space for Entrepreneurs to do their activities and small businesses. governmental policy must not be just sectional and must be in the form of a more reasonable policy. it means that at first policy is on the basis of recognizing new Entrepreneurs, supporting the present

Entrepreneurs and finally development and propagation of industry Entrepreneurs by cooperation of organizations that have capability and proficiency.

Considering the experiences of other countries, we can draw a conclusion that we must consider growing Entrepreneurs in countries as a first step in development that is wont be done unless the government's active help, paying attention to Educational category needs Executive mechanisms and national intention in addition to the cooperation of governmental and private part. The for we conclude that Entrepreneurship isn't a inherited affair but is grow able and intractable idea and thought. The economical development cycle will move by Entrepreneurship activities and anywhere.that people in it are capable of thinking at the art of Entrepreneurship will have dynamic and variable Economy.

REFERENCES

- آذر هوش ، فریدون - (توسعه کارآفرینی ، تنگناها و راهکارها) - ماهنامه علمی ، آموزشی تدبیر شماره 90 - بهمن ماه 1377
- آقایی ، صمد - (کار آفرینی ضد اشتغال ، موتور توسعه اقتصادی) ماهنامه تدبیر شماره 114 - مرداد ماه 1380
- احمدپورداریانی ، محمود - (کارآفرینی ضرورت توسعه) ماهنامه تدبیر شماره 95 - شهریورماه 1378
- احمدپور ، محمود (کار آفرینی ، استراتژی مناسب برای افزایش بهره وری) - ماهنامه تدبیر شماره 77 - آبان ماه 1376
- جدی، سوسن - (کار آفرینی و ایجاد اشتغال) - ماهنامه تدبیر شماره 118 - آذرماه 1380
- جهانگیری ، علی - (توسعه پایدار و کارآفرینی در دولت) فصلنامه مدیریت و توسعه شماره 58 - زمستان 1381
- طالبی ، کامبیز - (نقش کارآفرینان در توسعه ملی) ماهنامه تدبیر شماره 118 - آذرماه 1380
- مجدم، منصور - (فرصت های نهفته اشتغال کارآفرینی و جوانان) - ماهنامه تدبیر شماره 96 - مهر ماه 1378
- مقیمی ، سید محمد - (نقش دولت در توسعه آموزش کارآفرینی) - ماهنامه تدبیر شماره 116 - مهر ماه 1380

NECESSITY AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL DEVELOPMENT REGULATION

SOSYAL GELİŞMENİN TANZİMLENMESİNİN ÖNEMİ VE METODOLOJİK GÖRÜNTÜSÜ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ВИД И ВАЖНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Pervin Pervizoğlu MUSAYEV*

Abstract

The article studies the essence of social development and its economic role. It also analyses its developmental dynamics in the Azerbaijan Republic. The author gives the analysis of social development from two global viewpoints. And also the targets of social development are analysed on priorities.

Key Words: social development, the essence of social development, aspects of social development, developmental dynamics, priority targets of social development.

Özet

Makalede sosyal gelişmenin özü, ekonomik rolü araştırılmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyetinin gelişme dinamikleri incelenmektedir. Sosyal gelişme iki temel küresel prizmadan yaklaşılmaktadır.

Makalede sosyal gelişimin hedeflerinin öncelikleri üzerine tahlil yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal gelişim, sosyal gelişimin özü, sosyal gelişimin görüntüleri, gelişimin dinamikleri, sosyal gelişimin öncelikli hedefleri.

Social development regulation is a component of state economy corresponding to objective necessity and geneological roots in the market type economic condition. Thus the categories of social policy, social state and social development, on the whole, are complex

* Candidate for a Degree of Azerbaijan State Economy University. /Bakü/AZERBAYCAN

and mutual relationship regulation object. The essence of social development and adequacy of its basic indicators form regulation technology of this progress and respectively its objectives and mechanisms.

It is possible to analyse and predict the essence and directions of social development from different aspects. Mainly its material side and macroeconomic problems form the leading ring of regulation policy. Social development occurs with the condition and regulation of development of existing economy. Thus along with economic growth, it is mainly characterized with regulation of population's welfare, developmental problems of social condition on the fields and areas, and as well as, with internal parameters of every social object. Preparation and implementation of measures of social development regulation related to population's provision form a demand system for social objects in the market economy condition. Thus social development is estimated with the demand system of population, meeting extents of those demands and also the condition which provide the ways of meeting demands. Therefore, an optimal management of relationship between social demands and social objects occur with the conformity of criterion. Thus as a criteria of improving living standard social development regulation occurs from the viewpoint of necessity of management as a result of influence of some objective and necessary factors. Thus features of developmental tendencies, their dynamics and material-financial structure of resource potential in every country form definite contours of social development and determines its basic directions. Therefore it is possible to set up a regulation system of social development in the light of two global prisms.

1. Promoting life standard and improving life condition.
2. Improving social provision system and social infrastructure and objects of social environment.

The first direction includes meeting the material and moral demands of population or meeting social demand of human as a social category or promotion of social demand level of human as a social category by attaining economic growth and improving its distribution.

The second direction includes regulation of social development itself through development of a number of social fields, arrangement and management of its market. Therefore regulation is established with field and functional settings. Functional regulation covers more addressed, systematic and complex-programmed provision in the condition of market type model.

Social regulation occurs directly and indirectly by creating material-financial and consumption environment. It largely occurs with income increase, abolishment of poverty, as well as with the provision of the whole market demand and supply equilibrium. Social regulation has objective and subjective reasons. Thus demand and its meeting opportunities are not the same in the society. Differences in employment in the fields and also in the labor and life condition in separate regions defines regulation function of state. On the other hand, because of the differences and polarization of population for their labour ability and the income they get, maintenance of their minimal life condition creates methods and mechanisms of some regulation systems. Existence of some complex measures for state and non-state mechanisms of regulation requires aimed program methods. (Н.М.Римашевская «Человек и реформы. Проблемы выживания» М., 2003).

Regulation is concerned with field-functional and any aimed addressed tasks. Social regulation is used to achieve the goal meant in advance on demand system, social fields and socio-demographic groups of population. Thus social predictions substantiate necessary

resources and technologies. Social predictions are made on the global and concrete addresses and the problem to be solved. Thus level of life standard of population requires their potentiality and necessary resources for reproduction of this potentiality.

The main goal of regulation is meeting social needs. Thus, it defines regulation problem of necessary parameters for attained level of welfare of population, their objective needs and development and its main directions. As social needs and attained developmental level are complex social-economic process, its regulation can be defined from real and normative or from any ideal level. Thus real situation itself cannot be the same for different social groups and population. Therefore, regulation policy is meant for mid-level and low-paid families, as well as positions meant for development.

Regulation is related to evaluation and also interests that stimulate for development. In real condition social situation is measured with the dynamics, structure and also shifting tendencies of some social norms and material opportunities and needs themselves. Therefore social development itself is of relative character and it is valued from philosophical, economic and regulatory criteria viewpoints. Social progress is not only measured with material factors, but also together with moral values of these material factors. Because development of human himself, society and nation plays the role of determinant of social development. Thus physical person, who satisfies only with physiological demand, or comparison of community with world level development, is measured with different criteria and valued by developing the demand itself. For example, a man who is engaged only in farming in the mountain and does not read or write and does not go to the cinema or doesn't watch television either, but lives a life of 80-100 years, his long life is valued as an extreme lifestyle from the life term point of view. But sometimes a man who lives in a luxurious situation and uses all his blessings aimlessly, but lives a short life or suffers from any disease all his life, in this case his life cannot be valued positively from development or social development point of view.

As an object of social regulation macroeconomic and concrete functional objectives appear and by appreciating strategic essence and results of these objectives their efficient variant and the ways of minimization of relevant sides are chosen. Thus to solve welfare problem and every man's opportunities of gaining potential profit in modern economic situation are appreciated. And also, structure of social contingents determines their activity to gain profits and whether these profits will be regular or for a definite term. If the number of population who are an object of social defense and motivation of their social demand form social market segments, mainly for the purpose of social defense necessary resources and their distribution and provision rules, standards and mechanisms defined with relevant scientific grounds are substantiated. The efficient forms of these mechanisms are defined. Regulation as a function of management comprises methodical aspects related to defining principles and methods to achieve some goals and their application. Thus regulation functions on production, service and activity type comprises specific criteria, indexes system and regulation technology and each of these elements having specific principles, consistencies and management mechanisms is formed as a system which is shifted dynamically. Regulation objects, subjects and functions are solved directly within the frame of authorities and objectives (Н.М.Римашевская «Человек и реформы. Проблемы выживания» М., 2003).

In the market regulation of economy classic economists A. Smith, V. Varlas, A. Marshal and others removed the objectives of the state as a regulation subject. Modern economic tendencies, experience of market type countries and social situation of the

republics that live in the contemporary transition economy condition, the essence of state regulation principles and appearance of their specific characteristics in the agrarian sector are given broad place in the monograph by S. Salahov as a monographic investigation in the real Azerbaijan condition. The role of state regulation is defined with social provision, social justice and social distribution system. Therefore a social state is formed. As social rights in the transition economy condition social defense of population is determined with their progressive development. (Сбережения народа. Под. ред. Н.М.Римашевской (М., Наука, 2007, стр.326.).

Social provision covers state and its duties for low-paid families and citizens, its material, financial and employment principles. State provision system determines the regulation directions of population's living standards by creating condition for the coincidence between social-demographic composition of population, their potential utility labor activity and working places, as well as by providing direct pension, compensation and material assistances. Transition economy covers adaptation period and process relevant to market type development. In this case a number of social tensions appear. When self-regulation of the activity of production and service sphere relevant to the market economy is done already formed labor resources or lifestyle of population differ in quality and activity to have new properties in front of new market demand.

So, for the economy formed in the planned economy system condition appear the characteristics distinguished with new social consequences of the market type economy. In this case different structures and changing tendencies of transition period and its manifestations are formed for each formed economy. Therefore in the condition of current dynamism and economic growth as a regulation policy by taking into consideration external factors as an efficient system and staged process it differs from shocking therapy. First, perspectives of separate fields and basic principles of their modification are grounded corresponding to the development outline.

Economic growth prediction and changing tendencies of potential opportunities form the financial-material basis of social development. Therefore equilibrium between social development and economic growth is formed as a factor and consequence for each other. As living standards of population improves, their labor and life activity embody themselves in the light of a more useful prism. As educational and health services improve and they affect on humans' life considerably, their labor and economic activity becomes comprehensive. Maximization of population's material wants makes their moral needs maximize, too. As a more active factor, the influence of consumption behavior on global economic growth is defined with functional shifting objective law which grows monotonously.

Economic growth targets stimulate the next development from a number of criteria viewpoints. Thus, increase of Gross Domestic Product, its distribution into investment and consumption expenses are defined with definite priorities. Priority approach is substantiated with economic growth which is necessary for different targets. Though direct dependence to be determined among economic growth from different targets and opportunities points of view is not found, elasticity and correlation between them are substantiated relative to a number of hypothesis. Human's consumption and its separate growth function finds its reflection with research of relations between revenues, expenditures, production and consumption.

N.M. Rimashevskaya gave scientific basis of some methodological and methodical aspects of consumption sphere by researching it separately in the frame of reforms program in the new intensity, integrity and social tension condition.

The analysis of social development targets on priorities forms respectively hierarchy structure. Basic directions of this structure make the relationships between total demand and total supply, also investment and consumption, income and consumption, infrastructure and production sphere optimal. Therefore by considering social development as a profit of reproduction, tendencies to establish relationship of correlations of current and perspective distribution and structure are grounded. Optimal sizes of these correlations are measured by the expenses of current and perspective targets or the criteria the society achieves. (Н.М.Римашевская «Человек и реформы. Проблемы выживания» М., 2003).

Measurement of social development itself is estimated with the affect of total sum of complex and related fields' development and their influence on the development index of population. Therefore, as a human development index, international standard measurement system occurs with the methodology of separate states to appreciate human development in the condition of reforms. Thus, international estimations suggest that human development index is mainly measured with the growth tempo of Gross Domestic Product which is the economic growth index, education level and life term. But social situation of each country, its reached economic level is measured along with the growth of Gross Domestic Product, with the level of this growth per capita and also distribution of GDP and the final consumption volume as a result of redistribution. Thus, as a comparative criterion, GDP per capita covers investment expenditures of appropriate indicators and modes allocated for consumption level. The relationship between investment and final consumption is defined with the extensive consumption resources for perspective development of each of them shifting dynamics of current and perspective expenditures and shifting dynamics of perspective expenditures of each of them.

Material basis of social development is composed of the part used for consumption of GDP and its part for salary, funds and compensations in every field. Thus, individual consumption is defined with a number of individual parameters; it is also taken together with resources necessary for some collective and public consumption which provide total demand of society. Public consumption fields and free service spheres are state-financed activities. Mainly education, culture, public recreation objects develop with common indicators in the cultural sphere and are of different quality on social-demographic groups of population. Including the development of health, service and education freely, on the account of state mainly create condition for contingents which need these fields. Therefore, differential consumption approach determines distribution objective laws due to volume of total income.

1. Social development regulation is designed on the basis of a number of principles. Thus, balanced development policy in the macroeconomic level is defined through balanced and appropriate incomes among production, distribution and social defense system. Balanced development between fair distribution and provision between economic fields and social groups of population provides social regulation for solution of micro -level problems. Social regulation occurs mainly through improvement of scientific and normative basis of social provisions and formation of these norms on the fairer principles and stimuli in the market economy condition. Mainly social norms determine social development dynamics which is a component of common economic development in the country. Social provision system has specific indicators and resources to establish stimuli

on population groups and areas. (Алирзаев А.Г. Система экономика-математических моделей для прогнозирования уровня жизни населения республики. Баку, Изд-во «Элм», 1979.109с)

Social defense as being a provision system of social development defines basic directions of state regulation under fair principles and state control.

Social regulation is firstly more efficiently organized by improving distribution system between the production and use of state resources among fields and areas. Thus state regulation policy demands optimizing of relationships among inflation, price changes and stimulation for production in the development of market type.

Macroeconomic regulation is determined by equilibrium between indexes of economic development. Thus equilibrium among Gross Domestic Product, investment and incomes of population, as well as consumption is a basic condition for regulation.

Development dynamics in the Azerbaijan Republic is formed with complex and systematic relationships of its basic economic and social indexes. In this dynamics macroeconomic equilibrium, largely dynamics of resources which is necessary for economic and social development, finds its reflection.

Table 1

Socio-economic development dynamics (million manat)

Indexes		Years		
	2000	2005	2006	2008
GrossDomestic Product	4718,1	12522,5	17735,8	38005,7
Including				
Per capita (man.)	595,1	1513,9	2120,3	4439,9
Incomes of population	4047,3	4600,3	7927,3	20058,2
Income per capita (man.)	510,3	924,9	1189,3	2343,2
Amount of monthly compensation (man.)	14,4	24,0	28,5	29,0
Food products consumption (per capita, kg)				
A) meat and meat products	22	29	29	30
B)milk and milk products	154	274.8	279	280
C)water-melon/melon and vegetable crops	125	175	182	190

As is seen from the table (Statistic indexes of Azerbaijan, 2009, p.391), developmental tends increase dynamically. But shifting tends of the oil export of industrial products and, as well as service sphere of construction complex increase more rapidly. The role of

population in the increase tempo and their incomes change related to the existing mechanisms in the distribution and consumption sphere and perspective policy.

The level of Gross Domestic Product per capita is considered as a criterion of poverty reduction in the macro level. Thus the level of Gross Domestic Product per capita depends on its effect on population groups, distribution and redistribution systems. Distribution of population according to hired wages and the income level is characterized with the avoidance extent of average annual income level. Thus social demand and the basic criterion that affects its formation are comprised of population revenues, expenditures and allocations per capita.

So some macroeconomic conditions of social development do not affect everyone equally. Those which influence greatly are criteria which affect distribution system and main conditions of life standards. Thus it is defined with the population's ability to gain income.

Socio-economic development forms basic directions of condition regulation. Thus state regulation policy corresponding to consumption behavior model, distribution and methods of market formation which provide equilibrium between demand and supply play a leading ring role. Consumption structure is administered through state security conception. The analysis and basic directions of economic security in accordance with the aerial and functional market principle have been researched by A. Abbasova, specially its main ways and methods in the agrarian sector have been revealed.

Aspects of social development, its main directions and economic outcomes are based on system methodology. More characteristic side along with meeting social demand of population in the republic, there appears necessity of establishing its symptoms relevant to development and integration system. For this purpose methodology of socio –economic system must provide economic growth, structural policy and unity of strategically planning with marketing planning and their mutual relationships.

Social development regulation can be done through targets, resources predictions and mechanisms. First of all, social development targets can be included the followings:

- promotion of life standards;
- bringing consumption level nearer to demand level;
- poverty reduction and economic development program;
- establishment of polarization from the material point of view on the economic basis;
- socio-economic development of regions and provision of settlement of population there;
- development of social infrastructure in accordance with economic growth and improvement of marketing structure.

In order to study methodological sides of these aspects modern evaluation prediction methods are used. Thus prediction targets are determined with scientific grounds which cover normative-legal and social provision principles. Later the resources are found which are necessary to gain these targets. Resource planning is prospectively evaluated taking into consideration the factor of scientific-technical innovation, as well as integration.

As an integration factor the structural change of the republican economy, export-oriented economic development and resource potential of social maintenance are evaluated, their effect on the economic growth is predicted and as a structural factor in the republican

economy, the region, improvement of field marketing structure and its model of transformation in accordance with targets are substantiated.

REFERENCES:

1. Azerbaijan Constitution. Baki, 2002
2. Statistical indexes of Azerbaijan. 2009, p.391
3. Socio-economic development program of regions. 2004-2006 years.
4. Алирзаев А.Г. Система экономика-математических моделей для прогнозирования уровня жизни населения республики. Баку, Изд-во «ЕЛМ», 1979. стр. 109
5. Н.М.Римашевская «Человек и реформы. Проблемы выживания» М. 2003.
6. Сбережения народа. Под. ред. Н.М.Римашевской (М., Наука, 2007, стр.326.)

MİTOLOJİK VAK VAK AĞACI VE KÜLTÜREL YANSIMALARI

MYTHOLOGICAL “VAK VAK TREE” AND ITS CULTURAL REFLECTIONS

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ «ДЕРЕВО ВАК-ВАК» И ЕГО КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОТГОЛОСКИ

Hayrettin İVGİN*

Özet

Türk kültüründe ve mitolojisinde bir “Vak Vak Ağacı” motifi bulunmaktadır. Bu ağaçların “Vak Vak Adası” adı verilen bir adada bulunduğu kabul edilir. Bu adanın; Afrika, Çin’in doğusu veya Sumatra adasında olduğu rivayet edilmiştir.

Meyveleri insan olan, özellikle çıplak kız olan bu ağaçlar; Türk kültüründe özellikle Karagöz tasvirlerinde resmedilmiştir. Bu ağaçla ilgili pek çok anlatılar bulunmaktadır.

Bu yazımızda; Vak Vak Ağacı ile ilgili Türk kültüründeki yansımalar anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vak Vak Ağacı, mitoloji, Karagöz tasviri, konuşan ağaç, kehanet ağacı.

Abstract

There appears a “Vak Vak Tree” motive in the Turkish culture and mythology. It is accepted that such trees are available in “the Vak Vak Island”. It has been related that this island is located in Africa, east of China or in Sumatra.

Fruit of these trees of human-being, in particular, nude girls, which are picturized in the Turkish culture, particularly in Karagöz puppet show images. There are a lot of stories about this tree.

In this piece of writing, reflections on the Turkish culture in connection with “Vak Vak Tree” are communicated.

Key Words: Vak Vak Tree, mythology Karagöz image, speaking tree, prophecy tree.

* Halk Bilimi Araştırmacısı-Yazar (Prof. Dr.). Ankara/TÜRKİYE

Türklerin yaratılış mitinde önce yer, sonra gök yaratılıyor. Yeryüzünde ise ilk yaratılan da ağaçtır. Tanrı Ülgen, dalı budağı olmayan bu ağacı önce beğenmiyor. Daha sonra ağaçtan dokuz dal çıkıyor. Her daldan da bir kavmin yaratılmasını sağlıyor. Buradan şunu anlıyoruz ki insan, ağaçtan sonra yaratılmıştır. Ve insanın çıkış yeri ağaçtır.

Bütün dünya mitolojisinde ve inanışlarında ağaç önemli bir öğedir. İslâmiyette Tûba ağacı, cennette bulunan kökleri gökte, dalları yerde olan ve bütün cenneti kaplayan bir ağaç olarak nitelendirir. Tûba ağacının Musevilikteki karşılığı “Sefirot Ağacı”dır.

Ağaç, eski Türklerin kutsal veya tabu saydıkları bir varlıktır. Ormanlar bu yüzden kutsal sayılmaktadır. Özellikle kayın ağacı kutsal sayılan ağaçların başında gelir. Türk düşünce ve inancında “kozmik ağaç” gibi adlarla bilinen ve daim yeşil kalan ağaçların kutsallığı İslâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiştir.

Kitaplı dinlerde; Adem ve Havva’nın yasak elmayı yedikleri, elma olduğu söylenen bu yasak meyveyi kadın başlı bir yılan tarafından verildiği, bu meyvanın ağacına “bilgelik ağacı” veya “bilgi ağacı” denildiği yazılıdır. Bu ağaç da bir “hayat ağacı”dır. Bu ağacın “anber ağacı” olduğu söylenmektedir. Adem ve Havva’ya cennet bahçesinde ölümlülük verecek “bilgi ağacı” ile ölümsüzlük sağlayacak olan “hayat ağacı”ndan birini seçme şansı verilmişti.

Hayat ağacı; dinlere, toplumlara göre; meşedir, sedirdir, hurmadır, incirdir, duttur, amberdir vs.

Ortaçağın mitolojik bitkileri arasında, Sodom ve Gomorra terk edilmiş bir yerinde bir dev ağaç vardır. Adı “Sodom Elması”dır. Bu elmadan biri koparıldığında elma duman haline dönüşür ve kül haline gelir. Başka bir ağaçta Zieba Ağacı’dır. Kocaman kabukları iri parçalar halindedir, yukardaki dalların tepesinde içine çıplak kadın ve erkeklerin gizlendiği bir yuva bulunur. Zieba ağacındaki bu insanlar bu yuva içinde dünyayı seyrederek ömür geçirir.

Yine bazı mitolojik ağaçların meyveleri bebeklerdir, kızlardır, kazlardır. Bazılarının meyveleri koyun yününden daha güzel bir ürün verir, insanlar bu yüzden kendilerine kumaş yapar, giysi dikilirler. Yeni Gine’nin batısında bulunan Batı Seram adasında anlatılan bir mitte; Nanusaku Dağında muz kabuklarından dokuz insan ailesinin çıktığı anlatılır. Hainuwele adlı kız bir hindistan cevizi yaprağından doğmuştur ve hindistan cevizi ağacı da dışıdır.

Budistler, Tanrı Brahman’ın sarayında güzel çiçekleri olan, ışık saçan, üzerinde çocukların yaşadığı ağaçların olduğuna inanırlar.

Türk inanç ve düşünüş sisteminde ağaç ile çocuk arasında çok sıkı bir bağ bulunur. Hanlar ve beyler, Tanrı katında bulunan kutsal ağaçlar vasıtasıyla yeryüzüne indirilmektedir. Uygur devletlerinin kağanları birer “Iduk-Kut”dur. Bunlar hep ağaçtan doğmuşlardır. Oğuz Kaan destanının bir varyantında, evlendiği kızlardan birisi yalnız ağaç (tek ağaç) tarafından cennetten Oğuz Kaan’a gönderilmiştir. Oğuz Kaan destanının Reşideddin nüshasında ise bir çocuk yani Kıpçak ağaç kovuğundan doğmuştur. Yine Türklerin inançları arasında; dünyaya gelecek çocukların ruhlarının hayat ağacının dallarında kuş şeklinde yaşadıkları inancı vardır.

Bu yazımızın konusu Vak vak Ağacı’dır. Vak vak ağacı ile ilgili pek çok anlatılar bulunmaktadır. Doğu mitoslarında meyveleri küçük çocuk kafası biçiminde olan bir ağaçtır. Rüzgar estikçe çocukların kafası birbirine çarpar “vak vak” diye ses çıkarırlar.

Bu vakvak ağaçlarının veya ağacının Vakvak Adasında bulunduğu kabul edilir. Bu ada nerededir? Bununla ilgili o kadar çok anlatı var ki, Afrika'da olduğu ileri sürülür, Çin'in doğusunda veya Çin Denizinde, hatta Sumutra Adası yakınlarında bir yerlerde olduğu kabul edilir. Ama genellikle Vakvak Adasının Hint Denizinde bulunduğu inanılır. Bazı yazarlar, bu adaların sayısının binden çok olduğunu bildirirler. Bu Vakvak Adasını eski yazarlar tanımlarlar. Derler ki; dev boyunda balık, dev boyunda kaplumbağa, uçan akrep, ateşte yanmayan semander kuşu, cinsiyet değiştiren tavşan türünde yaratıklar bulunduğunu söylerler. Güya gerçek bilgiler de verirler; nüfusu, bitki örtüsü vb.

Bazılarına göre; Vakvak Adası, Irak'ın güneyindeki Komor Adalarının yakınındadır. Buranın bir kraliçesi bulunuyordu ve 400 genç bakire sarayında yaşıyordu.

Bu ağaçtan söz eden en eski kaynak 8. yüzyıldan kalma bir Çin metnidir. Bu metinler daha sonra 14. yüzyılda bir Çin ansiklopedisine de aktarılmıştır. Buna göre Arap denizciler, sekiz yıl denize gittikten sonra bir kaya üzerinde bir ağaç görürler. Bu ağacın dalları kırmızı, yaprakları yeşildir ve üzerinde 6-7 parmak boyunda çocuklar vardır. Bu çocukların elleri, ayakları ve başları ağaca yapışıktır. Konuşmazlar ama gülerler ve hareket ederler. Dalından koparıldığı zaman kuruyup siyahlaşırlar. Yani bu ağacın meyveleri insana ve kadına benzemektedir. İşte Arap denizcilerinin bulduğu bu ada ve adadaki ağaç; kimilerine göre Hindistan'dadır, kimilerine göre Çin'dedir. Çin'de bulunan adalardan birisinin Vakvak Adası olduğu ve Vakvak Ağacının da bu adada olduğu anlatılır. Çindeki bu ağacın meyveleri hurmaya benzer. Bu meyveler olgunlaştıkça önce genç kızların ayakları, sonra bacakları, dizleri, kalçaları belirmeye başlar. Bu süreç mart ayında devam eder ve genç kız tümüyle belirir. Ancak bu kızlar saçlarından ağaca bağlıdırlar. Çok güzel kızlardır, haziran ayı içinde yere düşerler. Düşerken "Vak! Vak!" diye ses çıkarırlar, daha sonra toprak olurlar.

Başka bir anlatmaya göre; Vakvak ağacı hayvan ve bitkilerden oluşmuştur. Bunun yemişleri insana benzer. Saçlarından asılı kadınların göğüsleri ve üreme organları aynı kadınların ki gibidir. Sürekli "Vak! Vak!" diye sesler çıkarırlar. Eğer birisi bunların bir yerinden tutarsa, hemen susarlar ve ölürlar.

17. yüzyılın en büyük gezgini ve derlemecisi Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Vak- vak Ağacı ile ilgili bir anlatma bulunmaktadır. Anlatılan efsane şöyle:

"Cenab-ı Allah ezeli yaratıcılığını göstermek için, Adem Safi'nin çamurunun artıklarından Hindistan adasında Vakvak, adında büyük bir ağaç yaratmıştır. Onun insan şeklinde meyveleri olup, hepsi de başından asılmış gibi dururlar. Allah'ın emriyle bu meyveler olgunlaşınca 'vak vak' diye bir ses çıkararak kırk günde yere düşerler. Çeşitli yaratıklar bu meyveyi yerler."

Evliya Çelebi'nin naklettiği bu efsanede ağacın menşeinin Hz. Adem'in yaratıldıktan sonra artan çamurları olduğudur. Ağacın meyvesinin insana benzetilmesi de Hz. Adem'in topraktan yaratıldığına ilişkin olmasına bağlanmaktadır.

Binbir Gece Masallarında da meyveleri, hayvan, insan ve bitkilerden oluşan ağaçları anlatan masallara rastlıyoruz. Mesela; Bulukiye Masalında, iki ağaç tanıtılır. Birisinin meyveleri saçlarından asılmış insan başıdır, diğerinin meyveleri ise ayaklarından asılı ağaçtan sarkan yeşil kuşlardır. Basralı Hasan masalında, dalları insan başı gibi olan "vak vak" diye ses çıkaran ve Allah'ı öven bir ağaçtan söz edilir. Ebu Mehmet el Kaslan masalında, yaprakları, çiçekleri ve yemişleri değerli taşlardan ve mücevherlerden oluşan süslü bir ağaç bulunmaktadır.

Başka bir anlatıda; Vakvak Ağacı'nın Cezayir dolaylarında bir adada bulunduğu ifade edilmektedir. Bu anlatıda, çok güzel kızlar saçlarından ağaca asılı imişler. Zamanı gelince

yani olgunlaştınca saçlarından kesilir ve ağaçtan düşürülür. Düşürülen bu güzel kızlar ancak bir gün yaşarmış. Bu yaşadığı bir gün içinde onu sağ gören yöre erkekleri bu kızlarla birleşirmiş.

Şair Firdevsî'nin Şehnamesi önemli bir İran destanıdır. Bu destanlarda, Büyük İskender'in Vakvak adasında onun geleceğini anlatan ve onun erken yaşlarda öleceğini bildiren bir "Konuşan Ağaç"a rastladığından söz eder. Hamse'lerin bir parçası olan İskendernâmelerde bu konuşan ağaçla ilgili anlatılar bulunmaktadır. Gündüzleri erkek, geceleri kadın sesiyle konuşan "Kehanet Ağacı" adı da verilen bu konuşan ağaç çeşitli şekillerde tasvir edilmektedir. Meselâ; 1425 yıllarında yazılan bir eserdeki resimde, ağacın dallarında çok sayıda hayvan başı ve yalnızca tek bir insan başı bulunan bir ağaç olarak tasvir edilmiştir. Ama 17. yüzyıl başlarında yapılmış bir tasvirde ise Vakvak Ağacı (Konuşan Ağaç) gövdesi yılanlar tarafından sarılmış bir şekilde gösterilir. Ağacın dallarında bilinen veya bilinmeyen (yani nasıl bir cins hayvan olduğu tahmin edilmeyen) hayvan başları ve dallara asılı halde çok sayıda çıplak kadın görülmektedir. Bu resimde hayvanlardan iki tanesinin üzerinde boynuzlar bulunmaktadır ve ejderha kafaları belirgin bir şekilde tanınmaktadır. Bu ağacın meyveleri arasında yedi adet çıplak kadın bulunmaktadır. Resimin altında ise, yani yerlerdeki biten otların dallarında da çiçek yerine hayvan kafaları bulunmaktadır.

İskendernâme'nin bir varyantında Büyük İskender, Vakvak Adasına gidiyor. Burasının bir güzel kraliçesi vardır. Bu kraliçenin emrinde 6 bin kızıdan oluşan bir de ordusu vardır. Buradaki ağaçların meyveleri "Vak! Vak!" diye ses çıkarıyormuş. Falname adlı eserde İskender, Hz. Hızır ile birlikte böyle bir ağacın altında gösterilir. Hızır atından inmiş yerdedir, İskender atının üstündedir. Ağacın meyveleri hayvan ve insanlardan meydana gelmiştir. Bu hayvanlar arasında fil başları, insan başlı kuşlar, boynuzlu keçiler, tanımlayamadığımız hayvan başları, ejderha başı bulunmaktadır. Bu ağacın dışında, adada köpek başlı yaratıklar, yılan bedenli fil başlı balık, gündüz denizde yüzen gece uçan bir yaratık da vardır. İskender, bu adanın iklimini çok sever, burada bir şehir kurar ve adını Serendip koyar. Buradaki konuşan ağaç, İskender'e geleceğinin ne olduğunu anlatır. Ona ömrünün kısa olacağı konusunda kehanette bulunur.

Bir ilginç minyatür de, Tarih-i Hindi Garbi (Batı Hind Adaları) Tarihi el-Müsemmâ bi Hadis-i Nev adlı eseredir. Mehmet bin Emir Hasan El-fundî el-Niksârî (ölümü 1591) tarafından kaleme alınan ve basımı 1729-1730 yıllarında gerçekleştirilen bu eserde; Amerika'daki Vak-vak Adası'nda insan olmadığı sadece güzel meyve ağaçları bulunduğu ifade edilir. Ancak bir ağaç vardır ki bunun meyveleri güzel cariyelerden oluşmaktadır. Bunların özelliklerini görenler onlara hayran oluyorlar. Cariyelerden biri ağaçtan kesilip alındığında bu cariyeler 2 gün yaşamaktadırlar, sonra güzellikleri bozularak yok olmaktadırlar. Adaya gelen insanlar, bunlarla ilişkiye de girmektedirler. Tarih-i Hindi Garbî adlı eser 1583 yılında III. Murat'a sunulmuştur.

Burada şunu da ifade edelim ki Şair Ahmedî'nin İskendernâmesinde de "Konuşan Ağaç"tan söz edilir. İskender, Karanlık Ülkeden (Zülmeter Âlemi) çıkıp dönüş yoluna yöneldiğinde büyük bir ovayla karşılaşır. Bu ovada pek çok güzel ağaçlar bulunmaktadır. Bu güzel ağaçların ortasında büyük bir gölgesi olan Tuba isimli bir ağaç durmaktadır. İskender, ordusunu bu ovada konuşlandırır. Kendisi de bu Tuba ağacının altında yatar. Gecenin tam yarısında Tuba ağacı inleyip konuşmaya başlar. Ağaç, İskender'e ölümünün yakın olduğunu bildirir. İskender, sabahleyin ordusunu toplar ve hızla bölgeden ayrılır. Ama üzüntülüdür, gönlü kırık ve hastadır. Böylece İran'a doğru yönelir.

Ortada bitmiş bir ağaç sâye-vâr
Diye-y-idün adı Tûbî'dür meğer

Ol arada kurduruban bârığâh
Ol ağaç dibinde yatd'ol gice şâh

Çünkü gitdi gicenün nısfı temâm
Kam'uyıdı gayr-i Hayy-i Lâ-Yenâm

Ol ağaç nâle idîben zâr zâr
Didi k'iy mihnet çekici şehriyâr

Nice yürüdür senf bu hırs u âz
Mâl çoğı n'assı çün ömr ola az

Ömrün âhir oldı pes nedür sebeb
Kim kılursın dünyayı böyle taleb

Pâdişâhlıh sürdün on dört yıl temâm
Bir gün olmadun cihanda şâd-kâm

Bunca cem' itdün velîkin yimedün
Ben ölem ayruga kala dimedün

Uş gidersin ayruga kalur bu genç
Sen çekersin arada bî-hûde renc

İy dirîğ ü derd sinün rencüne
Kim elün uş irmez oldı gencüne

Şah agaçdan bu sözi k'itdi semâ'
Sanki didi cân tenine el-vidâ

Gitdi dil-hasta oradan subh-dem
Huşk-leb olmuş gözi toptolu nem

Burhân-ı Kâtî Tercümesinde Vakvak Ağacı şöyle tanımlanır. Her sabah yeşil ve teravetli, her akşam solgun olmuş. Bazıları da ağacın bulunduğu bir ormanın adıdır, demişler. Eski coğrafyacılar göre Çin adalarından İstayfon civarında Vakvak Adasında yetiş-tirmiş. Yaprığı incir yaprağına benzermiş. Martta hurma çiçeği gibi çiçek açar, bu çiçekten iki insan ayağı ve nisan sonunda tam bir insan vücudu çıkarmış. Bu vücutlar dilber cariyeler şeklinde olur, salkım gibi ağaçtan sarkarlarmış. Onbeşinde tamamen dökülürmüş. Düşerken “vak vak” diye ses çıkarmış. Bu meyveler bir kadının bütün uzuvlarını, bütün vasıflarını haiz olurlarmış.

Bir 16. yüzyıl minyatürlü yazma olan Burçlar Kitabı on iki burcu göstermektedir. Bunlardan İkizler Burcu’nu gösteren minyatür ilginçtir. İkizler Burcu bir ceviz ağacı biçimindedir. Meyve yerine iki başlı insanlar büyümektedir. Kırk gün sonra bunlar dallarından koparlar, iki ay yaprakları filizlenir, sonra rüzgarla yedinci göğe sürüklenir. Göğün bu yerinde melek olurlar. Minyatürde bir ağacın dibinde iki genç oturmaktadır. İkisinin de başlarında birer altın taç bulunmaktadır. Bu minyatürdeki iki genç değildir, bitişik tek bir gençtir. Yani Siyam ikizleri gibidir.

Arap coğrafyacıları ve gezginleri, Vakvak adı verilen bölgeyi genellikle Japonya ile ilişkilendiriyorlar. Arap yazar İbn Hurdazbih (doğumu 820 ölümü 312), Vak vak Bölgesini zenginlikler ülkesi olarak belirtmektedir. “Çin’in doğusunda vak vak adında, altın zengini bir ülke vardır ki orada yerleşik olanlar bu metalden, köpeklerine zincirler, maymunlarına tasmalar üretmekte, altınla bezemış elbiseler satmaktadırlar” demektedir.

Yine Arap yazar El Makdisi (ölümü 983) ise; Vak-Vak’ın Hindistan’da bir bölge olduğunu “vak vak” diye bağırarak meyveler veren ağaçlarından ötürü bu adı aldığını ileri sürmektedir.

Hindistan’ın Delhi şehrinde yaşamış olan Âmir Hüsrev Dihlevî (doğumu 1253-ölümü 1325) tarafından muhtemelen 1571 tarihinde kaleme alınan Heft Manzar (Yedi Görünüş) adlı eserde de Vak-Vak Ağacı’ndan söz edilmektedir.

Bu arada şunu da ifade edelim ki Francesco Colonna (doğumu 1433-ölümü 1527) yazdığı Le Songe de Poliphile (Poliphile’in Rüyası) adlı kitapta, “Ağaçtan İnsana Dönüşen Yedi Bakire” adlı mitolojik anlatıda, ağaçtan insan haline gelen yedi bakire kızdan söz etmektedir. Bu eserde mitolojik anlatıyı konu edinir bir de resim yer almaktadır.

Vakvak Ağacı bütün bu anlattıklarımıza göre tam anlamıyla dişil bir imgedir. Hintlerin bir “Vac” adlı bir tanrıçası vardır. Vac’ın Sanksritçe’de kelime anlamı “söz” demektir. Vac adlı tanrıçanın bedeni kuğuya benzer. Kuğu ile kaz aynı hayvan türlerinden olup, özellikle kaz ve ördek “Vak vak” diye ses çıkarırlar. Vac adı da kuğunun çıkardığı vak sesinden dolayı bu tanrıçaya verildiği ortadadır.

Firdevsî-i Tavîl’in Da’vetnâme adlı eserinde çok ilginç bir cin resmi bulunuyor. Şehretü’n-nâr adlı bir cin anasıdır. Bu cin aslında “Sehrennar” olarak bilinir. Mitolojik anlatılara göre bu cin aslında “Sehrennar” olarak bilinir. Mitolojik anlatılara göre bu cin ateşten ve havadan yaratılmış ve 900 bin yıl ömür verilmiş. Tanrı’dan bir eş istemiş. Tanrı da bir dişi yaratmış bu dişi bir süre sonra 4000 oğlan doğurmuş. Bunun elleri, ayakları, karnı ve başında 4000 yüzü vardır. Sehrennar yani Şehretü’n-nar böyle bir cin. Ancak resimlerde 37 yüzü görülüyor. Saçları uzun bir kadın çin olarak çizilmiştir. Bu resim Malik Aksal’ın Anadolu Halk Resimleri kitabında da yayımlanmıştır. Bu da bize Vak vak Ağacından hareket ederek Vakvak Ana’yı hatırlatıyor. Ağaç da ana gibi dişil ve doğurgandır.

Ayrıca, tüm Osmanlı hanedanını portreleyen yağlıboya soyağaçları da yapılmıştır. Avrupa’nın soylu ailelerinde yaygın olan soyağaçlarına çok benzeyen bu tablolarla portreler

tüm tabloyu kaplayan bir ağacın dallarına asılı madalyon çerçeveler içine yerleştirilmiştir. Bu portrelerden meydana gelen soyağacını örnek olarak ekledik. Bu da bize Vakvak Ağacı'nı hatırlatmaktadır.

Sivas'ta Gökmedrese'nin taçkapı köşe kilit taşı üzerindeki hayvan kabartmaları bize Vakvak Ağacı'nı hatırlatmaktadır. Kapı kemerindeki köşe kilit taşlarında iki tarafta, yedi dilimli iri bir yaprak yüzeyinde, her dilimin üzerinde ve ikisi de yaprağın ortasında olmak üzere dokuz adet hayvan başı kabartması yer almaktadır. Koç, tilki, boğa, ördek, at, kuş, aslan, yılan ve fil başları görülmektedir. Bu figür taşı, Filiz Bengi tarafından resmedilmiştir, Sivas Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler adlı kitapta yer almaktadır. Bana göre bu figür taşı Vakvak Ağacı'nı simgelemektedir.

Karagöz tasvirleri arasında çok çeşitli şekilde Vak vak Ağacı figürleri bulunmaktadır. Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'in Vak vak Ağaçlarının ikisinde bu ağacı koruyan gövdesi aslan olan ve 7-8 başlı yılanın bulunmaktadır. Bu iki figürde ağacın dallarında saçlarından dallara asılı insanlar bulunuyor. Figürün birinde 15, değerinde 16 insan bulunuyor. Her ikisinde de insanın birisi diğerine göre oldukça büyüktür. Bunlar ağaç anadır.

Metin Özlen'e ait bir Vak vak Ağacı tasviri daha vardır ki bu ağacı koruyan herhangi bir yılan veya ejderha figürde yer almamaktadır. Bu ağaçtaki meyveler ise hayvan ve kuş başlarından oluşmaktadır. Bu hayvanları tanımlamak oldukça zordur. Aslan, keçi, kuş olduklarını zannettiklerimiz belirgindir ama gövdesi kuş kafası kadın yüzü ve başı bulunan bir meyve de figürün en üstünde yer almaktadır. Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'un da ürettiği Vak vak Ağacı'nda birisi aynen Metin Özlen'in vakvak ağacı tasvirinde olduğu gibidir. Ağacın kökünde yine aslan gövdeli, 6 yılan başlı yaratık bulunmaktadır ki bu ağacı korumaktadır. Ağacın sağında ve solunda saçlarından dallara asılı 7'şer insan meyveler bulunmaktadır. Bu 14 insan meyvelere göre daha büyük olan ve ağacın en üstünde bulunan Ağaç-Ana bulunmaktadır.

Vakvak Ağacı tasvirleri, Karagöz sanatında birer göstermeliktir. Bu göstermelikler oyun başlamadan perdede görüntülenmektedir. Çok çeşitli nesnelerden oluşan göstermeliklerden birisi de Vak vak Ağacı göstermelik figürüdür. Sanatçı Orhan Kurt'un bir vazo göstermeliği de vardır ki bu da bana göre bir Vakvak Ağacı esintisinden ortaya çıkmış bir tasviridir. Bu tasvirde vazunun çiçekleri üstünde kuşlar ve kuş kafaları yer almaktadır.

Tarihimizde bir Vak'ayı Vakvakiyye adıyla bilinen, Çınar Vakası diye de adlandırılan İstanbul'un Atmeydanından (Sultanahmet Meydanı) çıkan bir askerî ayaklanma vardır.

Ayaklananlar, ölümlerini istedikleri kişilerin cesetlerini Atmeydanındaki bir Çınara astıkları için bu adla anılır. Ayrıca, islâm İnanişına göre cehennemdeki meyveleri insan kafası olan ;Vakvak Ağacına benzetilerek: Vak'ayı Vakvakiyye adı verilmiştir de denir. Valide Kösem Sultan'ın öldürülmesi (1651) ve Ocak Ağalarının kaldırılması ile sonuçlanan ayaklanmadan sonra iktidarı ellerine geçiren İç Ağaları ve yüksek saray görevlileri, gereksiz israflara ve devlet işlerine karışmağa başladılar. Girit Savaşındaki başarısızlıklar hükümet otoritesini sarstı, para ayarının düşmesi de iç ağalarının düşmanlarını arttırdı. Bu durum bir halk ayaklanmasına yol açtı. Kaptanı-derya Surnazen Mustafa Paşa ile Bostancıbaşı Hasan Ağanın yönettiği hareket, Girit dönüşünde maaşlarını alamayan yeniçerilere. Sadrazam Süleyman Paşanın dağıttığı düşük para yüzünden genişledi, Sadrazam Süleyman Paşanın ayaklanmaya kurban gitmemesi için istifası kabul edilerek yerine Girit Serdari Deli Hüseyin Pasa geti rildi ve kaymakamlık da Sunazen Mustafa Paşaya verildi. Hezarpare Ahmed Paşanın iç mihteri Hasan Ağa, Şamlı Mehmoed Ağa, Galata voyvodalarından Karakaş Mehmed Ağa, sipahileri ve yeniçerileri kıskırttılar (26 Şubat 1656). Asker saraya giderek ayak divanı istedi, Ayaklanmanın bastırılması için Müftü Hüsamzade Abdurrahman Efen-

diden başka kimsenin çaba göstermemesi üzerine ayaklananlar, Atmeydanında toplandılar. Müftü Hüsamzade tarafından gönderilen Mevkufatçı Kara Abdullah'ın linç edilmesi üzerine ayak divanı toplandı. Mihter Hasan Ağa, Şamlı Mehmed ve Karakaş Mehmed'in başında bulunduğu grup Alay köşküne gitti. Padişah Mehmed IV'e dileklerini bildirerek bazı kimse-lerin idamını istediler. Bostancıbaşı Hasan Ağanın öldürttüğü Dârüssaade Ağası Behnun Ağanın, Kapıağası Bosnalı Ahmed Ağanın ve Raco İbrahim'in cesetleri Atmeydanındaki çınar ağacına asıldı. Bir gün süren ayaklanmada idamı istenenler tek tek yakalanarak öldürüldü ve cesetleri ayaklananlara teslim edildi. İsyanın liderleri önceleri önemli mevkilere getirildiler. Sonra Valide Turhan Sultan'ın isteği ve müftünün verdiği fetva ile meydan ağaları adını alan yeni zorbalara da 8 Mayıs 1656'da öldürüldüler. Kaçmak isteyenler şehir kapıları kapatılarak yakalandılar; ortadan kaldırıldılar.

Bu arada defterde adı geçenlerden bir kaçı Üsküdar'a kaçmışlardı, içlerinden yalnız biri Hasodabaşı yakalanarak boğduruldu. Sipahiler öldürülen şahısların başlarını keserek Atmeydanı'ndaki yüce çınarın dallarına astılar. Bazı tarihçiler boğdurulanlar arasında bir de kadın olduğundan bahsederlerse de, bu iddianın doğruluk payı bilinmemektedir. Olay, halk arasında büyük korku yarattı. Dallarında rüzgârla birlikte insan başlarının sallandığı çınar ağacı günlerce halk tarafından korku ve heyecanla seyredildi. Olay dilden dile anlatılarak, kulaktan kulağa fısıldanarak: zamanla bütün Anadolu'ya yayıldı. Çınara da dallarında meyva yerine insan başı biten efsanevî bir ağacı hatırlattığı için halk tarafından «Şecer-i Vakvak» adı verildi.

Dönemin şairlerinden biri bu Vaka-i Vakvakiye ile ilgili olarak üç beyit söylemiştir.

*Güş-ı merrihe irüp tantana-i câh-ü-celâl
Lerzenâk itti bu kavga gede-i âfâki*

*Oldı mahmur nice mest-i müdâm-ı devlet
Câm-ı ikbale ne tarh etti bilinmez saki*

*Bâgbân-ı felek-i kîne-güzârı seyr it
Ât meydânına dikti şecer-i vakvaki*

Başka bir şair de :

*Meyve vaktinde yetiştik şecer-i vakvakın
mısrasını söylemiştir.*

Şair Rûhî-i Bağdadî (16. yüzyıl) de aşağıdaki beyti yazmıştır.

*“Bir Şecere döndü kim vermiş ola tâze baş
Kelle-i a'dâ ile nîze-i hasm-efşenân”*

Bu beyitte beşveren ağaç, Vakvak Ağacı anlamındadır. Buna göre beyit şunu ifade ediyor: “Saplandığı düşmanı yıkan mızraklar uçlarındaki düşman kelleleri ile taze veren ağaca döndüler.”

1826 yılında Yeniçerilerin isyanı ve ortadan kaldırılmayla ilgili olayda da çınar ağacına öldürülen insanlar asılmıştır.

İyice yozlaşmış olan yeniçeri teşkilatı, kazan kaldırma eylemleriyle, yönetici sınıf üzerinde baskı kurup, azl ve katl işlemleri gerçekleştiriyor, halktan zorbalıkla elde ettiği ekonomik çıkarları, her geçen gün daha da artırıyordu.

Yeni bir askeri teşkilatın kurulup, talimlere başlaması üzerine ayaklandılar. Çıkarttıkları isyanın, halkın desteğiyle kanlı bir biçimde bastırılması ve Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi olayına, Vaka-i Hayriye adı verildi.

Yeniçeriler, kışlaları yakıldıktan ve çoğu öldürüldükten sonra dağılarak kaçmaya, saklanmaya çalıştılar. Sultanahmet Caminin alt mahzenlerinde gizlenenler, halk tarafından yakalanıp katledildiler. Cesetleri, yine halk tarafından toplanarak, Sultanahmet Meydanında, yeri, bugünkü park alanının içinde kalmış olan bir çınar ağacına, baş ve gövdelerinden asıldı. Ortaya çıkan manzara sonucu Vaka-i Hayriye, bazı tarihçiler tarafından, Vaka-i Vakvakiye adıyla da anılmaya başladı.

Şair Keçecizade İzzet Mola (1785-1829) yazdığı Şecere-i Vakvak'ta şu dizelerle olayı anlatmaktadır.

Bir zaman ehli fitne camii Ham Ahmedde

Bigünah asmış iken kullarını Hallâkim

Şimdi erbabı Şekanın dökülüp kelleleri

Meyve vaktine yetiştik, şecere-i vakvakın.

(Bir zamanlar bozguncular camii Sultan Ahmed'de

Masum kullarını asmış iken Allahın

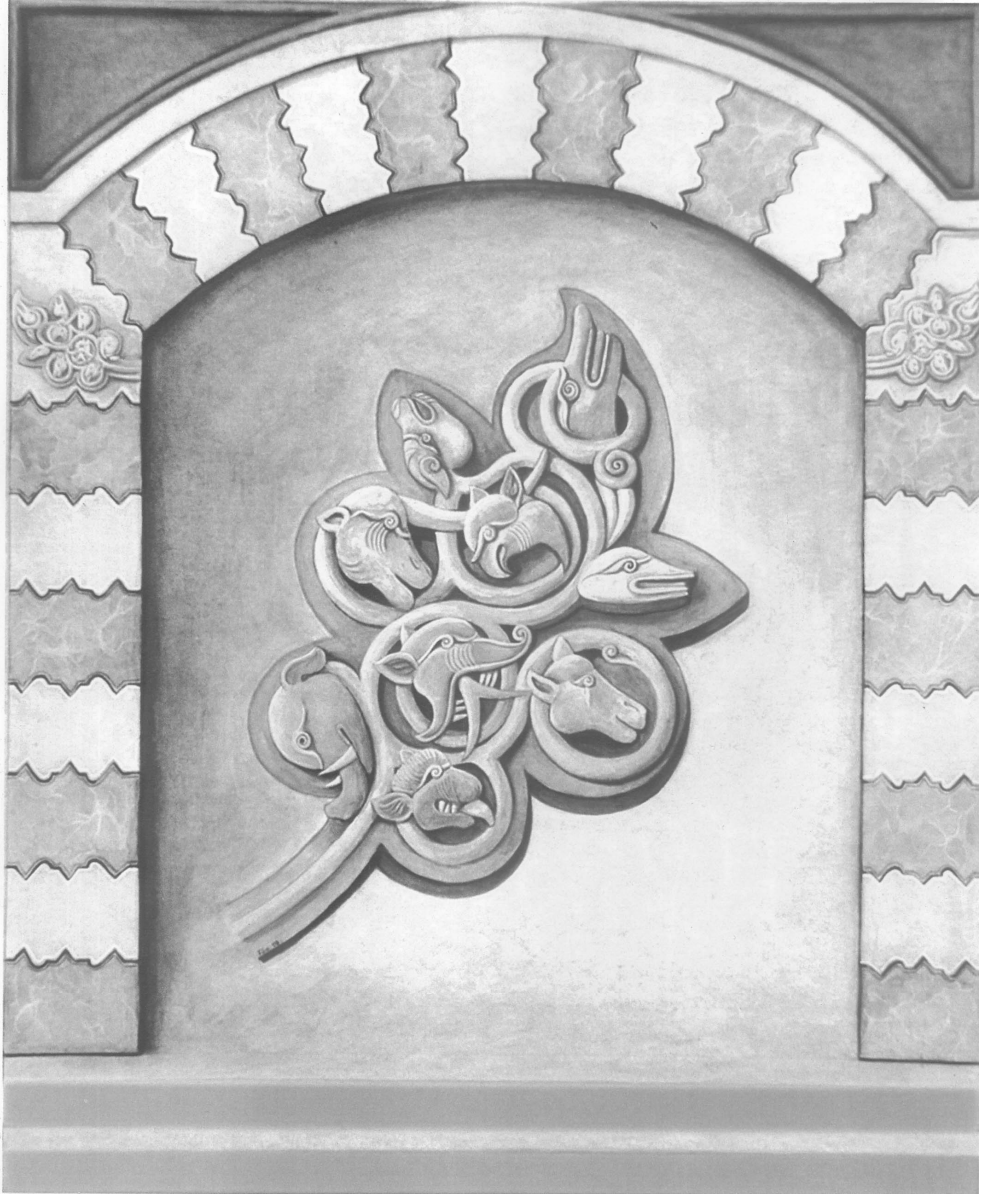
Şimdi alçakların dökülüp kelleleri

Meyve vaktine yetiştik şecere-i Vakvakın)

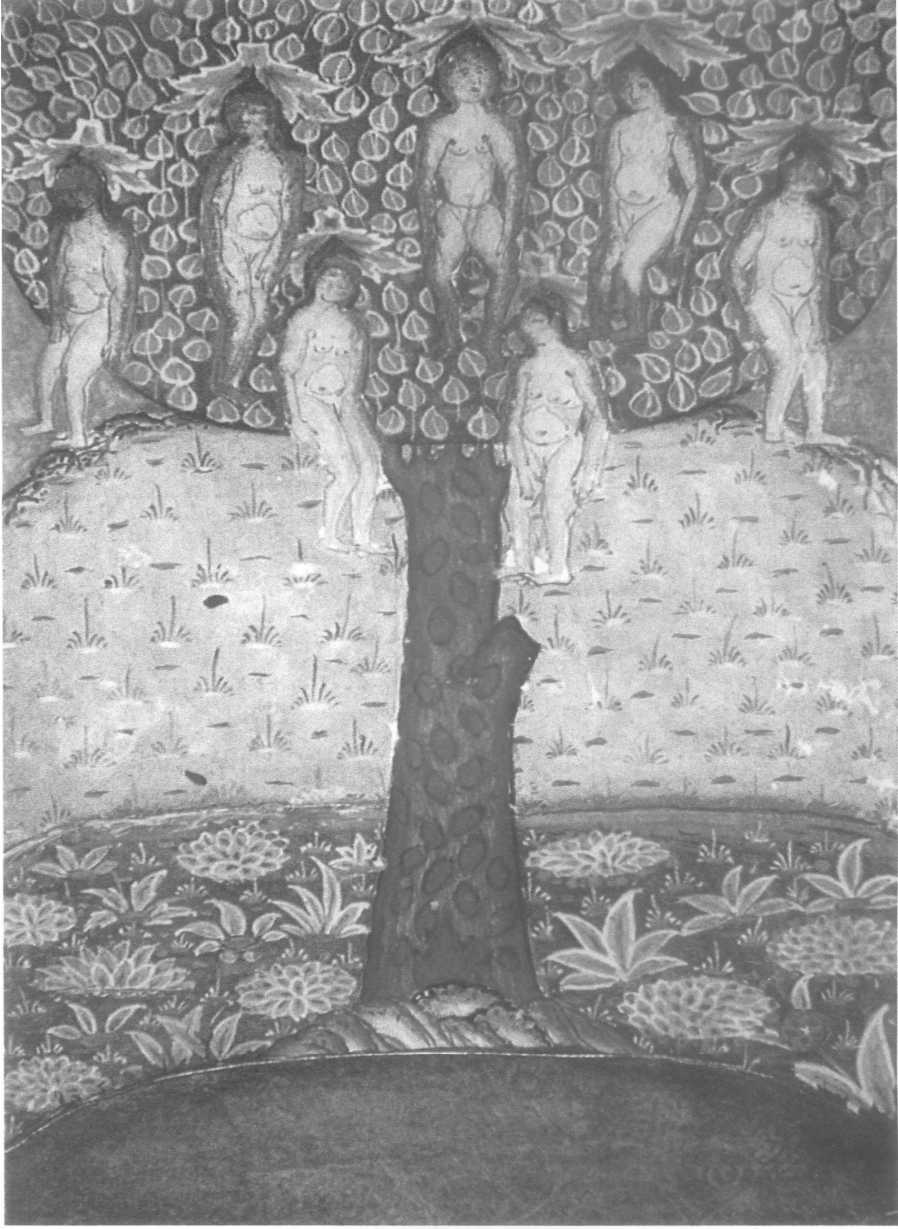
KAYNAKLAR

1. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi Meydan Larousse**, (Sabah Yayınları), 20. Cilt, s. 58.
2. Ahmet Talat ONAY; **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, (Hz: Doç. Dr. Cemal Kurhaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 77, Ankara 1992, s. 69.
3. Mehmet Zeki PAKALIN; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 581.
4. Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; **Osmanlı Tarihi**, III. Cilt, 6. Basım, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: XIII. Dizi: S. 16 dal, Ankara 1990, s. 250-295.
5. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi Meydan Larousse**, (Sabah Yayınları), 4. Cilt, s. 428.
6. Ertan ÜNAL; “*İstanbul'un Tarihî Ağaçları*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, 1 Şubat 1967, Yıl: 3, Cilt: 1, Sayı: 1, Sıra No: 25, s. 75-78.

7. Zeki TEZ; **Mitolojinin Kültürel Tarihi-Doğu ve İslam Mitolojisi/Mitolojik Söylence-ler**, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s. 226-232.
8. Metin AND; **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 65, İstanbul 1998, s. 291-295.
9. Yrd. Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN; “*Ahmedi’nin İskendernâmesinde Destan Unsurları*”, Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara 2011, s. 375-389.
10. Yaşar ÇORUHLU; **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, 3. Basım, Kabalcı Yayını: 169, İstanbul 2010, s. 131-139.
11. Pervin ERGUN; **Türk Kültüründe Ağaç**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 305, Ankara 2004, s. 76-78 ve s. 131 ve s. 270-271.
12. Gülsen RENDA; **Padişah Portreleri/Mevlâna Müzesi Albümü**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını: 63, Konya 1999, s. 18.
13. Yıldız CİBİROĞLU; **Kadın Saçı/Büyü ve Türban**, 1. Basım, Payel Yayınları: 155, İstanbul 2004, s. 166-169.
14. Metin AND; **Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları: 2572, İstanbul 2012, s. 289-292.
15. Halil Erdoğan CENGİZ; “*Vakvak Ağacı*”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 165-167, 1995.
16. **Sivas’ta Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler**, (Hazırlayan: Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver Sanat Atölyesi), Esform Ofset, Sivas 2010, s. 47-49.
17. Ali Berat ALPTEKİN; “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Ağaçla İlgili Efsane ve İnanmalar*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı** (9-15 Nisan 2006/Çeşme-İzmir), Bildiri Kitabı I, (Editörler: Prof. Dr. Fikret Türkmen- Prof. Dr. Gürer Gürsevin), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 99-104

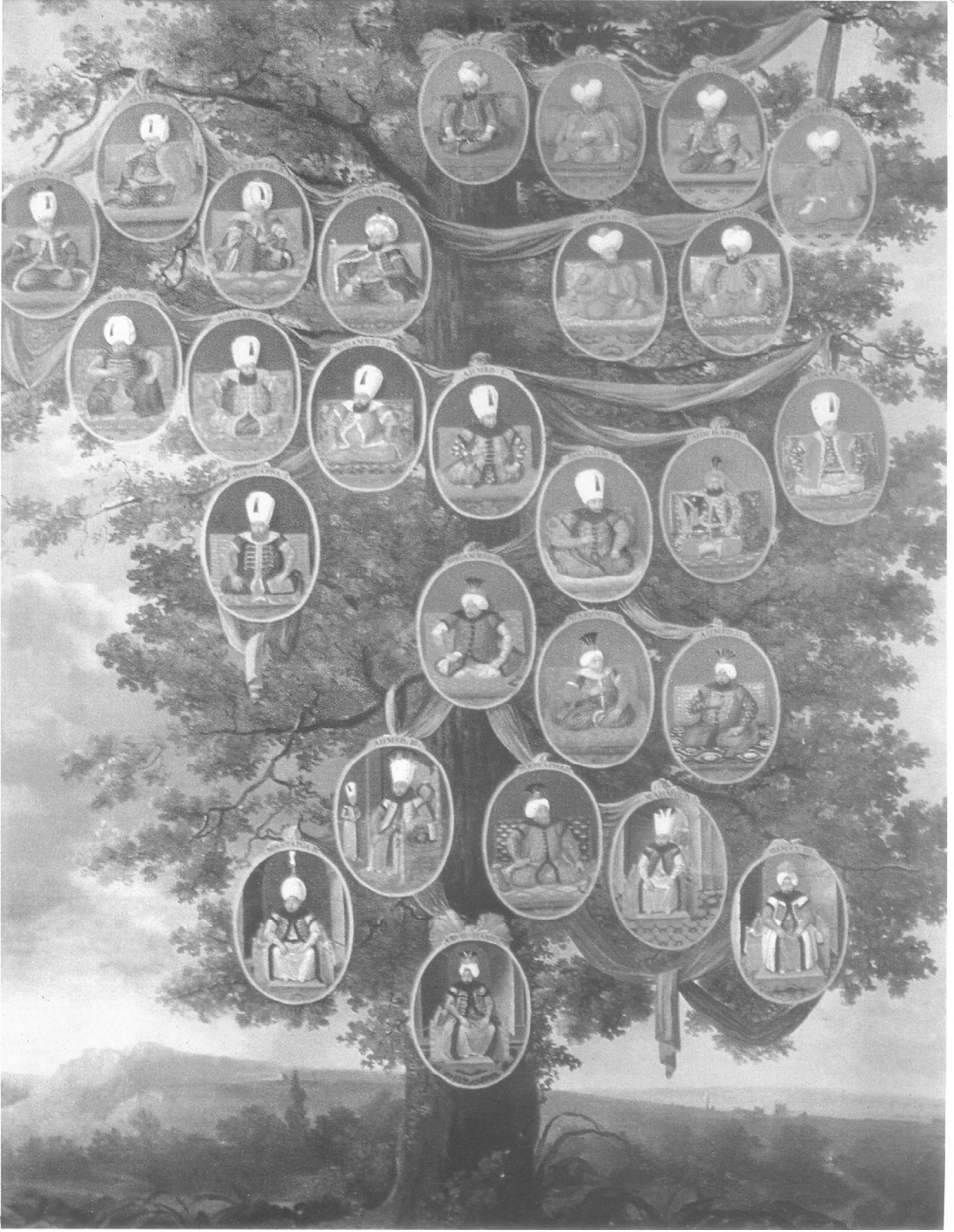
Resim 1: Gökmedrese taçkapı köşe kilit taşı üzerindeki hayvan kabartmaları / Resmeden: Filiz Bengi (Sivas Gökmedrese Taş ve Çini Bezemelerinden Örnekler, Sivas 2010, s. 49.)

Resim 2: Birçok çıplak kızın saçlarından asılı durduğu Vâkvâk ağacı (Tarih-i Hind-i Garbî el Müsemmâ bi Hadis-i Nev-Batı Hint Adaları Tarihi-)Yazarı-Mehmed bin Emir Hasan el-Suudî el Niksârî tarafından yazıldı / ölümü 1591 / sanılıyor. Kimine göre, Mehmet bin Yûsuf el Herevî tarafından yazıldığı söylenmektedir. Eser 1729/1730 tarihlerinde basılmıştır.) (Topkapı Sarayı Müzesi R. 1488-İstanbul) (Metin And, s. 292)

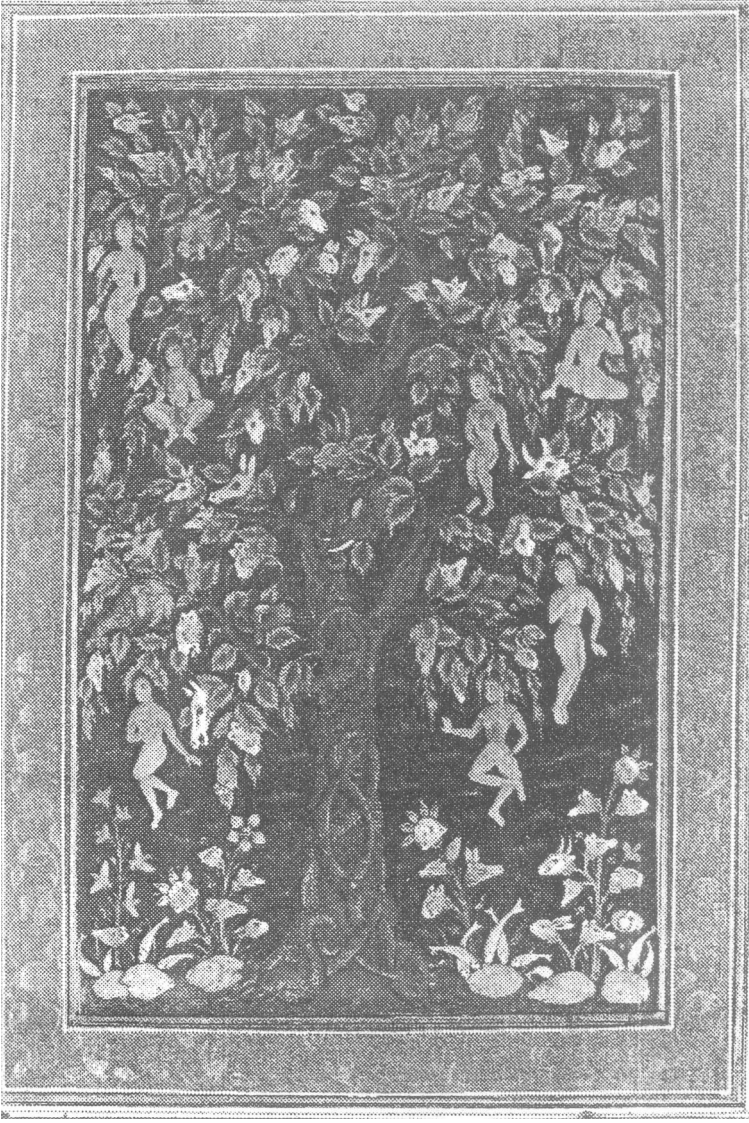
Resim 3: Siyam ikizleri gibi bitişik, başı taçlı iki gencin meyvesi insan olan bir ağacın altında oturması (Londra British Library Or. 12921 no'da kayıtlı olan, orijinal adı bilinmeyen ve içinde 12 minyatür bulunan yazma eser.) (Metin And, s. 294)

Resim 4: Osmanlı Padişahlarının soyağacı (I. Abdülhakımid dönemi. Yağlıboya-İsveç Bibi Şatosu Celsing Koleksiyonu) (Gülşen Renda, Padişah Portreleri Mevlânâ Müzesi Albümü, s. 15)

Resim 5: Hz. Hızır ve Büyük İskender, meyveleri çeşitli hayvan başlarından oluşmuş, bir Osmanlı minyatürü Vâkvâk ağacı. (Kalender Paşa'nın Fahnâme adlı kitabı. İçinde 35 minyatürün olduğu yazma eser Topkapı Sarayı Müzesi H. 1703'te kayıtlıdır.) (Metin And, s. 311)

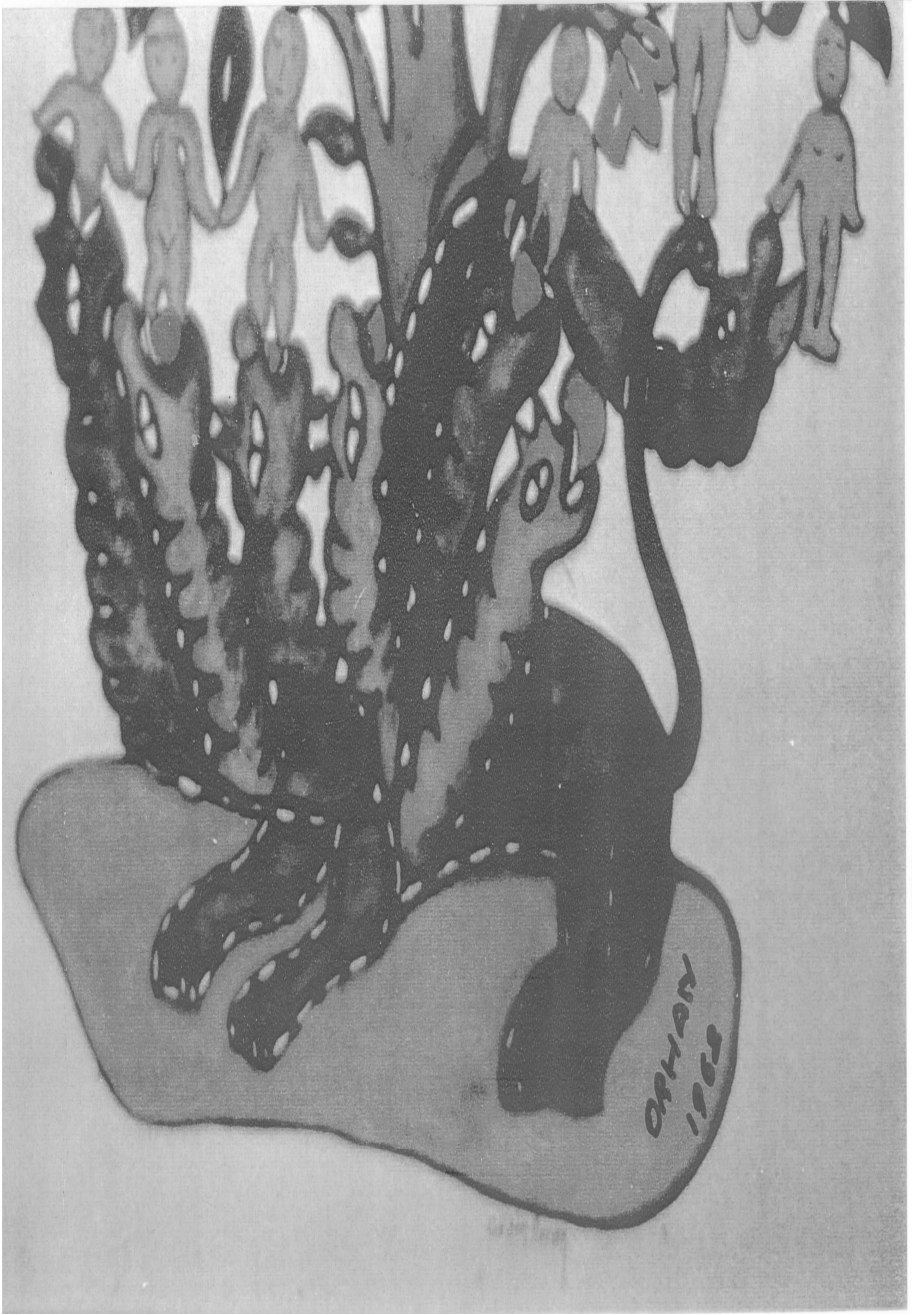
Resim 6: Gövdesi yılanlar tarafından sarılmış Konuşan Ağaç (Vâkvâk Ağacı). (17. yüzyıl başlarında Hindistan'da yapıldığı sanılan, Berlin'de 1993 tarihinde 1. Gierlichs tarafından yayımlanan kitaptan alınmıştır.) (Zeki Tez, s. 231)

Resim 7: Gündüzleri erkek, geceleri kadın sesiyle konuşan Kehanet Ağacı (Vâkvâk Ağacı). (Bu resim 1425 yılı dolayında yazılan bir eserde yer almaktadır. Zürih'te 1960 yılında A. Bettex tarafından yayımlanan kitaptan alınmıştır.) (Zeki Tez, s. 228)

Resim 8: Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'a ait bir göstermelik Vakvak ağacını andıran bir figürdür.

Resim 9: Karagöz Sanatçısı Orhan Kurt'a ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

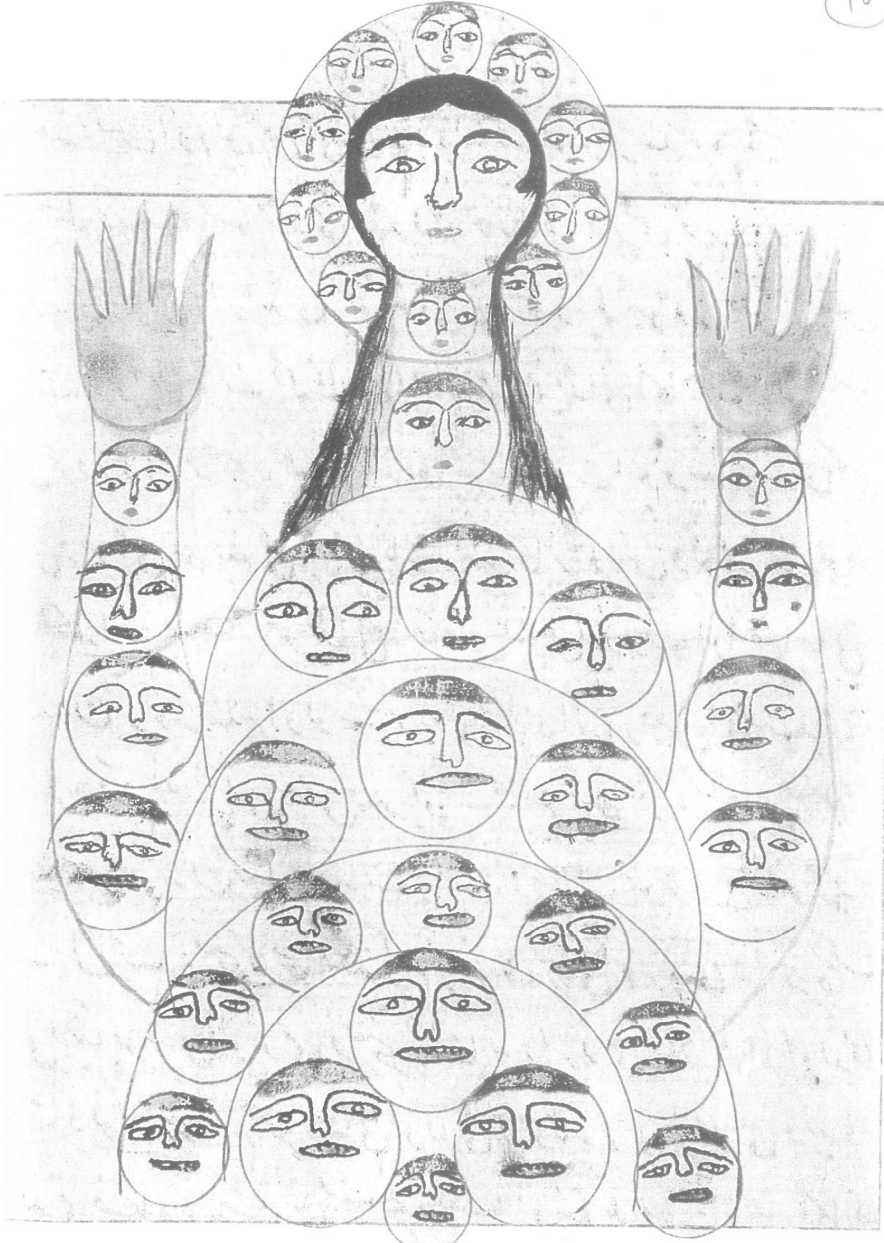
Resim 10: Karagöz Sanatçısı Metin Özen'e ait bir Vakkavak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 11: Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'e'a ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 12: Karagöz Sanatçısı Metin Özlen'e ait bir Vakvak ağacı göstermelik tasviri.

Resim 13: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde T.208’de kayıtlı bulunan Firdevsî-i Tavîl’e ait Da’vetnâme adlı bir minyatür. Minyatürde 37 yüzü bulunan cinlerin anası Şehretü’n-nâr görülüyor.

ÜSKÜDAR YATIRLARI VE “ŞÜHEDA İNANCI” NDAKİ DEVAMLILIK

ÜSKÜDAR ENCOMBED SAINTS AND CONTINUESNESS IN “THE BELIEF OF MARTYRS”

СВЯТЫНИ УСКЮДАРА И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ В ВЕРЕ ШУХЕДА

Dr. Yaşar KALAFAT^{*}

Özet

Makale; Üsküdar'da (İstanbul) yatmakta olan erenlerden 12 kadarı T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Arşiv kayıtları esas alınarak hazırlanmıştır. Makale; bu erenleri halk inançları itibarıyla ele almakta, haklarındaki efsane, menkıbe ve anlatılara yer vermektedir.

Özellikle bunlardan Şeyh Muhammed Nasuhi örneği verilerek makalede anlatılanlar güçlendirilmektedir. Makale, bu ulu erenleri, şüheda inancı çerçevesinde incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: şüheda, erenler, Üsküdar, halk inanışları.

Abstract

This article has been prepared by benefiting from the Achieve Records of Republic of Turkey – Religious Affairs Administration for about 12 saints embedded in Üsküdar County of İstanbul. The article takes up these saints as of folkloric beliefs and includes legends, anecdotes and stories about them.

Of these, Sheik Muhammed Nasuhi example in particular is presented so as to strengthen what is being told in the article. The article in question studies these great saints in the framework of martyrs belief.

Key Words: martyrs, saints, folkloric beliefs, Üsküdar,

^{*} Türk Halk Bilimi Araştırmaları Merkezi Başkanı. Ankara/TÜRKİYE

Yazımızda; Üsküdar’da yatmakta olan ulucanlardan 12 kadarı Diyanet İşleri Başkanlığı Arşiv kayıtları esas alınarak halk bilimi-halk inanmaları itibariyle ele alınmakta ve haklarında; yaşadıkları döneme, bulundukları adreslere, hazirelerinde bulunan zatlara, türbelerinin yapılma tarihine, mimari özelliklerine varsa haklarındaki efsane, menkıbelere dair kısa bilgi verilmektedir.

Bunlardan, Şeyh Muhammed Nasuhi örneğinde olduğu gibi, kerametleri arasında bu âlemde göçüşlerinin üzerinden geçen uzun yıllara rağmen gerektiğinde vatan müdafaasına katılabilen Hak erlerinin bu hikmetleri üzerinde durulmuştur. Halk sofizminde “**Yeşil Sarıklılar**” olarak bilinen ve mitolojik verilerdeki Anamaykıl inancı ile büyük ölçüde örtüşen bu olgunun, Anadolu Türk İslam Coğrafyasından yapılmış tespitlerle karşılaştırılması cihtine gidilmiştir.

Geleneksel Türk halk inanç sisteminden bilinen bu kültün merkezinde, vatan toprağının kutsallığı inancı vardır. Bildirimizde, bu kültün, Türk kültür coğrafyasının sair bölgelelerinden de örneklendirilerek “**Yer-Sub kültü**” ile inanç içeriği bakımından bağlantıları araştırılmıştır. Varılan sonuç halk inançlarında sürekliliğin yaşandığı ve Türk kültür coğrafyasının kültür kesimleri arasında halk inanmaları bakımından bağlantının olduğu noktasındadır.

GİRİŞ:

Üsküdar’da yatmakta olan ulu zatlar muhakkak ki bizim tespitini yapmış olduğumuz mahdut miktarla sınırlı değildir. Biz sınırlamayı Diyanet İşleri arşiv kayıtlarını esas alarak yaptığımızdan yatır sayısı haliyle az oldu. Zira muradımız Üsküdar yatırlarını bütünüyle ve ayrıntılı ele almak değildir. Ele almak istediğimiz daha ziyade “**Şüheda**” inancının halk inanmalarına yansımalarıdır. Bu münasebetle, **Rumî Mehmet Paşa, Hacı Ahmet Paşa, Karaca Ahmet, Şeyh Muhammed Nasuhi, Divitçi Şeyh Mustafa, Ahmediyeye, Fenaî/Yıldızlı, Kurban Nasuhî, Zeynep Kamil, Mahmut Bey, Halil Paşa, Aziz Mahmut Huda-i** gibi ulu zatlara dair halk inanmalarından hareketle kısa açıklamalar yapıp, Şeyh Muhammed Nasuhî örneği üzerinde **Anamaykıl** ve Kurban Nasuhî hz.nin üzerinde de Ali Paşa örneğinde olduğu gibi “**Kesik Baş**” kültür kodu münasebetiyle duracağız.

Diyanet İşleri Başkanlığı bu arşivi müftülükler kanalı ile derlediği bilgilerden oluşturmuştur. Bilgi derleme yöntemi olarak form doldurma uygulaması seçilmiştir. Derleyiciler doğal olarak halkbilim formatına uygun bir arayış içerisinde olamazlardı. Dinler tarihi bakımından önem arz eden birçok veri din görevlisi nazarında doğal olarak bidat veya şirk özelliği taşıyordu. Bu teşhisi Üsküdar derlemeleri için fazla koyamıyoruz. Ancak genelde bu ölçü geçerlidir. Kendilerine yaptıkları derlemeleri için şükran borçluyuz. Biz bu çalışmamızla derlenen bu verileri edinebildiğimiz diğer kaynakla teyide de çalıştık

METİN:

Rumî Mehmet Paşa’nın türbesi Rumî Mehmet Paşa Mahallesi Eşrefsaati Sokak numara 8 dedir. Burada, Fatih Sultan Mehmet Han tarafından yaptırılan tek kubbeli kesme taşlardan yapılmış türbede paşa ailesinden eşi ve oğlu ile birlikte yapmaktadır. Türbenin yeri Fatih Sultan Mehmet’in gördüğü bir rüyadan hareketle değiştirildiği rivayeti vardır. Bakımı cami görevlilerince yapılan ve yüzlerce ziyaretçisi bulunan türbe, türbede yatana hürmeten ziyaret edilip burada dua edilir.

Görülen rüyadan hareketle mezar yerlerinin tespit edilebildikleri, değiştirildikleri veya mezarda yatan kimse ile iletişim kurulabildiği halk inanmalarında çok yaygındır¹.

Hacı Ahmet Paşa'nın Türbesi Doğancılar Caddesi Ramazanoğlu Sokak doğancılar Camii haziresindedir. Horasan stili 1576 Mimar Sinan yapıtı olan türbede Hacı Ahmet Paşa Sucu Mustafa ile birlikte yatmaktadır. Türbenin müstemilatında **Kesikbaş** Ali Paşa vardır. Anlatıya göre paşa doğan besleyerek bunlarla muhaberatı sağlamış. Aziz Mahmut Hudaî Hazretlerini Kuran okuyup dualar etmek için ziyarete gelenler ilkin burasını ziyaret ederler. Yıllık ziyaretçi sayısı binlerle ifade edilen türbenin bakımı cami görevlileri ve cemaat tarafından yapılmaktadır.²

Kesik Baş olmak, kesik başına rağmen savaşa devam edebilmek Türk kültürlü halkların halk inançlarında bir koddur. Kesik Başlı kimseler ulu zatlardır. Vücutlarından ayrılar kafalarına rağmen kalp gözü ile yönlerini tespit edebilirler düşmanı görüp Hak yolunda savaşa devam edebilirler.

Karaca Ahmet'in Türbesi Gündoğumu Caddesi Numara 1'de Karaca Ahmet Mezarlığı'ndadır. Karaca Ahmet'in 7 ayrı yerde türbesi olmakla beraber yatır olarak sadece Karaca Ahmet Sultan yatmaktadır. 1794 yılında 90 yaşında bu âlemde göçen hazretin yarım kubbeli yığma tuğladan inşa edilen türbesi Gülfem Hatun tarafından yaptırılmıştır. Akıl hastaları ve felçlilerin şifa bulmak için ziyaret ettikleri türbeyi manevi itibarı nedeniyle yılda 1 milyonu aşkın kimse ziyaret eder. Bakımını Karaca Ahmet Derneği üstlenmiştir³.

Şeyh Muhammed Nasuhî Türbesi Doğancılar Caddesi Doğancılar Parkı karşısı Muhammed Nasuhi Camii bitişiğindedir. Türbede; Muhammed Nasuhi Hz.leri, oğulları Alaaddin Efendi ve Fazlullah Efendiler türbenin sağ ve sol yanlarındaki sandukadadır. Onun oğlu Şemseddin Efendi, onun oğlu Muhyiddin Efendi, son şeyh Ahmet Kerameddin Efendi ve türbede şeyhlik yapmış diğer zatlarda bulunmaktadır.

Şey Muhammed Nasuhi Hz.lerinin, Hz. Hüseyin'in soyundan gelen bir Seyyid olduğu ifade edilir. Ziyaretçiler ruhuna Kur'an akırlar buradaki bakımı torunları tarafından üstlenilmiş olan camide ziyarete gelenlerden namaz kılanlar da olur.

Sakız Adasının fethi döneminde Hz. 40 gün süren **halvete** çekilir, Kur'an okur, namaz kılar, oruç tutar. Bir gün yakın dostlarına "Elhamdülillah Sakız Adası Ehli İslam'a nasip oldu" der. Tarih kayıt edilir. Sonra fetih haberi duyulur. Adanın fethine katılan gaziler Nasuh Efendinin de Venediklilere karşı savaşıklarına şahit olduklarını söylerler⁴.

Halk tasavvufunda ulu zatlarda ruhanîyetleri ile vatan müdafaasına katıldıkları bazen da ölümleri üzerinden geçen zamana rağmen gerektiğinde manevî güçleri ile vatan müdafaasına katılanların yanında yer aldıkları inancı vardır. Bu inanç biçiminin köklerinin izleri Türklerin eski inançlarında da **anamaygıl** olarak görülebilmektedir. Bu konuya ayrıca geniş bir şekilde yer verilecektir.

Divitçi Şeyh Mustafa Türbesi Salmanağa Mahallesi Şeyh Camii avlusundadır. Burada Şeyh Hz.leri Halifesi ve ailesi efradı bulunmaktadır. Kâgir, betonarme tavan çokgen çatılı

¹ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

² Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

³ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Türkiye Gazetesi, **İstanbul Evliyalari**, İstanbul, 2003, s. 11

⁴ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

olan türbe Sultan Abdülhamit Han tarafından 1067 tarihinde yeniden yaptırılmıştır. Miktarları yılda 300.000'i bulan halk hayırseverlerin bakımını yaptıkları bu türbeye dua edip niyazda bulunmak için gelirler⁵.

Ahmediye Türbesi, Gündoğumu Sokak No 22'de Ahmediye Kur'an Kursu'nun olduğu yerdedir. Burada Ahmet Efendi ve yakınları yatmaktadır. Etrafı açık kubbeden oluşan sütunlar üzerine inşa edilen türbenin yaptıranı bilinmemekle birlikte 1418 yılında yapıldığı ifade edilmektedir. Halen ziyaret edilmeyen türbenin müstemilatında Kur'an kursu, imarethane ve cami bulunmaktadır. Bakımı hayırseverler tarafından yapılan türbenin ziyaretçisi pek yoktur⁶.

Fena-i Türbesi/Yıldızlı Türbe Fenaî Ali Efendi Camiinin yanındadır. Fenaî Ali Efendinin yatmakta olduğu türbe 1745 yılında vasiyeti üzerine yapılmış 1989 yılında onarılmıştır. Üstü beton olan türbenin iç ve dış duvarları mermerdir. Türbenin müstemilatında Mısır Valisi Ali Bey, Zeynep Kamil hastanesini yaptıran Zeynep hanımın annesi ve Fenaî Ali Efendinin yakınları yatmaktadırlar Halk arasında Yıldızlı Tekke olarak bilinen temizliği cami görevlileri tarafından yapılan mekânın ziyaretçisi pek yoktur⁷.

Kurban Nasuhî Türbesi Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi Yeni Topbaşı Büyük Selim Paşa Caddesi Kurban Nasuhî Camiindedir. Türbede; Kurban Nasuhî Baba, Esseyit Şeyh Mehmet Nuriyel Rifaî Hz., Esseyit Şeyh Tefvik Efendi Hz., Hediye Sultan Hanım

Hanım Efendi Hz. yatmaktadırlar. Türbe 1974 yılında Dr. Sebahattin Tanguç tarafından taş duvar, içi fayans duvarlar sıva çatı kurşun kaplama olarak tekrar yaptırılmıştır.

Kurban Nasuhi Baba ile ilgili anlatıya göre kendisi Valide Atik Camiinin mimari iken, Bu camiden sonra kendisi için de bir cami yaptırmıştır. Bu caminin malzemesi konusunda iftiraya uğrayıp Valide Sultan'a ihbar edilmiş ve kafası kestirilmiştir. **Başı Kesik** hali ile kendisi için yaptırmaya başladığı caminin bulunduğu yere gelmiş. Bunun üzerine suçsuz olduğu, sıradan bir kimse olmadığına hükmedilip Kurban Nasuhî Camii yaptırılmıştır⁸.

Bu bulguda da hak yolunun yolcusu olduğu gerçeği ortaya çıkan bir ulu zat, kesilen kafasına rağmen kalp gözü ile Allah rızası için başladığı hizmeti sürdürmek istemiştir.

Bakımı cami görevlileri tarafından yapılan türbeyi ortalama yılda 150 civarındaki ziyaretçi dua etmek ve yatanların ruhaniyetinden istifade amacıyla ziyaret etmektedir.

Zeynep Kamil Türbesi, Yeni Toptaşı Caddesi, Zeynep Kamil Hastanesi bahçesinde-dir. Sultan Zeynep Hanım Mısır valisi Mahmut Ali Paşa'nın Üçüncü kızıdır Yusuf Kamil Paşa'nın eşi-dır. Kahire'de dünyaya gelip İstanbul'a gelmiştir. Üsküdar Nuh Kuyusunda Büyük bir hastane inşa ettirirler. 1885 yılında vefat ederler. Sadrazam Yusuf Kamil Paşa ise Arapkir doğumlu **Gök Beyi** hanedanından olup Mısır'da Zeynep Hanım ile evlenmiştir. Türbe tek kubbeli taş bir yapıdır. Bakımsız olan türbenin yerini bilen hastaneye gelmiş olanlar ziyaret etmektedirler⁹.

Mahmutbey Türbesi Aziz Mahmut Hüdaî Sokağı başında Yeni Çeşmeler Yokuşu ile Açık Türbeler sokağının kesiştiği köşe başında set üzerinde Halil Paşa'nın türbesinin ya-

⁵ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

⁶ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

⁷ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

⁸ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

⁹ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

nındadır. Türbede Halil Paşanın oğullarından Mahmut Bey ve Ebubekir Bey ve başkaları da yatmaktadır. Türbe, türbe mimarisinin şaheserlerindendir. Bakımda olduğu için bir dönem fazla ziyaret edilmeyen türbe 1995 yılında bakım görmüştür.¹⁰

Halil Paşa Türbesi Yenişehir Yokuşu'nda Açık Türbe Sokağı ile Aziz Mahmut Hudai Sokağı'nın kesiştiği yerde set üzerindedir. Türbe mimarisinin şaheserlerindendir. Restore edilmekte olduğu için ziyarete fazla açık olmayan türbe yakın zamana kadar metruk halde idi.¹¹

Aziz Mahmud Hudâyî Türbesi Gülfem Hatun Mahallesi Aziz Mahmut Efendi Sokak üzerindedir. Türbede Aziz Mahmud Huda-i Hz. kızı Ayşe, oğlu Mustafa Ebrar, oğlu M. Muhtar, kızı Zeynep, kızı Rukiye Hatun'un kızı Fatma Zehra, Oğlu Ahmet Sadık, oğlu Abdülvahid, oğlu Ali Murteza, Kızı Fatma Zehra, diğer kızları Fatma Zehra yatmaktadır.¹²

Aziz Mahmud Hudâyî'nin asıl adı Mahmud'dur. Hudâyî ise şeyhi Üftâde tarafından kendisine verilmiştir. Ankara'ya bağlı Şerefli Koçhisar'da dünyaya geldiği görüşü yaygındır. Kanunî'nin kızı Mihrimah Sultan ile evlendiği rivayet edilir. 7 padişaha el öpdürdüğü 170 bin kişiye el verdiği belirtilmektedir.¹³

Ünlü duasında “Kıyamete kadar tarikatımıza intisap edenler, ömründe bir kere türbe-mizin önünden geçtiğinde Fatiha okuyanlar bizdendir. Bize mensup olanlar denizde boğul-masınlar, ahır ömürlerinde fakirlik görmesinler, imanlarını kurtarmadıkça gitmesinler, öleceklerini bilsinler ve haber versinler.” Denilmektedir.¹⁴

Bir aşk felsefesi olmaktan ziyade Ahmet Yesevî gibi öğretici eserler yazdığı ifade edilmektedir.¹⁵ XIII. Asırda, eski dinî-millî kahramanlık menkıbeleri yanında, vahdet-i vücud (varlığın birliği) teorisini şiirler yazılmaya başlanmıştır. Bu mektepte şiiri Hak yol-cusunun dinî ve ruhî eğitimi için bir araç olarak kullanıyorlardı. Hudayî bunlardan birisi idi.¹⁶

Türbede bizzat Hudaî Hz. tarafından yazılan bir yangın sonucu yanan Padişah Abdulmecit Han tarafından yenilenen şecere vardır

Türbenin ahşap kubbesini dört sütun taşımaktadır. Sağ tarafında bir kuyu vardır. Kub-benin iç kısmı 13 dilimli **Celveti Tacı**'nı andıracak şekilde işlenmiştir. Hudayî'nin sandu-kası orta yerde yaldızlı demir parmaklık içinde ahşaptan yapılmıştır. Ucuna renkli **Celveti Tacı** konulmuştur. Sandukanın üstünde **Kâbe Örtüleri** ve **Surra Bayrağı**'nın yanı sıra Hudai'nin asası vardır.¹⁷

Celveti Tarikatı'na girebilmek için istihare, iştişare, abdest gibi hazırlıklardan sonra elini şeyhinin dizine koyarak şeyhi ile beraber 3 defa “Allah'tan amelî, fiilî ve kavlî bütün günahlarımın bağışlanmasını dilerim.” Der.¹⁸

¹⁰ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

¹¹ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

¹² Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

¹³ Nevzat Özkan, Aziz Mahmut **Hüdâyî, Tarikatname**, Kılılcım, Kayseri, 1998

¹⁴ Nevzat Özkan, Aziz Mahmut **Hüdâyî, Tarikatname**, Kılılcım, Kayseri, 1998

¹⁵ Nevzat Özkan, Aziz Mahmut **Hüdâyî, Tarikatname**, Kılılcım, Kayseri, 1998

¹⁶ Ziya Tezeren, **Aziz Mahmud Hudâyî**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987

¹⁷ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

¹⁸ Nevzat Özkan, Aziz Mahmut **Hüdâyî, Tarikatname**, Kılılcım, Kayseri, 1998

Surra Bayrakları, Alp Eren Bayrakları, Tarikat Bayrakları ait oldukları ulu zatların türbelerini süslerler. Kars Kalesi'ndeki **Celal Baba**'nın türbesindeki bayrak bu türdendir. 1990 yılına kadar Erbil'de yatmakta olan tarikat ehli ulu zatların ve Horasan Erlerinin türbelerinde de bu türden sancaklar vardı.¹⁹

Hudai Hz.lerinin menkıbeleri üç ana bölümde ele alınmaktadır Bunlardan intisabına dair olanlarda; Hocası Uftade Hz. intisabı ve dünyevî meseleleri terk edişine müderris ve naib olduğu yıllarda görmüş olduğu bir rüya yön verir. Diğer olay ise Kadı olduğu döneme teka-bül etmektedir. Kendisine gelen bir davanın sonucu araştırıp dünya işlerinden el geçer.

Müritlik dönemine ait menkıbelerinde ise; Hocasının isteği üzerine Bursa sokaklarında kadı kıyafetiyle ciğer satar, tuvaletleri temizler bu imtihanları başarı ile aşar. Şeyhinin diğer müritleri ile birlikte Hudai Hz. den de çiçek istemesi üzerine o boynu bükük tek çiçekle döner ve bu durumu diğer çiçeklerin **tespih zikri** yaptıklarını duyduğun sadece boynu kırık olduğu için zikir ibadeti yapamamakta olan bu çiçeği getirdiğini söyler. Kışın karın altından bağdan üzüm toplar, Her sabah namazı için şeyhine ısıtılmış abdest suyu getirirken bir sabah suyu ateşte ısıtmayı unutunca suyu kalbinin üzerinde zikrullah ile ısıtmıştır. Bunun üzerine Hz. Uftade “Oğlum bu su ateş ile ısınmış değil. İki aslan bir post üzerinde oturmaz sana Üsküdar tarafı zahir, buyurmuştur²⁰”.

Kadı kılığı ile sokak ciğerciliği yapan Hudai Hz. kibir illetini lanetlemiş, nefsini yenmiş, ona esir olmamıştır. Halk tasavvufunda manevî itibar sahipleri insanattan, hayvanattan, nebatattan ve cemadattan yaratılmışlar **hal lisanî** ile konuşabilir anlaşabilirler. İnsanattan yaratılmışlarda olduğu gibi nebatattan yaratılmışlar da yaratana zikreder, manevî mertebe kazanırlar. Namaz suyunun zikrullah ile ısıtılması da cemadattan bir yaratılmış olan suyun ısınması içerik bakımından aynıdır.

Şeyhlik dönemine ait menkıbelerinde; İstanbul'a geldiği yıllarda padişahın tabir edilemeyen rüyası için Hudai Hz. Padişah bir mektup yazar, mektupçuyu kapıda karşılayan Hadi Hz. mektubu okumadan hazırladığı rüya tabirini ulağa verir. Padişah bu tabirden hareketle Nemçe seferine çıkar. Zafer dönüşü hediyeler ile padişahı ziyaret eder ve ifadeye göre ona intisap eder²¹.

Rüya halk tasavvufunda geleceği tahmin etme yorumlama yöntemlerindendir. Kalp gözü açık kimseler geleceği görebilmek için çok kere göz kapakları yummak gerekemeyebilir de.

Padişahla karşılaşan Hudai Hz. padişahın teklifi üzerine onun üzerinden indiği ata biner ve bunu şeyhinin kendisine “Oğlum padişahlar ardınca yürüsün” şeklindeki duasının yerine gelmesi için yaptığını açıklar²².

Cuma namazı için Sultan Ahmet Camiine gitmek için karşıya geçerken fırtınalı denizin onun kayığının etrafında süt-liman olduğu görülür²³.

Halk inanmalarında bu yola “**Hudai Yolu**” denilmekte ve kayıkçılar tarafından bu yol bilinip kullanılmaktadır.

¹⁹ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²⁰ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²¹ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²² Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²³ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

Padişahın et kızartmak için kazdırdığı çukurda et yenilmeye hazır hale gelince Hudai hz. etin zehirli olduğunu açıklar ve yenilmesini engeller. Bu et bir köpeğe verilir ve köpeğin öldüğü görülür. Kazılan çukur incelenince orada bir zehirli yılanın parçaları görülür²⁴.

Bu tespitte de Hudai hz. kalp gözleri ile cemadattan bir yaratılmış olan toprakla ve hayvanattan bir yaratılmış olan yılan ile hal dili vasıtasıyla temas kurup sade insanın göremeyeceği şeyi keşfetmişlerdir.

Asma ağacından alınmış yaprağa 3 defa üfleyerek yaprağın altına dönüşmesini sağlar. Bu tespit de cemadata hükmetme şeklinde açıklanabilir²⁵.

Veba salgınına çare bulunması için kendisine başvurulur. Bu konuya müdahil olmanın meşreplerine uygun olmadığını açıklar ve ısrar üzerine Karaca Ahmet Kabristanındaki **Hazirpuş Dede**'ye ricacıları yönlendirir. Sonra veba hastalığının yayılması durur. Ayrıca seccadesinin altına altın konulması ile Karaca Ahmet mezarlığından geçerken yaşanan olay ile ilgisi ve benzeri kerametleri vardır²⁶.

Halk inanmalarında ulu zatlar için belirlenmiş alanlar vardır. Kendilerine verilmiş verginin alanı ve sınırı belirlenmiştir. Bir kısım ulu zatlar bazı uygulamaları sahalarının dışında kabul ederler. Böyle hallerde çok kere yönlendirmeler görülür.

Ana Maygıl: Etnografik bilgi ve malzemeler, bize, Türkler arasında bir başka koruyucu iyenin varlığını göstermektedir. Bu iyenin varlığına, biz Kök Türk çağından itibaren rastlamaktayız. Bu, kâinatın merkezi ve Tengri'ye uzanan kosmik ağacın veya ışık yolunun var olduğuna inanılan İduk Ötüken Yış'da mevcut bir iye idi. Ötüken'in batısında bulunan bir dağda olduğuna, ili ve halkı her türlü kötülükten koruduğuna inanılan bu iye, **"Bodun inli"** diye anılmış²⁷. Altay Türkleri arasında, günümüzde, bu iye Ana Maygıl adıyla yaşamaktadır ve fonksiyonları Bodun inli ile aynıdır. Koruyuculuğu, Umay iyesininkinden farklı idi. Bodun inli, veya Ana Maygıl, tüm yurdu ve halkı korumak ile görevliydi. Dolayısıyla, onun yaşadığı yer iduk, mukaddes idi ve daima sahipli, kağanlı bir yer olması icab ediyordu. Acaba, günümüzde yaşayan Ana yurt, Ana vatan inancı ve bu inanca bağlı olarak teşekkül eden değerler bu iye ile bağlı değil midir? Bu soruya, ihtiyatla da olsa, biz "evet" diyebiliriz. Belki de hem bu iyenin fonksiyonları, hem de yir-sub iyelerinin birleşimi bir koruyucu Ana iye telakki edilmiş ve böylece bir idük Ana yurt kavramı doğmuştur. Her iki ihtimalin varlığı mantıktan uzak değildir, kabul edilebilir durumdadır.

Anadolu Türk kültür coğrafyasında biz bu iyei yatırırlarla ilgili anlatılmalarda ve efsanelerde izleyebiliyoruz. Daha ziyade darda kalan bölge insanına, savaşta ve benzeri felâketlerde sadece bir tür velîler yardımcı olmaktadır. Balıkesir'in Pamukan köyündeki **Dede Balıklar**'nın İstiklâl Harbi'ne katılıp bir kısmının yaralı geri döndüğü²⁸ eski Malatya'da Somuncu Baba Camii önündeki **Balıkli Göl**'ün kutsal balıklarının Kıbrıs Savaşı günlerinde kaydolup sonradan tekrar görünmeleri: Bergamada'ki **Gazi Balıklar**'ın keza Kıbrıs Sava-

²⁴ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²⁵ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²⁶ Türbeler (1966) Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi

²⁷ İnan, A., *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s.6.

²⁸ Kavcar, C., Yardımcı, M., *Efsanelerimiz*, Malatya, 1998, s.27-29

şı'nda Türk askerine yardım etmiş olmaları²⁹ Ağrı'da **Üç Şehitler**'in Rus işgalinde tekrar Mehmetcikle birlikte savaşa katılmış oldukları³⁰ gibi inançlar yaşamaktadır.

Bu türden tesbitleri çoğaltmak hiç de zor değildir. Trabzon'un Haçkale yaylasındaki Türbesi bulunan **Haçkale Hoca Baba**'nın İstiklal Savaşı'nda "**Yeşil Sarıklı**" olarak katıldığı inancı yaygındır.³¹ Giresun'un Boztekke köyünde yatmakta olan **Şeyh Keramet**tin, Türbesinin bakımını yapan hocanın rüyasına girerek İstiklal Savaşı'nda Rusların Harşit Çayını geçemeyeceklerini söyler.³² Aynı kerametle Türbesi Giresun'un Yolağzı köyünde bulunan **Şeyh Hüseyin Efendi** halkın göçünü önlemek için söyler³³ ve dediği çıkar. Türbesi Trabzon Boztepe'de bulunan **Ahievren Dede**'nin türbesine Rus işgalinde denizden atılan topların hiçbirisi isabet etmez.³⁴ Keza, Şeyh Muhammed Nasuhi Üsküdar'da yaşamakta iken Nemçe Savaşını yapmakta olan Padişahın askeri arasında savaşırken görünür.

İçel'in Işıklı (Tozkovan) köyünde yatmakta olan **Şeyh Ece** düşmanla savaşırken atının çıkardığı toz bulutunun düşman askerini helak ettiğine inanılır.³⁵ Bu tespitte insanat, hayvanat ve cemadat vatan sevgisinde vatana sahip çıkma noktasında birleşmiş birlikte hareket etmişlerdir. Kütahya merkez şehitler türbesindeki **19 Horosan Eri**'nin Anadolu'nun düşman tehditi altında kaldığı her savaşta Mehmetcikle birlikte savaşa girdiğine inanılır.³⁶ Horasan erinin ölen cimidir. Vatan sevgisi ruhdadır. Erzurum'un Oltu ilçesindeki **Mısıri Zinnun** Türbesinde yatmakta olan **Kesik Baş** kafası kesildiği halde savaşırken tekrar şehit düşmüş ve tekrar savaşmıştır.³⁷ Keza kesilen cismani kesimdir. Bu türden örnekleri artırmak hiç de zor değildir. Vatan sevgisi için esas olan ruhtur. Mısırlı **Ali Gazi Paşa**'nın Kurtuluş Savaşı'nda türbesini yıkmak isteyen Ermenileri etrafa savurduğuna inanılır.³⁸ Kars 'da yatmakta olan **Arap Baba** Ruslarla savaşırken kellesi koltuğunun altında savaşmıştır.³⁹ Hemşin'in Yeniköyü'nde yatmakta olan **Şehit Paşa**'nın onayı olmadan çekilen tetik tutukluk yapar⁴⁰. Erzurum'da yatmakta olan **Abdurrahman Gazi**'de Üsküdar Ulu canlarından **Kurban Nasuhi Baba** ve keza Üsküdar velilerinden **Kesik Baş Ali Paşa** gibi Allah yolunda kellesi koltuğunda iken savaşanlardandır.

Ana Maygıl inancı kanaatimize göre Veli kültür-kam bağlantısı ile karıştırılmamalıdır. Aynı sistemin unsurları oluşları itibarı ile şüphesiz ortak tarafları vardır. Ancak tamamen ayniliklerini söylemek kolay değildir.⁴¹

²⁹ A.B. Alptekin, Fırat Havzası Efsaneleri, s.32

³⁰ A.B. Alptekin, Fırat Havzası Efsaneleri, s.32

³¹ A.İnan, **Eski Türk Dinî Tarihi**, İstanbul, 1976, s.6

³² A.İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1988, s. 274

³³ Yaşar Kalafat, "**Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivlerine Göre Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu yatırları I**" Prof. Dr. Necati Öner Armağanı, Anakara, 1999, s. 511-514

³⁴ Yaşar Kalafat, "Kuzeydoğu Anadolu'da Ulucanlar" **Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Aralık 2001, S. 135, s.175-178

³⁵ A.g.e.

³⁶ A.g.e.

³⁷ Yaşar Kalafat, "Anadolu Dedem Korkut Coğrafyasında Ulucanlar ve Mesajları"

Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 2001 S. 135, s. 175-188

³⁸ A.g.e.

³⁹ A.g.e.

⁴⁰ A.g.e.

⁴¹ A.g.e.

SONUÇ:

Türk kültüründe vatan sevgisi vatanın yeraltı ve yer üstü ile sevilmesi inancının tarihi Türklerin tarih sahnesine çıkışları kadar eskidir. İstiklal Savaşımızda “Şüheda” olarak dile getirilen ruh Türklerde hep vardı ve hep olmuştu. Bu sevgi vatanın insanını, hayvanını, bitkisini ve taşını toprağını tümüyle kapsıyordu. Vatan için savaşmış olmak vatanın ulusu olmak anlamına geliyordu. Bu, ölmeyen kutsal ruh göçmüş olsalar da, ruhlarıyla henüz göçmeyenlerin ve onlara ait olanların yanında idiler.

Yer-Su, Kutsal Ötügen, Anamaygıl/Yeşil Sarıklılar, Şüheda, Türklüğün şehitlik ve gazilik anlayışının belirleyicileridirler. Türklüğün vatan ve millet sevgisinin belirleyicileridirler. Vatanla Göç aynı zamanda inançla, göç ruhla göç anlamındır. Bu duyguların kaynağını başka medeniyet ve kültürlerde aramak beyhudedir. Üsküdar velileri bu tespitin şahitleridirler.

**“MOLLA NASREDDİN” DERGİSİNDE TÜRK DÜNYASI
EDEBİYATI VE BASINI**

**“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA TÜRK DÜNYASI
ƏDƏBİYYATI VƏ MƏTBUATI**

**TURKISH WORLD LITERATURE AND PRESS IN “MOLLA
NASREDDİN” MAGAZINE**

**ЛИТЕРАТУРА И ПЕЧАТЬ ТЮРКСКОГО МИРА В ЖУРНАЛЕ
«МОЛЛА НАСРЕДДИН»**

Seyfəddin EYVAZOV*

Özet

Yazar, bu makalesinde, XX. Yüzyılın öncelerinde görkemli yazar Celil Memmedquluzade'nin redaktörlüğünde çeşitli aralıklarla 25 yıl çıkmış Molla Nasreddin adlı dergide Türk Dünyasının sorunların ortadan kaldırılması araştırılmaktadır. Ayrıca, Türk Dünyasında basılan, basılı malzemeler hakkında söz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mollo Nasrettin Dergisi, Celil Memmedquluzade, basılı malzemeler, edebiyat.

Abstract

In his article, the author inquiries elimination of problems of the Turkish World in the said magazine published under the editorship of grand author Celil Memmedquluzade for 25 years at intervals before the XX. Century. In addition, information is supplied on the printed material realized in the Turkish World.

Key Words: Mollo Nasrettin Magazine, Celil Memmedquluzade, printed material, literature.

* Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru./AZERBAIJAN

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının yüz illiyi tamam oldu. Rəsmi qaydada bu jurnalı araya- ərsəyə gətirənlər C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Ne-manzadə idi. Bir də “Qeyrət” mətbəsinin pulunu verən tacir Məşədi Ələsgər tarixə düşdü.

Öz xalqına və bütünlüklə türk dünyasına xidmət göstərən M.F. Axundzadə, H. Zərdabi, İ. Qasıralı, F. Köprülü, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə və neçə-neçə adlarını çəkmədiyimiz dəyərli aydınlar sırasında öncül yerlərdən birində duran, Yaxın Şərqdə Molla Nəsrəddin (taxma adı) ilə tanınan C.Məmmədquluzadə hər il olduğundan daha artıq, bu günlərdə - “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlan-masının yüz illiyi səbəbilə ehtiramla anılır.

Mirzə Cəlil öz xatirələrində yazır ki, o, elə bir iş axtarırmış ki, necə etsin, xalqa daha çox xeyir versin, nəhayət, bu işi yazıçılıqda, mətbuatda tapır - çünki ideal həqiqət həyatda mümkün olan əmr deyildi.

“Molla Nəsrəddin” dərgisinin adı türk dünyasının ədəbi, mifoloji, fəlsəfi, tarixi qaynaqlarından süzülüb gələn məşhur bir ad idi. Dərginin qələm sahibləri elə ilk gündən türk dünyasını, onun dər-d-sərinə, dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini və mətbuatını proqramlarına çevirmişdilər və dərgiyə “Allahsızların jurnalı” adı verilənədək - 1931-ci ilədək sözlərinə sadıq oldular. Dərgi Şərqin ilk satirik jurnalı, *intibah carçısı* idi. Onun yayılma coğrafiyası da bunu sübut edir - dörd qitədə-Asiya, Avropa, Amerika və Afrikada onu oxumuşlar, ona abunə yazılmışlar. Jur-nalın özündə adları çəkilən türk dünyası təxminən belədir: Aşqabad, İrəvan, Gən-cə,Vladıqafqaz, Səmərqənd, Təbriz, Bakı (Badkubə), Qars, İstanbul, İkdir, Şuşa, Naxçıvan, Tehran, Maku, Batum, Axıska (Axalkələk), Buxara, Krım, Ağdaş, Şər-ur, Sürməli Şamaxı, Borçalı, Dərəçiçək,Zəbrat, Qarabağ, Dərələz, Dərbənd, Nuxa (Şəki), Göyçay, Mərdəkan, Ağdam, Urmi, Teymurxanşura, Orenburq, Xankəndi, Ürgənc, hətta Şərunun kəndləri, və. s və. s

Dərgidə Osmanlı Türkiyəsinə həsr olunmuş məqalə və karikaturalar tamami-lə Türkiyəyə, türk xalqına səmimi münasibətlərin ifadəsidir (Bax.№ 29-1c.səh.71).

Jurnalda mətnlərin adları rəngarəng verilib-şer, hekayə, oçerk və felyeton-lardan başqa, ticarət və ekonomi xəbərləri, poçta qutusu, elan, orucu batıl eliyən şeylər, xəbərdarlıq, dava, keçən ilin atçotu (hesabatı-S.E), Osmanlı xəbərləri və.s adlarda da təqdim edilib.

“Molla Nəsrəddin” üçün millət fərqi türkçülük və qeyri - türkçülükdən ibarətdir və bu ölçü bu gün ümumtürk konsepsiyasına tam uyğundur. Tənqid edəndə də, tərəfini saxlayanda da Anadolu türkü ilə Qafqaz türkünə və ya Cənubi Azərbaycan (İran) türkünə fərq qoymur.

1910-cu ilin 21 fevral tarixli 8-ci sayında “Avropa mədəniyyəti” adlı güllü bağçaya gedən yolun kitablardan, biliklərdən keçib getdiyini rəsm əsəri vasitələriylə belə təsvir edir: “Təzə pilləkən”

“Xokənddən məktub”da Kazan tatarı-(№14, 1910) məktub yazıb, Bakıda məhərrəmlikdə baş yarmağın səbəbini soruşur.

“Molla Nəsrəddin” bütün dərdlərin əlacını xalqa səmimi münasibətdə görürdü.

“İrşad”, “Həyat”, “Füyuzat”ın dilinin aristokratiya dili olması xalqın oradakı mətləblərə etinasız qalması ilə nəticələnirdi, əvəzində “Molla Nəsrəddin” əl-əl gəzirdi. Amma M. Cəlil bu qəzet və jurnalların bağlanması ilə ürək ağrısı ilə qarşı-layır, bəzilərinə oçerk və felyoton həsr edirdi.

Jurnalın səhifələrində o dövrün mətbuatının mənzərəsi var-belə ki, həmin mətbuat səhifələrində çap olunan yazılara münasibət bildirilir, buradan da həmin dövrü tədqiq edənlər aydın bilgi ala bilirlər, “Kaspi”, “Dəbistan”, “İrşad”, “İqdam” (İstanbul), “Kafkaz”,

“Tərcüman”, “Həqayiq”, “Təzə həyat”, “Bürhani-tərəqqi”, “Həblül-mətin”, “Həqiqət”, “Füyuzat”. “Yoldaş”, “Tərəqqi”, “İttifaq”, “Ülfət” (Rusiya) qəzet və jurnallarına həsr olunmuş məqalə, очерк və felyetonlar çox maraqla oxunur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri ilə Azərbaycanda çıxan “Zənbur”, “Kəlbiyyət”, “Arı”, “Məzəli”, “Babayi-əmir”, “Tuti”, “Kirpi” dərgiləri, Türkiyədə yayımlanan “Qaragöz”, “Ağbaba”, “Xəyal”, “Tikan” kimi qəzet və jurnallar, İranda nəşr olunan “Azərbaycan”, “Suri-İsrafil”, “Nəsimi-Şimal”, Orta Asiyadakı “Müştüm”, “Çayan”, “Toxmaq” kimi mətbuat orqanları “Molla Nəsrəddin”in gördüyü işi öz ölkələrində davam etdirirdilər.

Jurnalda Təbrizdən verilən bir xəbər üstündən səksən il keçməsinə baxma-yaraq tam günümüzü əks etdirir. “...o gün İran azərbaycanlıları milli zülmə son qoyacaq, “tac və taxtı cümhuriyyət üsuli-idarəsinə çöndərəcək” və deyəcəklər: “bi-zə farsı-marsı dili lazım deyil, bizim öz ana dilimiz var, yəni bizim türk dilimiz var...” (Bax: 1-ci kitab, ön söz.səh.14)

“Molla Nəsrəddin” dərgisində bədii ədəbiyyatın yeri önəmlidir. Hər sayında Sabirin, Haqverdiyevin və başqa molla-nəsrəddinçi yazarlarla bərabər, M. Cəlilin özünün də əsərləri yer tapır. Sabir ilk yaradıcılığında lirik əsərlər, o cümlədən qəzəl də yazırdı. Dövrün tələbi ictimai-siyasi satiranı ön plana çıxarırdı. Böyük vətəndaş - şair satiranı ictimai - bədii fikir tariximizdə yüksəltdi və sevdirdi. “Millət necə tarac olur-olsun nə işim var”, “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Adəmi adəm eyləyən paradır”, “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”, “Əhvalpürsənlik” və s. şeirləri jurnalım bəzəyi idi.

Məlumdur ki, Çarizmin məngənəsində bir çox türk xalqları əsir-yesir idilər. Rus demokratları Rusiyani “xalqlar həbsxanası” adlandırırdılar. “Molla Nəsrəddin” də məsələyə biganə deyildi. 1917-ci ildə çıxan 21 – ci sayında Əli Nəzminin aşağıdakı şeri jurnalın mövqeyini əks etdirirdi.

Ölkəmizdə mövcud olan hüriyyət,
Millətlərə böylə edilsin qismət:
-Ukraynaya muxtariyyət, su, torpaq,
Türküstanda müslümlərə şapalaq.
Litvalıya istəyincə ixtiyar,
Buxaralı, xivəliyə zəhrimar.
...Xaxollara yerləşməyə buyuruq,
Kırımliya, qırğızlara yumuruq.
...Qreklərə hər nə desə, çal çəpik,
Azərbaycan türklərinə vur təpik.
Uruslara mümtaziyyət, ağalıq,
Erməniyə imperiyada dağalıq.

Jurnal cəsarətlə yazırdı. “...mənim Rusiya hökuməti ilə aram yoxdur. Ondan ötrü ki, ayıb olmasın, Cəfərin anasına iki arşın çit alanda da az qalır qaradovoy gəlib desin ki, niyə polisə xəbər verməmiş arvadına tuman aldın”.

“Molla Nəsrəddin” dərgisinin “Avropa mətbuatı ilə yanaşı qoyulmağa layiq” olduğunu beynəlxalq mətbuat o dövrdə iqrar etmişdi “Bəhlul”, “Təkamül” (Bakı), “Zakavkazye”, “Kafkaz” - (Tiflis), “Yəşen”(Kazan), “Vəqt” (Orenburq), “Mizan” (Həştərxan), “Suri-İsrafil” (Tehran), “Həblül -mətin” (Kəlküttə), “Revyü dü mond

mozolman” (Paris) kimi qəzet və jurnal səhifələrində çox təsadüf edilir. (Molla Nəsrəddin 1-ci kitab, B, Elm -1988 -səh. 10).

Türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycan ədəbi - mədəni həyatının yeni dönəmi 19-cu əsrin 1-ci yarısından vüsət tapır. M.F. Axundzadə özünün ədəbi- tənqidi yaradıcılığında Avropa stilində mədəniyyətin, o cümlədən dramaturgiya, teatr və mətbuatın xalqların inkişafındakı rolunu qabardır. 19-cu əsrin sonlarına yaxın məşhur “Əkinçi” (22.07.1875-1877) qəzetinin nəşiri Həsən bəy Zərdabini mətbuat tariximizdə patriarx, dədə kimi qiymətləndiririk. “Molla Nəsrəddin”ə qədərki bir sıra çap məhsulları isə xalq dilinə yaxınlığı tam ehtiva etmirdi. Bu jurnal isə elə ilk sayından aşağıdakı hədəfi bəyan edirdi: “Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: məni görək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışiram. Mən onu bilirəm ki türk dili danışmaq eyibdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir, amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki ananız sizi beşikdə yır-ğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçarə ananız sizə deyirdi: “Bala ağlama, xortdan gələr, səni aparar” və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib ağlamaqdan sakit olurdu-nuz.

Hərdən bir ana dilini danışmaq ilə keçmişdə gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?

MOLLA NƏSRƏDDİN

“Molla Nəsrəddin” dərgisi ümumtürk folklorunun lətifəçisi Molla Nəsrəddinin yeni zəmanə ilə ayaqlaşan mütəfəkir biçimində təqdimi ilə ictimai fikir tariximizin yeni səhifəsini yazdı. Jurnalın 20 noyabr 1910 - cu il tarixli 37 -ci sayısında “Ədibi - əzəm mərhum Ziya paşaya bənzətmə” adlı şeir verilib. Şeir türk dünyasında ümumi dərdlərə əlac etmək istəyən “Molla Nəsrəddin”ə həsr olunub və müəllif “Aşqabaddan Xortdan bəy” imzalıdır.

Qafqazda qəzetxanlığa rəğbət yeni çıxdı,
Əvvəl yox idi, şimdi bu bidət yeni çıxdı.
Məktəb çoxalıb nəşr-maariflər açıldı,
Xassə Bakıda nuri- həqiqət yeni çıxdı.
Alimləri tənqid eləmək düşdü arəyə,
Biçarə axunddan da şikayət yeni çıxdı.

Jurnalda “Qraf Tolustoy”a bir neçə məqalə həsr olunub və hər dəfə də Qraf Tolstoydan daha artıq müsəlman dünyasının dərdlərindən söz açılıb.

“Molla Nəsrəddinin” və molla-nəsrəddinçi şair və ədiblərin Volqaboyunda, Orta Asiyada yaşayan türk və Dağıstanda yaşayan türk - müsəlman xalqlarının ədəbiyyatına təsiri də tam öyrənilməmişdir. Bu təsirin türkmən, özbək, tatar və Dağıstan xalqları ədəbiyyatına təsiri qismən öyrənilib. Türkmən şairi Rəhmət Seyidov demişdir: “... Mən ilk şeirlərimi “Toxmaq” jurnalına göndərdim...” “Molla Nəsrəddin” jurnalının müsbət təsiri ilə fəaliyyətə başlayan “Toxmaq” jurnalı öz səhifələrində R. Seyidovun və başqa şairlərin də şeirlərini çap edirdi. (11. 2-ci cild. Səh. 184). Dağıstan ədibləri də zəngin ədəbi ənənələri olan türkdilli xalqlardan, xüsusən, Azərbaycan və tatar ədəbiyyatının təcrübəsindən də geniş istifadə edirdilər. (11. 1. Səh. 381). Buraya “Molla Nəsrəddin” jurnalının təcrübəsi də daxildir.

Ə. Hüseynzadə və C.Məmmədquluzadənin başçılıq etdikləri dərgilər, orada yazılanlar artıq tarixdir. Bu yaxınlarda “ Füyuzat”ın da yeni əlifba ilə təqdimat mərasimi keçirmişdir

("Ədəbiyyat qəzeti" 31. 03. 2006 N. 13 (3504) Xalq "türk-ləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" konsepsiyasını da lazımınca qiymətləndirir. Lakin əsl qiyməti isə bu iki görkəmli şəxsin görüşü zamanı deyilən fikirlərdə axtar-maq lazımdır: "Əli bəy Bakıdan axırıncı dəfə Türkiyəyə köçüb gedən vaxt Tiflisə gəldi ki, buradan Batuma getsin... İdarəməz də təşrif gətirdi... Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədəbimiz mənə belə dedi ki, "yaxşı yazırsınız..." Onuntək bir şəxsdən eşidilən bu sözü mən havayı danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilməyəm. Çünki Ə. Hüseynzadə kimi bir yazıçı məntək bir cavan yazıçıya yazı barəsində dediyi sözü mən ciddi bir söz hesab edəmə görə. Əlibəy mənə dediyi sözü təkrar və təsdiq etdi: "Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır".

"Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcılıq mövzuları tam öyrənilməsə də, onun təsviri və təfsiri tam başa çatmasa da, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Mirzə Cəlil yaradıcılığı layiqli tədqiq edilmişdir. Bu işdə Ə. Şərif, Ə. Nazim, M. İbrahimi-mov, N. Axundov, Ə. Mirhəmədov və İ. Həbibbəylinin əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tənqidçi Əli Nazimin də dediyi kimi, elə zənn edilməsin ki, Molla Nəsrəddin öz dilini ideal və yetkin bir ədəbi dil olaraq elan edirdi. O özü də yazır ki, "Biz bu əqidədə deyilik ki, o dil ki, biz onunla "Molla Nəsrəddin"i meydana gətirib və onunla da məcmuə yazmaqda davam etmişik, bu dil ümumi türk xalqı (türkdilli xalqlar nəzərdə tutulur – S.E.) üçün arzu etdiyimiz bir dildir... Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla "Molla Nəsrəddin"i yazırdıq, o dili biz ümumi türklər üçün də ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik. Bu bizə heç lazım da deyil. Bizim məqsədimiz hal - hazırda öz fikrimizi asan bir dil ilə azərbaycanlılara və bəlkə də sair türklərə asan bir dil ilə yetirmək idi və zənn edirik ki, yetirdik də o vədə... hərənin bir məqsədi və şüarı olan kimi, bizim də şüarımız dil yaratmaq deyildi, ancaq dərdlərimizi hal-hazırda camaat başa düşən dildə ona yetirmək idi..." (6.Səh.169.)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

- 1."Molla Nəsrəddin"1-3-cü kitab, 1988, 2005.
- 2.C.Məmmədquluzadə -Dram və nəsr əsərləri,Bakı,1958(Ön söz Mir Cəlaldır)
- 3.C.Məmmədquluzadə-"Xatiratım" Bakı, Gənclik, 1971.
- 4.H.Məmmədquluzadə - Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim,ADN.1967.
- 5.Ə.Mirhəmədov-Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Yazıçı.Bakı, 1980.
6. Ə Nazim- Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı "Seçilmiş əsərləri" Bakı,Yazıçı,1979. Səh.167.
7. M.Cəlil, F.Hüseynov -XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı-Bakı, Maarif,1969.
- 8.B.Nəbiyev-Xalq həyatının güzgüsü –"Ədəbiyyat qəzeti",31.03.2006.N:13(3504)
- 9.İ.Həbibbəyli –Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və Mollanəsrəddinçilik-"Ədəbiyyat qəzeti",07.04.2006.N:14(3505)
- 10."Molla Nəsrəddin-Tarix və müasirlik"(Yubiley tədbirində çıxışlar)."Ədəbiyyat qəzeti",19.05.2006.N:20(3511)
- 11.P.Xəlilov – SSRİ xalqları ədəbiyyatı,1ci,2-ci cildlər,Bakı, Maarif,1975,1977.

**ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ
ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ**

**RUS DİLİNDE BULUNAN TÜRKÇE SÖZLERİN
TEMATİK GRUPLARI**

THEMATIC GROUPS OF TURKISM IN RUSSIAN LANGUAGE

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ТЮРКИЗМА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Meruert Zarlıhankızı KİTMANOVA*
(Китманова Меруерт Зарлыханқызы)

Özet

Bu yazıda, günümüze Rus dilinde yerleşik olan Türkçe sözler, bu sözlerle ilgili tespitler incelenmektedir. Tematik olanların gruplandırılmasına da değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe sözler, tematik grup, Türk dilleri, Çağdaş Rus dili, kök

Abstract

The matters of Turkism in modern Russian are considered in the article. And pay attention to its thematic group.

Key Words: Turkism, thematic group, modern Russian, article

Резюме

В статье рассматриваются вопросы тюркизма в современном русском языке. А также уделяется внимание его тематическому групппу.

Тірек сөздер: тюркизма, современном русском, тематическому групппу.

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi. Almatı/KAZAKİSTAN
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 1-курс магистранты

Тілдегі сөздердің бір-біріне ауысу үдерісі өте күрделі құбылыс. Ол ауызша немесе жазбаша, тікелей немесе жанама түрде жүзеге асатын болғандықтан, дәл бастапқы күйін барлық кезде сақтай алмайды. Әдетте кірме сөздер өзін қабылдаған тілдің фонетикалық заңдылықтарына бағынып, грамматикалық нормаларына сәйкестеліп, сөз жасау әдістеріне икемделгіш келеді. Түркі тілдері мен славян тілдерінің табиғаты әрқилы болғандықтан, орыс тіліндегі түркізмдер де осындай «өңдеуді» басынан өткерді. Осы пікірді проф. А.В.Дудников былай деп тұжырымдайды: «... Иноязычные слова, проникая в русский язык, испытывали на себе влияние его законов и постепенно включались в русскую языковую систему: обретали звучание, соответствующее особенностям русской фонетики, подчинялись нормам русской грамматики, усваивая грамматические формы и значения русского языка и занимали определенное место в его семантической системе» (Дудников А.В. 1990: 1036).

Кірме сөздер көбінесе белгілі бір тілдің өзінде бұрын жоқ бөтен тіл арқылы келген жана ұғым-атауларды білдіру үшін қабылданады. Бұлар белгілі бір ұлттың өзіндік мәдениетінен хабар беретін, олардың тыныс-тіршілігіне қатысты экзотикалық ұғымдар болуы мүмкін. Осы орайда кірме сөздерге қатысты этнолингвистикалық фактор айқын сезіледі. Мәселен, қазіргі орыс тіліндегі түркізмдердің көпшілігі бастапқыда көшпенді халықтардың өмір сүру формасымен ғана байланысты болған тұрмыс жабдықтары, киім-кешек, азық-түлік атаулары, көп жағдайда мал шаруашылығымен байланысты тілдік қолданыстар. Архаизм, историзмдер мен диалектизмдерді санамағанда, яғни қазіргі орыс әдеби тілінде актив қолданыста жүрген 200-ден астам түркілік кірме сөздер бар екен. Олардың бәрі де орыс тілінің түсіндірме, аударма сөздіктерінде қамтылған. Ал Фасмердің авторлығымен жарық көрген орыс тілінің этимологиялық сөздігінде архаизм, историзмдер мен диалектизмдерді қоса алғандағы түркілік түбірлердің жалпы саны үш мыңнан асып жығылады. Ал Е.Н.Шипованың сөздігінде екі мыңнан аса түркі сөздері қамтылған. Мұның өзі үлкен көрсеткіш екендігін айту қажет.

Орыс тіліне енген түркі сөздерін мол қамтып, олардың этимологиясына толығырақ тоқталған еңбектердің бірі – Е.Н.Шипованың «Словарь тюркизов в русском языке» сөздігін айту керек. Бұл сөздікте шамамен 2000 түркі сөздері қамтылған. Оларды мағынасына қарай төмендегідей бөліп көрсетуге болады: **1) Адамға қатысты атаулар:**ага, адам, аксакал, аргун, аргамақ, алпаут, абыз, акын, ашуғ, балбан, балбес, басмач, башка, болван, вор, гарип, дервиш, джин, мулла, сын; **2) өсімдік атаулары:**айва, арбуз, баклажан, барбарис, бергамот, жасмин, кунжут; **3) тағам атаулары:**баурсак, инжир, колбаса, куймак, пирог, чебурек, шашлык, йогурт; **4) бағалы тас атаулары:** алмаз, алтын, бисер, бирюза, жемчуг; **5) шен атаулары:**атаман, батрак, султан казначей, ватага, хозяин; **6) киім-кешек, мата атаулары:**атлас, балахон, кафтан, калпак, малахай, тюбетейка, халат; **7) тұрмыстық заттар, қару-жарақ атаулары:** балта, балка, кальян, карандаш, пиала, стакан, чемодан, кинжал; **8) үй, мүлік атаулары:** кибитка, магазин, мечеть, тюрьма, юрта; **9) жан-жануар, құс атаулары:** баран, барс, аргамак, барсук, беркут, гоголь, ирбис, лоцадь, таракан; **10) баға, өлшем атаулары:**аршын, батман, деньги, казна; **11) заттың сапасына қатысты сөздер:** алый, бурый, суровый, ералаш, беспорядок, шершавый.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін орыс тіліндегі кейбір сөздерге этимологиялық талдау жасап көрелік.

Балбес – бойшаң, зердесіз, тәрбиесіз, жұмыссыз, ақымақ бала (Акад. сөзд., 1847). Ушаков, Фасмер, Огненко *балбес* сөзін түркі тілінен енгендігін айтады. Дмитриев *балбес* сөзін түркі тілдерінің қыпшақ тобынан, яғни *л* үнді дыбысынан соң –*bes*-тің қолданылуын, –*tes*-тің орын ауысуын айтады. *Билбес* не *белбес*-тің орнына *балбес*-ті қолданады, бұл сөз орыс тіліндегі «*баловатъ*» деген сөзден болу керек дейді. *Балбес* < *билбес* // *білмес* → білмейтін адам дегенді білдіреді (Дмитриев, 1958).

Камыш – батпақты не сулы жерлерде өсетін өсімдік. Огненко *камыш* сөзін түркі тілінен енген деп санайды. Сондай-ақ бұл сөзді М.Қашқари еңбегінен де кездестіреміз. Радлов *камыш* сөзін алтай, татар, қырым, қырғыз, ұйғыр, түрік тілдерінде де кездесетіндігін айтады. *Қамыс* (қаз) = камыш, *камус*, *камуш* (қарақалпақ) = камыш, *камыс* (сағай, қойбал диал.) = камыш, *комуш* (таранчин) = камыш.

Колбаса – ішіне ет қосылып, ішектен жасалған тағам. Корш ойынша, «*kul basti*» - ерекше тәсіл арқылы жасалғандығын айтады. Дмитриев бұл сөз түркілерге белгісіз болған десе, Фасмер фонетикалық вариантына қарай отырып, кірме сөз екендігін, мұның негізі түркі тілінен болуы мүмкін деген пікірді алға тартады. Оның ойынша, *kulbasty* → қуырылған котлет немесе ет, бұл сөздегі –*t* дыбысы «*колбасный*» деген сын есімде жоғалып кетуі мүмкін. Сондықтан бұл сөз түркі тілінен енуі әбден мүмкін: *кол* (рука) және *басу* (давить).

Чебурек → Зайончковский пікірінше, *чіб□р□к<чыг* «шикі ет» + *б□р□к* «пирожок», яғни ет қосылған бөліш.

Йогурт → қышқыл сүт. Дмитриев *йогурт* сөзі түркілерден, яғни *ёгур* «араластыру» дегеннен шыққан дейді. Бұл сөз М.Қашқари сөздігінде де кездеседі: *Jogurt «saure Milch»*. Радловтың айтуынша, *југурт* (қырым) «творог», эзерб. *йогурд* «қышқыл сүт», тәжік *чурғот*, қаз. *ұйытқы* немесе *іркіт*. Ж. Манкеева бұл сөзді «**оқтау**» сөзімен байланыстырады. Екі сөздің де ортақ түбірі **јоу** араластыру.

Юрта сөзі *юрт* «жұрт» және орыстың –*a* (жен. род) қосымшасының жалғануы арқылы жасалып отыр.

Лошадь сөзінің алғашқы түбірі *лоця* түркінің «төмен, жылқының кішкентай түрі» мағынасындағы *алаша* сөзінен қысқартылған. Радловтың ойынша, *алаша* + *ат* (мерин + лошадь) түрінде дыбысталып, *a* дыбысы екпінсіз болғандықтан түсіп қалған. Нәтижесінде *лоша* + суффикс –*адь* арқылы түзілген.

Ералаш сөзі *аралаш* деген сөзден шыққан (Будагов). Мұндағы *e* дыбысы түркінің екпінсіз *a* дыбысының бұрыс орфографиясы деп көрсетеді

Орыс тілінде кездесетін бірқатар есімдердің шығу тегін жан-жақты зерттеп, олардың түркі тілінен шыққандығын дәлелдеуге болады. Н.А.Баскаковтың «Русские фамилии тюркского происхождения» еңбегіне сүйене отырып, түркі тілінен енген орыс тіліндегі фамилияларды шығу тегінің негізделгеніне қарап мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

1. **Жер, мекен атауларына қатысты:** Черкасский, Жеженский (Чеченский), Тюменский, Сибирский немесе халық атауына байланысты: Татаринов, Арапов, Черкесов, Казаков, Урусов, т.б.

2. **Титул атауына қатысты:** Скрыпеевы («соқыр бей» дегеннен шыққан. «соқыр бей» немесе араб. *sakkir* «ішкіш» + *bej* «бей», яғни «мас патша»), Кочубей (*küci bej* «кіші князь», «кіші бей»), Худорбиев, Тарбеев, Эмиров, Карамзин, т.б.

3. **Жеке, жалқы есімдерге қатысты:** Сабуров (*sabyr* < *sabur* < араб. «сабырлы»), Мансуров (*Mansur* < араб. *mansur* «жеңімпаз»), Вельяминов (*Weli-Amin*

< *Wali amin* > араб. *wali* – шынайы дос және *amin* – қауіпсіз, тұрақты), Шахматов, Темирязов, Муратов, Бердяев, Мамаев, т.б.

4. **Мамандыққа қатысты:** Бачманов, Караулов, Тютчев, Кожевников, Тухачевский, т.б.

5. **Жан-жануар, құс, балық, жәндік атауларына қатысты:** Аргамаков, Быков, Архаров, Баранов, Козлов, Козин, Корсаков, Тараканов, т.б.

6. **Киім-кешек, аяқ киім атауларына қатысты:** Шубин, Башмаков, Чулков, Чарыков, Чемодуров, Котенин, Каблуков, т.б.

7. **Ай атауларына қатысты:** Шабанов, Ромадановский, Шевелев, Ашуров, Баратов, т.б.

8. **Лақап атына байланысты:** Куракин («*quraq*» - бос, аңқау, қияли), Булгаков («*bulgaq*» - тәкаппар, маңызды, ерке, жұмыссыз), Мамонов («*totun*» - тыныш, қарапайым, ақкөңіл, қонақжай), Тургенев («*türgen*» - тез, жылдам), Корсаков («*qorsaqa*» - катал, қауіпті), т.б.

Жоғарыда аталған атаулардың ішінде⁴ түрік текті орыс әулеттерінің этимологиясына сараптама жасадық.

Бердяев. Бердяевтердің ататек кітабында бұл әулеттің тек сыйға иеліктер алғаны айтылады («АӘЖЕ», V том, 59-бет).

Бердяев әулетесімі түрк халықтарының көбісінде ұшырасатын жеке кісі аты Берді сөзінен шыққан. Мәселен, ол қыпшақ түркітері: ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдерінде, сол сияқты оғыз тілдері, мәселен, түрікмен тілінде кездеседі. Сондай-ақ бұл сөздің жеке кісі аты ретінде тек соңғы кездері ғана дербес жолығатынын айту керек. Алғашқы кезде ол күрделі адам есімінің тек екінші бөлігі болған. Нақты мысалға жүгінсек, әзірбайжан сөзі *Аллаберді Алла* – «арабтың «құдай» - деген сөзі болса, берді түрктің «берді» (ол берді) деген сөзі. Ноғай сөзі: Құдайберді *құдай+берді*, Бекберді бек (түркше «мырза» (+*берді* деген тіркестен түзілген. Қарақалпақтың Бердібай (*берді+бай*), Бердімұрат (*берді-мұрат*) деген есімдері мағынасын да осылай түсіндіре аламыз.

Сөйтіп, Бердяев әулетесімі жеке адам аты Бердіден шыққаны анық. Ал Берді сөзінің өзі *бер* – бұйрық райлы етістігі мен *-ді* жалғауынан құралған. Ол мұндай пішін түзгенде өткен шақты білдіреді. Кейінірек бұл есімге әулетесім түзетін *-ев* жалғауы жалғанған (яғни Бердиев). Ал бұл әулетесім орысша қалыптанғанда Бердяевке айналған.

Карамзин. Орыс тарихшысы Карамзиннің ататек кітабында тек әулетбасының бірінші рет сыйлыққа қашан жер алғаны ғана айтылған («АӘЖЕ», V том, 62-бет).

Карамзин әулетесімінің түрк текті екендігі, қырым татары немесе түрік тілі сөзінен шыққандығы айқын. Дәлірек айтқанда, ол *қара* (черный) және *мырза* («әйгілі адамның дәрежесі») сөздерінен түзілген.

Сондай-ақ Карамзин әулетесімінің орыс тіліне армян тілі арқылы келуі де мүмкін. Өйткені, оларда Қарахан, Қарамырза секілді кісі есімдері жиі кездеседі.

Карамзиндердің әулеттанбасы да шығыспен байланыстылықты білдіреді. Көгілдір кеңістіктегі орағы жоғары қараған күміс ай, оның төменгі жағына қайшылай орналасқан қос алтын семсер де осы айтқанымызды айғақтай түссе керек.

Мамаев. «Мамаев әулетінің басы – Мамай Мамаев пен оның жаңадан шоқындырылған баласы Григорий Мамаев 7090-1582 және 7123-1615 жылдары қызметтік тізім бойынша сый жалақылар алды» («АӘЖЕ», IX том, 23-бет).

Мамаев әулетесімі ер кісі ныспысынан шыққан. Айтпақшы, ол орыс тарихында атақта Мамай шайқасында жеңілген Мамай хан есімі ретінде мәлім. Ал, қазіргі кезде бұл есім хакас тілінде кездеседі.

Бұл есімсөздің шығу тегі ғылымда анықталмаған. Мәселен, татар тілінде *мамай* сөзі «балаларды қорқытатын құбыжық» мағынасында кездеседі. Шамасы, оның мұндай мағынасы моңғол тілінде ұшырасатын ауыспалы «шайтан» мағынасымен емес, моңғол қолбасшысы Мамай есімімен байланысты болса керек. Мамай сөзі татар тілінде «шайтан» мағынасында ұшырасатын *мам* сөзі мен *-ай* қосымшасы тіркесінен түзілуі де ықтимал. Ал, оны «емшек», «әйел кеудесі» мағынасында моңғол тілінде, сондай-ақ түрк, оның ішінде түркмен тілінде кездесетін *меме-мәме* сөздерінен шықты деу қисынға онша қоңсы қона қоймайды.

Сөйтіп, Мамаев әулетесімінің жеке адам аты *Мамай* мен оған *-ев* жұрнағы жалғануынан жасалғанының басы ашық. Мамаев әулеттанбасында кездесетін жарты ай, садақ пен жебе де аталмыш әулеттің шығыс текті екенін айғақтай түседі.

Чаадаев. Чаадаев әулетінің басы – Иван Артемьевич Чаадаев 7129-1621 жылы және басқа да жылдары иеліктер алды және патша ағзам грамотасы бойынша оған ежелгі мекен сыйға тартылды. («АӘЖЕ», IX том, 42-бет). Осы әулеттің екінші бір тармағы – Чеодаевтер Жалпы Елтаңбалықта алғаш 7188-1680 жылы (X том, 85-бет) ұшырасады.

Осынау екі әулетесімінің негізінде моңғол текті әсіресе түрк халықтары арасында танымал ер кісі ныспысы жатыр. Ол «ержүрек», «шыншыл», «адал» мағыналы моңғол-түркінің *жағатай-шағатай* сөзінен шыққан. Ол Шыңғыс ханның екінші ұлы Джағатай-Шағатайдың есімі ретінде де мәшһүр. Сондай-ақ Ақсақ Темірдің руының аты да жағатай (шағатай) аталады.

Енді осынау ел аты, немесе ер кісі есімі *Шағатай – Жағатайға -ев* жұрнағы жалғанып, аталмыш әулетесім түзілгені, оның орысша қалыптанғанда екі түрлі: Чаадаев – Чеодаев нұсқалары пайда болғаны байқалады.

Тағы бір орыс әулеті – Спешневтер де Чаадай деген ер кісіден өрбіген екен. Шамасы, ол да Чеодаев пен Чаадаевқа ағайын адам болған сияқты.

Спешнев әулеті түрк текті емес. Алайда оның бабасы Чаадайдың аты мен әулеттанбалық белгілері (жарты ай мен екі алтыбұрышты жұлдыз, жебелі садақ) аталмыш Спешневтердің түркерге туыскандығын, дәлірек айтқанда, Чаадаев пен Чеодаевқа барып жалғасатындығын аңғартады.

Сондай-ақ «Игорь полкі туралы жырда» түркі тілінен енген сөздер көптеп кездеседі әрі мағыналық жағынан да әр түрлі. Н.А.Баскаков оларды былайша топтастырады: 1) **Табиғат құбылыстары атауы** (*яруг, ковыль, Сула, Каяла, Тматорокань, гоголь, кречет, босый~бусый, багряный*); 2) **Этнонимдер** (*хинови, хинова, хиновская; тльковинь ~ тльковинь ~ тълковинь; оварьская; угорский ~ угорскими; могуты; татараны; шельбиры ~ шельбиры; топчакы; реугы; ольберы*); 3) **Мифологиялық және эпикалық атаулар** (*Велес, Боян*); 4) **Жалқы есімдер** (*Шарокань, Кончакъ, Гзакъ, Кобякъ, Овлур*); 5) **Әлеуметтік терминология** (*когань, быля, боярин, салтан, чага, кощей, куръ, котора*); 6) **Әскери терминология және тұрмыстық лексика** (*сабля, харалуг, хоругвь, чолка, шерешир, телега, орътма, япончица, жемчуг, ногата*) (Баскаков Н.А. Т 1985: 105-6.).

Қорыта айтқанда, орыс тіліндегі түркізмдер тақырыбы жағынан алуан түрлі болып келеді. Қазіргі орыс тіліндегі түркізмдердің көпшілігі бастапқыда көшпенді халықтардың өмір сүру формасымен ғана байланысты болған тұрмыс жабдықтары, киім-кешек, азық-түлік атаулары, көп жағдайда мал шаруашылығымен байланысты

тілдік қолданыстар. Бұл мәселе. Әрбір тілдегі түркілік элементтер көбіне сол қабылдаушы тілдердің зерттеу объектісі болып жатады. Алайда қайсыбір тілдің лексикасына өткен түркілік элементтерді анықтай түсу, түбіне жете зерттеу нысанасы бүгінгі және болашақ түркология ғылымының басты міндеттеріне айналары хақ.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Дудников А.Б. Современный русский язык. – Москва, 1990. -312 стр.
- Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М., «Наука», 1985

THE NECESSITY OF USING NUCLEAR ENERGY FOR PEACEFUL PURPOSES IN IRAN

İRAN'DA BARIŞÇIL AMAÇLI NÜKLEER ENERJİ KULLANIMININ GEREKLİLİĞİ

ИРАНЕ НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯДЕРНОЙ ЭНЕРГИИ В МИРНЫХ ЦЕЛЯХ В ИРАНЕ

Zahra Karganroodi MOGHADDAM^{*}

Abstract

The use of nuclear energy for peaceful purposes is the inalienable right of every nation, and now, according to the progress in the technology sector, it has been considered by the world as the most appropriate way of energy production like other energies such as hydropower, wind and solar energies, and among all sources of energy, nuclear energy has the least negative impact on the environment, water, soil and air and natural habitats, and using it instead of other sources helps to keep the air clean.

Key Words: Nuclear energy, peaceful purposes, environment.

Özet

Barışçıl amaçlarla nükleer enerji kullanımı her milletin vazgeçilmez hakkıdır. Şimdi, teknoloji sektöründe ilerleme nedeniyle, diğer enerjilere: hidroelektrik, rüzgar ve güneş enerjileri oranında tüm enerji kaynakları arasında enerji üretiminin en uygun yolu olarak dünya tarafından, nükleer enerjinin çevre üzerindeki en az olumsuz etkisi, kabul edilmiştir. Su, toprak ve hava doğal yaşam alanlarıdır. Nükleer enerji, bunların yerine diğer kaynaklardan kullanmadan havayı, suyu, toprağı temiz tutmaya yardımcı olur.

Anahtar kelimeler: Nükleer enerji, barışçıl amaçlar, çevre.

^{*} PhD student in Public International Law Baku State University/AZERBAIJAN

Introduction

Nuclear Science and Technology is one of the world's most important and most useful sciences. Application of nuclear technologies in various fields of today's life has caused this energy to be considered as the main concern of the new century. We should note that the use of energy from fossil sources has some problems that do not exist in nuclear power. In Today's world, economic cycle is run by fossil fuels. However, it is known that given the limitations and inexhaustibility of these fuels as well as their high prices, it is not economically appropriate to be burnt and some measures should be taken for their replacement. In one recent study, Abedi and Timsar came to conclusion based on econometric models and three scenarios of GPD growth that meeting the country's needed energy will be problematic through fossil fuels by the year 2021 and high social and economic costs will be imposed on the country. Also, in a study conducted by Kazemi Rad and Panahande in 2008, in addition to studying nuclear energy as a new energy, they reviewed the replacement of this energy with fossil fuels by taking into account economic and environmental perspectives and concluded that this energy is considered as a safe economic option in the future.

Therefore, nothing can respond the world's global development but the nuclear power which advanced industrial states have turned to and have this nuclear technology and utilize this energy in various dimensions and also make plans in several aspects by more investment along with its development as a modern science for building the future of their community as well as meeting their needs. Moreover, the environment can be secured from the risks that are caused by using fossil fuels by the use of nuclear energy that is known as clean energy. More than two hundred sciences and five hundred industries are latent in nuclear science and technology and each country is required to take step towards the improvement of their community by utilizing this important achievement. Islamic Republic of Iran is of developing countries that needs nuclear technology in many economic, scientific and medicinal activities and is determined to open the meander of using the peaceful use of this technology (4).

Definition of Nuclear Power

The released energy in the reactions of nuclear fracture of heavy elements (uranium, plutonium) with the energy resulted from atomic nuclei of light elements (hydrogen) and converting them into heavier elements nuclei is called nuclear energy. A nuclear reactor is designed for doing nuclear reactions. Nuclear technology is the process of nuclear fuel cycle that is taken place within a nuclear reactor.

Different stages of the nuclear fuel cycle include exploration, extraction, enrichment, fuel production, usage, disposal and recycling. Uranium is first extracted and separated from the ore and is made ready for preparing the fuel by conversion and enrichment. Then, appropriate nuclear fuel is produced with various physical and chemical methods and finally, the spent fuel is deposited or recycled after being used in atomic reactor (4).

The advantage of using nuclear energy over other fuels

Resources fossil fuels including gas and oil in the world will come to an end one day nuclear fuel can be replaced by renewable sources. It is interesting to know that to produce

70000 megawatts electricity, 90 million networks of crude oil should be burnt that 157000 tons of carbon dioxide, 1150 tons of aerosols, 130 tons of sulfur and 50 tons nitrogen oxide will be produced in which this amount is very low regarding the use of nuclear energy we will be less faced with the phenomena like greenhouse gases, global warming, the threat to the ozone layer, etc. It produces 1 kg enriched nuclear fuel and 3900 GB thermal energy which finally produce 1984 MW electricity in that this energy is the energy equivalent to 13 tons of coal or 637 networks of crude oil. Unlike what are said by media about the dangers of radioactive events and the disposal of radioactive waste, death threats caused by the dangers of nuclear technology is less than 1% of the death caused by burning coal to generate electricity. Today, about 440 nuclear plants generate electricity 103 countries in the world. The scientists are using approximately 300 research reactors in more than 50 countries worldwide to study about nuclear technology and produce radioisotope for the diagnosis and treatment of cancer. Also, nuclear reactors can provide the driving force of more than 400 ships without giving harm to its crew or the environment in the world's oceans.

Peaceful applications of nuclear technology

Some of the applications of nuclear energy include:

- *Production of electricity in nuclear power plants:*

Nuclear power plant is an electric plant that uses the produced energy of nuclear fracture of uranium or plutonium atom. The fracture of uranium atom nuclei generates heat and nuclear reactors use these generated heat to produce steam and the steam is used to drive turbines and generators that ultimately generate electricity.

- *Medicinal applications*

Nuclear radiations have many applications in medicine such as X-rays, nuclear sterilization diagnostic microbiology of medical devices with nuclear radiation and radiology. Also, unlike other ways that the anatomy of organs are shown, radioactive materials work based on the physiology and blood flow; and moreover, their harmful and toxic effects are less than CT scan and or X-rays.

- *Agricultural applications*

Nuclear radiations have many applications in agriculture in that the most important of them are nuclear mutations of genes in agriculture, controlling insects with nuclear radiations and storing fruits.

- *Industrial applications*

Regarding its applications in industry are leak detection with radiation, radiation beam measurement, radiation measurement of the amount of wearing the parts during the work, radiation measurement of the devices' corrosion, measuring the density of minerals with radiation and detecting rare elements in mines.

Economic benefits of using nuclear energy

The energy needs of a country depends on the economic structure of that country and in fact economic growth can be seen as synonymous with increasing energy needs of each country (5). The access to new source of energy in developing countries is highly important in terms of the economic development in these countries (6). Using nuclear energy is one of

the most economical ways in the industrial world and includes a wide range of applications. Uranium is a source that its advantage is in a higher focus of energy that can be easily converted. Its required amount is much less than coal or oil. One kilogram of natural uranium produces about 20000 times more energy than a similar amount of coal (7).

Therefore, since the raw ingredients to produce nuclear energy is naturally a commodity that can be highly transported and exchanged, the production of this energy is economically advantageous. On the other hand, sources of fossil fuels such as oil and gas in today's world will come to an end one day and nuclear fuel can be replaced by renewable sources. Today, many countries, especially European countries, provide a significant portion of needed electricity from nuclear energy. Given the technical and technological advances resulted from standard designs and accurate planning to establish and generate nuclear energy in powerhouses, the benefit of atomic powerhouses has still been maintained economically than the powerhouses with fossil fuels in most countries. According other economic views in environmental advantages of atomic energy and also regarding the economic statistics and performance and the high safety coefficients of nuclear powerhouses, less harms of nuclear fuel cycle than the other fuels and the progress achieved in the field of generating powerhouses as well as harnessing nuclear fusion energy, nuclear energy is undoubtedly one of the available and safe carriers of the world's energy in the third millennium.

International scholars and researchers maintain that development of nuclear energy can also reduce the costs of nuclear powerhouses in the future. Thus, the construction of such plants in the various countries of the world including Iran has acceptable economic justification.

Also, Islamic Republic of Iran has taken into account using nuclear energy in more efficient economic use over the past decade (5), because the consumption of fossil fuels in the country has overshadowed the exchange obtained from crude oil and natural gases exportation. If this trend continues, Iran will be one of the importers of crude oil and other related products in the next few decades (11).

Legal consideration of nuclear rights

The UN International Atomic Energy Agency is an independent organization that provides which monitor nuclear energy for peaceful purposes and the adherence to the Nuclear Non-Proliferation Treaty. The most fundamental treaty of the Agency is Nuclear Nonproliferation Treaty known to NPT that have two major objectives:

- Ensuring nuclear non-proliferation record and its monopoly on the five nuclear countries
- Making nuclear weapons holders committed to terminate to arm races and the efforts to achieve nuclear disarmament.

Among the provisions of this treaty is the undisputable rights to develop nuclear energy for peaceful purposes for all countries and the countries that have this technology are obliged to help and assist to those who have not this technology. Inalienable right of countries to the peaceful use of nuclear energy is derived from two main general legal principles namely scientific and technological achievements are the common heritage of mankind and is not the monopoly of a particular country. These achievements should be used with goodwill for peace, welfare and humanity, particularly in the field of science and technology and should not be the means to intimidate or to establish dominance.

The second legal principle is the need to balance between the rights and duties of states in international treaties. An international treaty cannot merely guarantee the obligations, but it should have some rights for those obligations. Existing rights for obligations cause creating motivation to join the obligations and continuation of the legal regime and because it ensures long-term interests of countries, it also ensures the adherence to the mentioned regime (1).

Nuclear technology in Iran

Iranian efforts to obtain nuclear energy began in 1957 in that the first cooperation between Iran and America was signed in a single preamble and eleven articles (10). In 1958, Iran was joined to the International Atomic Energy Agency, IAEA and signed Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) in 1968 and passed it in the parliament in 1970. On 9 February 2003, the President of Iran issued the news of providing nuclear fuels by the Iranian specialists for Iran's nuclear powerhouses and in April 2006, Iran announced that it succeeded in enriching uranium to a level of 5/3 percent.

1. Now Iran's nuclear facilities are:
2. Bushehr (nuclear power plant),
3. VCF (Esfahan Nuclear Technology Center)
4. Natanz (pilot enrichment plant)
5. Tehran Nuclear Reactor (research reactor)
6. Arak (research reactor)
7. Karaj (radioactive waste storage facility) (8)

In 2008 the International Atomic Energy Agency inspectors visited reactor sites of Arak heavy water followed by some agreements. The issue of monitoring on Natanz enrichment facilities is one of the most critical issues of the cooperation between Iran and the Agency. Accordingly, the consent of the facility to monitor how the agency should show the exclusively peaceful nature of Iran's nuclear program is approved by the Agency (9).

Currently, Iran's major nuclear programs have been mainly focused on three areas:

1. Nuclear reactors, including the generation of electricity by nuclear power plants and research reactors,
2. Nuclear Fuel,
3. Development of nuclear medicine, industry and agriculture.
- 4.

The contribution of different sources in the world's energy production

In the reports on the review of the energy situation in the world in 2012, BP offered a statistics regarding energy consumption in different countries and their share of fossil fuels and nuclear and renewable sources. In the following table, the situation of generating energy in 5 developed countries and also Iran with a unit equivalent to 1 million tons of crude oil is given:

Table 1: Share of different sources in energy production in 6 countries

Hydropower	Nuclear Plant	Natural Gas	Petroleum	Coal	Type Of Fuel Name Of The Country
119/6	188/2	626	833/6	1501/9	Usa
37/4	39/2	382/1	136	90/9	Russia
14/6	100	36/3	82/9	9	France
26/6	36/9	95	201/4	117/7	Japan
27/6	24/4	65/3	115/5	77/6	Germany
2/8	0	138	87	0/8	Iran

Today, America Has 105 Nuclear Power Plants, Russia 30, France 54, Germany 60 And Japan's 20 Nuclear Power Plants. According To The Tables, The Graphs Compare The Different Energy Sources In 6 Countries, America, Russia, France, Japan, Germany And Iran, Which Have Been Drawn By Excel Software As Follows.

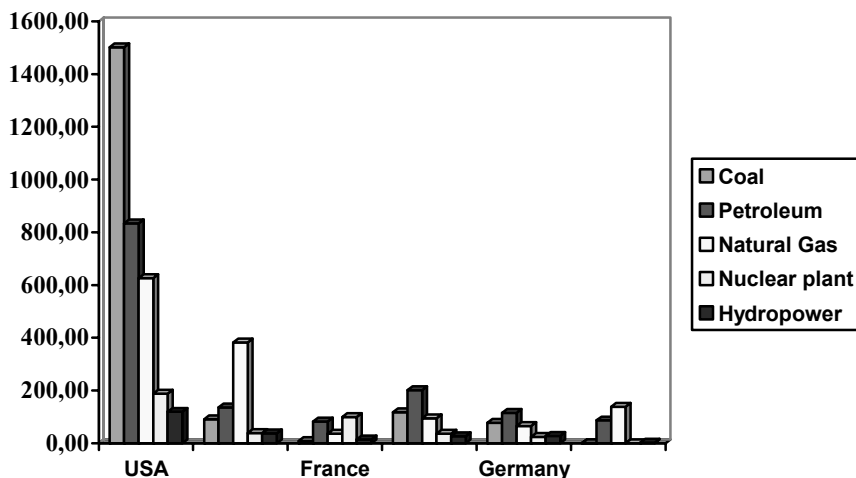

Chart 1: Chart of comparing the amount of energy production from different sources in 6 countries

The view of supreme leader of Iran about nuclear activities

The supreme leader, Ayatollah Khamanei, gave his opinion on various occasions regarding the general situation of academic growth and progress particularly in relation to nuclear technology that was created by the local experts as follows:

What is the basis for the Iranians that should always be considered is that we set a goal for ourselves, our nation and people and we pursued this goal during the decades following

the Revolution. The more do we consider this issue we feel that we have the ability to reach these two goals. The major objectives are: Iran proud, of role models among Muslim nations, both materially and spiritually. The meaning of these letters is that our nation will improve both the physical and spiritual aspects. We should have national authority, national honor and national ability and capacity. We should use all our capacities and are acquired with public welfare and public and social justice governs its life (3).

Results and Discussion

Due to the advances in the technology sector, nuclear energy is now considered as the most appropriate method in energy generation as other energies like hydroelectric, nuclear energy, wind and solar energy. For years, many countries have this kind of operational energy and achieving the knowledge of nuclear technology means to acquire cheap sources of energy for each country, including Iran and the country can be boosted economically. Future development of this technology could reduce the cost of nuclear power plants. For this reason, the construction of such plants in different countries including Iran has acceptable economic justifications. Although Iran has natural oil and gas, these stocks are limited and will be reserved for the future state. Therefore, the indiscriminate use of these sources is not justified and it is better that this sources of energy is used in the production of petrochemical products that has an added value more times than exports or being burnt in the plants. Of all energy sources, nuclear energy has the lowest impact on the environment, water, soil, natural habitats, species and air which generate the highest amount of electricity with minimal harm on the environment and is a free resource of gas emissions and its use instead of another resources contribute to keeping clean air and prevent gaps in the ozone layer of the atmosphere and acid rain will stop.

Iran is a country that has not even a record of rape or assault in a history of several thousand years and has been committed with their obligations under the NPT and the Statute of the International Atomic Energy Agency and has never done any prohibited activity and insists on its rights.

Having efficient professionals and scientists in the science of nuclear physics and in spite of the access to nuclear technology, Iran hopes that its legal rights has not been overshadowed by the political orientations of permanent member states in the Security Council and Also the IAEA for the peaceful use of nuclear energy. Iran is determined to make his way in a tortuous path of peaceful use this technology with respect to the dramatic influence of nuclear sciences and technologies in scientific, economic and social aspects and generally sustainable development.

REFERENCES

- 1- Muhammad Hassan Daryaiee, peaceful and non-peaceful use of nuclear energy in International Law - Journal of Political Science - Foreign Policy - published 1387 - Pages 123 to 150
- 2- Kazem Gharib Abadi - the basic facts of Iran's nuclear program - published 1387, p 34
- 3- Omid Ali Rezai - nuclear technology of Islamic Republic of Iran
- 4- Dr. Mohammad Saeedi - International Deputy of Atomic Energy Agency - Page 36

- 5- K. Abedi – Mojhgah Timsar - Nuclear energy in optimal development of electricity supply systems - 1389 - Page 40
- 6- Ladan Kazemi-Rad - Mohamad Panahandeh - Niloofar Abedin-Zadeh – Investigating the replacement of fossil fuels with nuclear energy from economic and environmental perspective. Published in 1387
- 7- Abbas Fadaiee - Vahid Karimiyan - Nuclear Power Economics - Economics of Energy Journal- 1389 - page 133
- 8- Mehdi Amiri - Debate about the nuclear program of Iran - Foreign Policy Journal – 1391
- 9 - Muhammad Ali Roozbehani - report on Iran's nuclear activities from 1335 to 1386 - Page 58
- 10- Shirin Hemmati - Nuclear energy according to Senate records - Payame Baharestan- published 1388 - Page 55
- 11- Additional Protocol and the strategy of the Islamic Republic of Iran - Centre for Strategic Research, 1386, Page 406
- 12 - The legal right of countries to benefit from nuclear energy for peaceful purposes.

KİTAP TANITIMI- PUBLICITY WORK ON BOOKS- ОБЗОР КНИГИ

KİTÂBU MÜFİDÜ’L – EMVÂT VE FEVZÜ’N – NECÂT

PUBLICITY WORK ON BOOKS

КИТАБУ МУФИДИЛ-ЭМЪЯТ И ФЕВЗУН-НЕДЖАТ

Abdul Rahim MASUMİ*

Özet

Afganistan Kabil Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi Abdul Rahim Masumi; “Kitâbu Müfidü’l-Emvât ve Fevzü’n-Necat” adlı Çağatay Türkçesi ile yazılmış el yazma eserin tanıtımını yapmaktadır. Üç kitabın bir arada bulunduğu bu eser, Afgan Özbek Türklerinden Tenri Bedri tarafından 1270 (1885M) yılında yazılmış. Bu eser dünyada tek nüshadır. Ancak eserin Müfidü’l-Emyâd bölümünün 1992 yılında Balkh’ta “Yulduz” gazetesinde kısa bir tanıtımı çıkmıştır. Bu eser araştırılmayı beklemektedir. Elhac Sufî Dost Muhammed’in kütüphanesinde bulunmaktadır. Kitap, Türk halkını dinî konularda aydınlatmak ve Türklerin kendi dilinde okuması için Türk Dilinde eser bırakmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Abstract

Instructor Abdul Rahim Masumi from Afghanistan Kabil University, Faculty of Turkish Language and Literature does publicity work on the hand-written manuscript in Chagatay Turkish title: “Kitâbu Müfidü’l-Emvât ve Fevzü’n-Necat”. This manuscript composes three books written by one of the Afghan Uzbek Turks Tenri Bedri in 1280 (in Moslem calendar) which corresponds to 1885 (A.D.). There exists only one copy in the world. But the section “Müfidü’l-Emyâd” was publicized as a short version in “Yulduz” newspaper in Balkh in 1992. This work waits to be researched. It is available in the library of Elhac Sufî Dost Muhammed. The said work has been written aiming at enlighten Turkish people in their own language in religious issues.

* Öğretim Görevlisi, Kabil Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/AFGANİSTAN

Резюме

Преподаватель отделения турецкого языка и литературы факультета языка и литературы Кабульского университета в Афганистане Абдул Рахим Масуми ознакомил с рукописью произведения «Китабу Муфиду-Эмват», нарисанном на чагатайском тюркском. Это произведение, объединившее три книги, было написано в 1270 (1885M) афганским узбеком Тенри Бедри. Это произведение – в единственном экземпляре в мире. Однако в 1992 году в газете «Улдуз» в г. Балхе вышел короткий обзор главы данного произведения «Муфидул-Эмьяд». Это произведение ждет своего исследователя и находится в библиотеке Элзаса Суфи Дост Муаммеда. Цель книги – ознакомить тюрков с религией и для того, чтобы тюрки читали на родном языке, написано на тюркском.

Çağatay Türk yazısı ile yazılan bu el yazma eserde üç kitap bir arada bulunur. Ahlakî, dinî ve tasavvufî konularını ihtiva eden değerli eser Afganistan Özbek Türklerinden Teñri Berdi tarafından hicri 1270 miladi 1885 yılında yazılmıştır. Annemin öz ağabeyi Rahmetli Elhac Sufi Dost Muhammed'in kütüphanesinde bulunan ve onun oğlu Aminullah DOSTYAR'dan ödünç aldığımız bu el yazma bildiğimiz kadarıyla tek nüshadır ve eser üzerinde ne Afganistan ne de başka bir ülkede çalışılmıştır. Ancak bir tanıtım yazısı şeklinde eserin sadece 'Müfîdü'l-Emvât' bölümü Balkh'ta yayınlanmakta olan devlet yayın kuruluşu 'YULDUZ' gazetesinde Muhammed Kazım EMİNİ tarafından 1992 yılında tanıtılmıştır. Teñri Berdi'nin diğer eseri 'Sultan İbrahim Edhem' de yine Emni tarafından 1992 yılında Yulduz gazetesinde tanıtılmıştır. Bu değerli eseri Türkoloji dünyasına tanıtmaya ve ilmi çalışma yapabilmemiz için bize güvenip teslim eden saygı değer dayı oğlu Aminullah DOSTYAR'a teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Eserin yazarı Teñri Berdi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Şimdilik eserin ilk bölümü olan Müfîdü'l-Emvât'ın sekizinci sayfasında kendi hayatı hakkında yazdığı kısa bilgi ile yetinmek zorundayız. Yazar eserinin sekizinci sayfasında hem kendisinin nereli olduğu hem de eseri yazma amacı doğrultusunda şu kısa bilgiyi vermekle yetinmiştir: 'Adının Teñri Berdi olduğunu Faryab vilayetinin Almar ve Kayşâr ilçeleri arasında bulunan Narin köyünde doğduğunu ve burada yaşamakta olduğunu ve yaşının da otuzun üzerinde olduğunu belirtir. (Narin bugün Kayşâr ilçesine bağlı bir köydür) Emni'nin verdiği bilgiye göre şairin adı Teñri Berdi mahlası İBRETİ'dir. Sufi ve mutasavvıf olan Teñri Berdi Mevlânâ Ni metullah Mehvi'nin mürididir. Emni tanıtım yazısını yayınladığı 1992 yılı itibarıyla Teñri Berdi'nin 221 yıl önce doğduğunu belirtir; bugün 2012 yılı itibarıyla 241 yıl önce doğmuş demektir.

Teñri Berdi, eseri hakkında «Türk halkını dinî konularda aydınlatmak ve Türklerin kendi dilinde okuması için Türk dilinde eser bırakma amacıyla 1270 yılında yazdım. Kitabı yazarken birçok eserden faydalanarak yazdım ve birkaç sayfa yazdıktan sonra bana göre daha bilgili olduğumu düşündüğüm değerli âlimlere bir noksanı var mıdır düşüncesiyle gösterip onlardan olumlu cevap aldıktan sonra yazmaya devam ettim» şeklinde bilgi vermektedir. Yazar eserinde kendi doğumu hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte ölümü hakkında da bilgi sahibi değiliz. Yukarıda belirtildiği gibi eser iki kitaptır. Birincisi 'Müfîdü'l-Emvât' ikinci kitap 'Fevzü'n-Necât'tır. Ancak üçüncü kitabın 7 sayfalık giriş kısmını yazmış; ancak kitaba isim verilmeden yarım kalmıştır. Muhtemelen üçüncü kitabı yazmaya başlamış ve vefat ettiği için bitirememiştir.

Emini'nin verdiği bilgilerden Teñri Berdi'nin Özbek Türkleri arasında bilinen manzum ve mensur eser olan İbrahim Edhem'in de yazarı olduğunu anlıyoruz. «İbrahim Edhem» kitabı da tasavvufi bir eserdir. Balkh şehzadesi İbrahim âşık olur ve ilahîler söyleyerek sarayı terk edip ilahî aşkın peşinden çöllere düşer. Şair bu eserini 1246 yılının ramazan ayında yazmıştır. Eserin ilk yedi sayfası yırtılıp kaybolmuştur. İbrahim Edhem eseri 3223 beyitten ibaret olup مفاعلن مفاعلن مفاعلن mefâilün mefâilün fâilün aruz kalıbıyla yazılmıştır.

Üç kitaptan ibaret olan yazma eser üç kitabı oluşturan metinlerin öncesi ve sonrasında bırakılan boş sayfalar hariç metin içeren sayfalar toplam 350 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfası 15 satırdan ibaret olan eser, sayfa ebat olarak 25,5×12,5 cm satır ebat olarak ise 19,5×6,5 cm olup kapak kısmı da kartonla yapılmıştır. İlgili üç kitap hakkında daha detaylı olarak şu bilgileri verebiliriz.

1. KİTÂBU MÜFİDÜ'L- EMVÂT - كتاب مفيد الاموات

Müfidü'l- Emvât kelime anlamı olarak 'ölülere faydalı olan' demektir. Bu kitap 17 fasil (bölüm) 154 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfada 15 beyit vardır, ancak ayet, hadis ve başlık içeren sayfalarda ise daha az beyit bulunmaktadır. Eser tamamıyla manzum eserdir ve adından da anlaşılacağı gibi giriş kısmı hariç bütün fasıllarda ölü ve cenazenin dinî açıdan nasıl defnedilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Yazar bu konular hakkında bilgi verirken geçmişte sahabe, peygamber ve diğer din eren ve âlimlerinin hayatı ve söylediklerinden kesitler sunarak fikirlerini güçlendirmeye çalışmıştır.

2. FEVZÜ'N-NECÂT - كتاب فوز النجات

Teñri Berdi bu kitabı yazmaktaki amacını: « ben Allâh ü teâla ve onun peygamberi Hazreti Muhammed (s.a) için naat yazmam gerektiğini biliyordum ve yazmadım. Ancak bunca zaman sukût içinde olduğum için rahatsız oldum ve yazmaya karar verdim» şeklinde ifade etmektedir.

Fevzü'n-Necât kitabı toplamda 189 sayfadan oluşmaktadır. Bu 189 sayfa arasında 2 sayfa boşluk bırakılmıştır. Neden 2 sayfa boşluk bırakıldığı konusunda bir bilgi yoktur. Ancak yazarın daha sonra bir konuyu tamamlamak düşüncesiyle 2 sayfalık boşluk bıraktığını düşünebiliriz. Boşluk bırakılan 2 sayfadan hemen önceki ilk sayfadaki satırlar üzerine siyah kalemle çizilmiş olduğunu görüyoruz. Bunun dışında bir sayfa ayrı yarım sayfa ayrı olarak kırmızı mürekkeple yazılmış ve bazı sayfalarda belli kelimelerin altı çizilmiştir. Kitap tamamıyla dinî konulardan ibaret olup toplam 47 farklı alt başlıktan oluşur.

Kitabın sonunda şu şekilde iki ayrı Farsça not düşülmüştür:

1. Allahın izni ile bu kitap pazartesi günü bitti.

2. Allahümeğfirili ayetinden sonra hem Arap harfleri ile hem de sayı ile h. 1307 yılında tamamlanmıştır.

Bu not büyük bir ihtimalle yazarın kendisi tarafından yazılmıştır; çünkü hem mürekkep olarak hem de yazı şekli olarak eserdeki ile birebir uyumludur.

Yazar bu iki çalışmadan sonra üçüncü bir kitabı da yazmaya başlamış ancak sadece yedi sayfalık bir kısmı yazabilmiş, devam ettirememiştir. Bu bölüm de Allaha Hamd ve namazla ilgili bilgileri içermektedir.

Müfid'ül-Emvât'ın yazılış tarihini de içine alan on beyti örnek olarak sunuyoruz.

Karîb bu yirgedür almar kayşâr

Eylepdür ehl-i Türk bu yirde bisyâr

Anıñ çün bul suhan fehm kıldım
Ki Türk ehliğa erş-i sehm kıldım
Özümdik ‘acz-ı şahrâ-yı ‘avâmı
Oğusa aña kim bolğay fehâmı
Bitidim Türkî tildin neçe ebyât
Qoyupmız at muğa Müfîd ü’l-Emvât
Bul yirdi pencere hayr ul-beşerde
Sene miñ iki yüz seb’i aşrda
Kitâb-ı mu’teberlerdin bitildi
Kemîne Teğri Berdi nazm kıldı
Tevekkül teğriğe kıl Teğri Berdi
Yazılsun lafz-ı Türkî nazmı nîkî
Şekerdür Farisî Türkî hünerdür
Bu lafz-ı Türkî Türke mu’teberdür
Oğusa bul sözümni ehl-i Türkân
Munı fehm itse bolur nef’i çendân
Kitâb-ı mu’teberlerdin bitip men
Uların körmeyin taşdıq itip men

BİLİMSEL EKSEN
ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1309-5811)

Yayın İlkeleri

1. Bilimsel Eksen Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
2. Bilimsel Eksen Dergisinde [**• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi) • coğrafya • din bilimleri • felsefe • eğitim bilimleri • sanat tarihi vb.**] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, değerlendirme tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
3. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.
4. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak ve resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalınacaktır.
5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 150 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka İngilizce veya Rusça karşılıkları da verilecektir.
6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazılara, anahtar kelimelerle birlikte yazının Türkçe özeti de eklenecektir. İngilizce veya Rusça özet ile anahtar kelimeleri mutlaka eklenecektir.
7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilebilir.
8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazıların Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özeti (en az 150 kelime) ve anahtar kelimeler konulmalıdır.
9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft Word) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Bilimsel Eksen dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resilişyonda gönderilmelidir. Yazılar Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.
10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriye tek satır aralığıyla yazılacaktır.
11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar

“DİPNOTLAR” başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntılarının ve göndermelerin kaynakları “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre yazılacaktır.

Kitaplarda: Yazarın Soyadı, Adı, Kitabın Adı. (Çev: Adı-Soyadı). Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Numarası.

Makalelerde: Yazarın Soyadı, Adı. “Makale Adı”. Dergi (Gazete-Sürelî Yayın) Adı. Sayı. Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Aralıklı Numaraları.

12. Dergimize gönderilen yazılar, hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu’nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez. Bilimsel Eksen dergisi, gönderilen makaleleri yayınlayıp yayımlamama hakkına sahiptir.

SCIENTIFIC AXIS QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW (ISSN: 1309-5811)

Publication Principles

- 1) Scientific Axis magazine is quarterly periodical subject to international peer review.
- 2) Articles published in Scientific Axis magazine will not have been previously published elsewhere.
- 3) Articles published in Scientific Axis magazine will have a maximum text length of 15 pages, to be extended to 20 pages in the case of articles containing photos, documents, drawings, maps or similar materials.
- 4) With regards to the articles written in Turkish (as it is spoken in Turkey) or other Turkish dialects, a Turkish, English or Russian abstract (average 50 words) and Key Words (average 5 words) in all three languages are to be submitted.
- 5) With regards to articles written in foreign languages, the title and the abstract of the article are to be submitted in Turkish.
- 6) Articles written in Turkish, English and Russian are accepted to our journal.
- 7) Articles are to be submitted in CD/diskette form alone with four written samples, three of which are to be sent to the given address without giving the writer’s name.
- 8) Articles are to be written in Times New Roman (size 11) with on line margin.

9) References to be made in the text are to be defined as name, publishing year and page number written in parenthesis. (Köprülü 1989:9) footnotes are only to be used for explanations and should be written in size 10 times new roman.

10) References used in articles will be given in the references section at the end of the article in alphabetic order.

11) Articles sent to the publisher's board will be sent to two experts concerned with the subject involved in the referee committee and articles will be published according to the reports to be written or will be sent to writers of the articles with the aim of correction if needed.

12) The owners of the articles are responsible for the published writings.

НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН **МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК** **(ISSN: 1309-5811)**

Основные Положения Журнала И Требования К Статьям

1) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** является ежеквартальным международным изданием, со своей редколлегией.

2) В журнале **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** могут быть опубликованы статьи по таким отраслям наук как [• фольклор • литература • социология • археология • музыка • история • антропология • этнология • психология • этнография • языковедение • ономастика], а также критические статьи, обзор нового издания, научные новости.

3) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** – издание, в котором будут печататься раньше нигде (даже в интернете!) до этого времени неопубликованные статьи.

4) Объем статей для журнала **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** в виде рисунков, документов, схем, карт и др. подобных материалов должен составлять не более 20 страниц. Если объем статьи превышает 20 страниц, есть возможность напечатать ее по частям в нескольких номерах.

5) Если статья написана на турецком или других тюркских языках, к ней требуются резюме на турецком, а также на русском или английском языках (примерно 50 слов) и список ключевых слов (примерно 5 слов) с переводом на английский или русский.

6) Статьи, которые будут написаны не на турецком языке, будут дополняться переведенной на турецкий язык аннотацией и названием статьи.

7) Наш журнал принимает статьи, написанные на турецком, русском, английском и на других тюркских языках (татарском, азербайджанском, киргизском, узбекском, крымско-татарском, гагаузском, казахском, уйгурском, туркменском и др.).

8) К статьям, написанным на английском, русском и других тюркских языках должен быть приложен резюме на турецком языке (не менее 150 слов).

9) Верхнее, нижнее, правое и левое поля 2,5. Отступ от левого поля 6. Статьи на турецком и английском должны быть набраны на Times New Roman, если на азербайджанском языке, то на Times Roman AzLat (или похожее), а если на русском, то на Times Roman Cyr (или похожее). Если в статье имеются рисунки, ноты и пр.,

они должны быть приложены к статье с хорошим качеством пикселя. Статьи принимаются на дискетах или CD в четырех экземплярах, в трех из которых не должно быть указано имя автора, отправляются на адрес издательства.

10) Статьи должны быть набраны в формате A4 в программе Times New Roman, кегль -11, межстрочный интервал - 1.

11) Используемая для написания статьи библиография, должна приводиться после текста статьи в алфавитном порядке (сначала фамилия автора, затем имя). Ссылки на библиографию в тексте выполняются следующим способом: в круглых скобках указывается автор издания, год (разделяется запятой) и страница. Указание страницы разделяется двоеточием. Например: (Boratav 1987: 9.) Если приводятся несколько статей одного и того же автора, то их следует расположить в библиографии по году издания. Для сносок следует использовать 10 размер шрифта Times New Roman.

В книгах: фамилия писателя, имя, название книги. (Перевод: имя-фамилия). Название издательства. Место издания. Год издания. Номер страницы.

В статьях: фамилия писателя, имя. “Название статьи”. Журнал (Газета-периодическая печать) Название. Номер. Издательство. Место издания. Год издания. Номер страницы.

12) Присланные в издательство статьи, отправляются двум специалистам (по теме статьи) из редколлегии и, согласно их отчету, принимается решение о публикации. Если, по мнению редколлегии, статья требует исправлений, ее высылают обратно автору для доработки. Имена авторов и специалистов не оглашаются, сохраняются в тайне друг от друга.

13) За статьи, опубликованные в журнале, гонорар не оплачивается.

14) Всю ответственность за статьи, опубликованные в журнале, несут авторы. Неопубликованные статьи авторам не возвращаются. Право публикации остается за редакцией журнала.